

ІСТОРИЧНА ПОВІСТЬ

Володар Бунякко

ІВАН СУЛИМА

В. Буженко

ІВАН СУЛИМА

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО
“ДОБРА КНИЖКА”

видало у Львові до 1939 року 133 книжки.

ВЖЕ НА ЕМІГРАЦІЇ ВИДАЛО:

Випуск:

- 133a) **ГОЛОС ІСУСА ДО УКРАЇНСЬКОГО ЕМІГРАНТА.** Інсбрук-Дорнбірн (Австрія) 1944. (Вичерп.)
- 134) **Теофіл Коструба. ВІРА НАШИХ ПРЕДКІВ.** Інсбрук-Дорнбірн (Австрія). 1946. (Вичерпане).
- 135) 137) 139) **“ЖИТТЯ І СЛОВО”**—квартальник для релігій й культури. Інсбрук-Зальцбург (Австрія). ч. 1 — 1948; ч. 2 — 1948; ч. 3-4—1949. (Вичерп.).
- 136) **Роберт Котен. СЬОГОЧАСНА МОЛОДЬ.** Інсбрук-Зальцбург (Австрія). 1948. (Вичерпане).
- 138) **Григор Меріям-Лужницький. ПОСОЛ ДО БОГА.** Історичний фактомонтаж. Інсбрук-Зальцбург (Австрія). 1949. Ціна \$0.75.
- 140) **о. Равль Плю. НАЗУСТРІЧ ЖИТТЮ.** Інсбрук-Зальцбург (Австрія). 1950. Ціна \$0.75.
- 141) **М. Брадович. ОДНА НАЦІЯ — ОДНА ЦЕРКВА.** Інсбрук-Зальцбург (Австрія). 1950. (Вичерпане).
ВЖЕ В КАНАДІ, М. ТОРОНТО, ВИДАНО:
- 142) **Володимир Молодецький. У БОЮ ПІД БРОДАМИ.** 1952. (Вичерпане).
- 143) **Олександр Мох. ТЕОФІЛ КОСТРУБА, УЧЕНИЙ ПРАВЕДНИК** (життєпис). 1952. Ціна \$0.25.
- 144) **Юрій Мозіль. У ТАБОРІ СМЕРТІ.** 1952. (Вичерпане).
- 145) **КАЛЕНДАРЕЦЬ НА 1953 РІК.** (Вичерпане).
- 146) **Юрій Мозіль. КРІЗЬ ЗАЛІЗНУ ЗАНАВІСУ.** Спомини. 1953. Ціна \$1.00.
- 147) **Наталена Королева. ПОДОРОЖНІЙ.** Легенди. 1953. Ціна \$0.50.

ВОЛОДАР БУЖЕНКО

І В А Н С У Л И М А

ІСТОРИЧНА ПОВІСТЬ ІЗ КОЗАЦЬКИХ ЧАСІВ

diasporiana.org.ua

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО "ДОБРА КНИЖКА"

Випуск 167

Торонто, р. Б. 1961

EUGENE KOMANISZYN
5343 W. MONTROSE AVE.,
CHICAGO 41, ILL.

ІЗ ДРУКАРНІ ОО. ВАСИЛІЯН — ТОРОНТО
вул. Лісгар ч. 286.

Д. К. 167. — 3000 — 1961

I

Море кипіло. Довгі, сиві гриви синіх невидних коней гралися по його розбурханому плесі. Згори густими смугами лилася туча. Було темно мов опівночі, тільки лискавки та громи наче довгі сталеві голки ломились на дребезги й тонули у хмарах хуртовини та глибин Чорного моря. Шуміло грізно море, нестримною каскадою зливане з низьких розгніваних хмар, гуло стотисячами гармат від безуговних громів.

І серед такої непам'ятної веремії опинилась козацька фльота, що поверталася з-під брам Царгороду. Сорок козацькими човнами-лушпинками бавилося здуріле море. Наче кусники довгої кори, вони безладно погойдувалися на сірих розпінених гривах, скачучи по хребтах синіх безногих коней.

Он, дивіть, одна лушпинка виринула цілою своєю половиною над плесо, над бурун. А друга частина, здається, провалиться поміж тих двох велетенських коней і піде на дно... Вже давно стягнуто вітрила. Деякі чайки замість щогли мають тільки кусень надломаного пенька на чердаку. В кожній чайці води по коліна. Коли б не в'язки очерету коло бортів, то вже певне були б козацькі човни глибоко за пазухою непривітного моря...

А там чайкою закрутило і мабуть вивернулася... Господи, всі певне пішли під хвилі! Ні, це тільки трісло стерно, вломилось і хвилі вхопили в свій круторожній танок чайку. Інші лушпинки віддаляються наче сполохані, а ця крутиться, наче запаморочена. Вже тих не видно, хоч блискавки освічують ціле море і небо.

До зломаного стерна присувається кілька дужих козарлюг. Обережно повзуть, щоб море не злизало. Причіпають запасне стерно. Щось кричать, та через бурю не почувеш. Біля зломаного стовбура щогли отаман дає знаки руками. Ті, біля стерна, зрозуміли. Прив'язуються лінвами до борту і далі закладають таки стерно.

— Господи, поможи нам! — серед бурі кличе отаман. Його оклику не розуміють товариші, але на вид працюючих біля керми теж прив'язуються лінвами до своїх місць. Кожний свої очі вп'ялює в тих, що працюють коло стерна. Вже мабуть учепили?!

А отаман дивиться на зломану щоглу. Там на ній прибита за оболонкою з міхура іконка-пергамен. То образ Матері Божої з Запоріжжя. Припав руками і цілим еством до того останка щогли отаман і молиться до Пречистої.

— Мати, не дай пропасти Твоїм синам на морі, серед грому і бурі... Дай повернутись у міста християнські, де Твої святині золотом сяють, де діти Твої Тебе з Твоїм Сином Божим величають...

Знов закрутило судном. Це трісло нове стерно. Ледве заложили і наче патичок луснуло. Тепер стараються козаки широкими веслами кермувати чайкою. А ця тріщить за кожним сильнішим наворотом. Майже всі очі звертаються до отамана. Він же серед тієї грози нікого не бачить, а припав до щогли і молиться. То з ним починають молитись інші братчики: — Мати Божа, рятуй Твоїх воїв-козаків!...

Вода далі змагається: хвилі солоною рідиною напоюють уста, вуха, очі, а згори наче з ведра дощ. Вітер запирає духа. Гудіння громів вуха заглушує. Мабуть прийдеться з білим світом прощатись і вже не побачать вони, молодці, своїх сторін, сіл, родин, матері Січі славної... Не підуть знову бити турка, татарина.

У чайці вже майже по-вінця води. Вичерпува-

ти не допоможе, і нема чим. Та хіба ще та надія, що козацькі чайки дуже основно споруджені, то й надія, що, як не попадуть на скелю, не потонуть.

Біля Остапа Книша, здоровенного козарлюги, нема товариша: як нахлинула хвиля, так і з веслом забрала... Була б і його забрала, але він прив'язався, ще як тільки почалась хуртовина. Він уже їздив двічі на море, був теж серед бурі. Коли б не старий козак Матвій Шило, що разом гребли, теж був би пішов за веслом, як оце товариш. Але той знав, що треба прив'язатися, то вже скорше море душу вижене, а з чайки не викине...

— Та чи то тільки того вода сьогодні з чердака злизала? — міркував Остап, — може де з половина пішла в обійми чорно-синіх челюстей козацького моря...

На чайці не було вже наказів. Про стерно не дбав ніхто, кожний уповав на стерно вище, з неба. Якщо Бог їх не виведе з тієї веремії, то ніхто того вже не зробить. Тому Остап пішов за прикладом отамана і почав шептати молитву.

— Нехай діється воля Божа, ми в руках Пречистої і св. Отця Миколая!!

**
*

Одинокую загублену лушпинку цілу ніч термосило море й переслідувала хуртовина. Над ранком дощ трохи устав, хоч хвилі далі перекидались мов дикі степові коні. Голодні й змучені козаки почали вичерпувати воду з чайки. Робота йшла пиняво. Мало хто мав шапку. Все треба було пригорщами робити. Всі без наказу працювали. Води стало маліти. Буруни теж уже так не налітали. Як нагло буря налетіла, так і нагло втікала, наче соромилася бідняг-козаків. Нарешті добре розвиднілося. Море стало стихати і за яку годину показалося сонце. Кожний відчув, що чайка врятована.

Як сонце озолотило змучені лица залоги і море, по бурхливому вчора й страшній нічці, наче дитина розбавлена у своїй розлогій колісці, стало заспокоюватись, кладучись спати... то на чердаку створився зворушливий образ. Кругом зломаного стовпа щогли навколішках ціла залога чайки. Напереді отаман. Всі з відкритими головами. Очі звернені до пергаменової іконки Пречистої, а уста побожно вдячно співають:

Не маємо іншої помочі, не маємо іншої
надії,

крім Тебе, Пречиста Діво!

Ти нам поможи, на Тебе надіємось і Тобою
хвалимось:

Твої бо ми раби, нехай не постидаємось!...

По проспіванню тієї пісні, наче на Христовий наказ, як колись озеро, так тепер ягням при-
смирніло Чорне море.

Отаман давав розпорядки: вичерпати решту води, добре оглянути витрималість човна до дальшої дороги. Зладити з дощок тимчасове стерно і зробити лад біля себе. Закликав свого першого осаула, Василя Довбню, і доручив приготувати сніданок для чубатого братства. Сам тимчасом із Григором Козою, козарлюгою до-
свідченим до моря, стали обмірковувати дальший плян дороги.

— Пане осауле, дозвольте спитати: давати братству який сніданок? — запитав похідний ку-
хар, Пилип Гармаш, Василя Довбню.

— Відкрий бочку з сухарями, а там під щог-
лою є бочівка з кримським вином, то наполови-
ну з питною водою дай кожному по чарці—від-
повів Василь-осаул.

Осаул Довбня обчисляв стан залоги. Виїхали з Великого Лугу на цій чайці 60 осіб. В Істам-
булі пропало п'ять, а тепер маємо тільки 43 о-
соби. Отже море забрало аж 12 козацького то-

вариства. Але й між тими, що були на чердаку кілька важко ранених.

На сніданок не довго чекали. Козаки хрестилися, помалу жували сухарі та вином, хрещеним водою, попивали. Помалу й розговорились.

— Ото, братіки, була хуртовина! Відколи їзду, не бачив такої! — каже якийсь старий вусань.

— Еге ж, я вже гадав, що ясного сонічка ніколи не побачимо. Як би не Божа поміч, то де б ми на такій марній трісці врятувалися? — докинув молодий козак, спудей київської школи.

— Добре, добре, але що ми тепер будемо робити: ані стерна доброго, ні товаришів, ні харчів не маємо. А як прийдеться ще поблукати так який тиждень, то на ясному сонічку з голоду попухнемо, — докинув один задуманий.

— Не наше діло! — відповів суворо вусань. — Маємо отамана і він на те є, щоб дати всьому раду. Як ми вчора і нині вночі не пропали, то вже погідним днем мусимо кудись добитися.

— Хіба на турецьку галеру — відгризся задуманий.

— А як попаде, то й на галеру. Ми на те й козаки. Над'їде який баша, кинемось голіруч, здобудемо корабель, а тоді буде їсти, ще й випити і ще додому привеземо на Січ-матір добра чимало! — потішив старий.

— Еге, еге, голіруч — далі продовжав розмову задуманий — може ще нас баша турецький сам запросить на галеру і в руку поцілує, що мовляв добре, що козаки над'їхали, бо він за ними шукав. То наче в тій казці, де баран за вовком шукав...

Тут дехто засміявся.

— А певне, що попросить. Ти гадаєш, що козаки прості люди, як нас ляхи називають: хлопство? Ні. синку, от хоч би на нашій галері, то тут п'ять нас має езуїтську колегію, є й такі, що вчилися по братських школах, а один навіть у

Німеччині вчився. От осаул Довбня був на науці в Піярів, — повагом продовжав старий козак.

— Але я таки волів би був утопитися в тій чорній водній пропасті, як отак плисти напризволяще — міркував далі молодик.

— Дурна балачка. — вмішався третій козак, що саме скінчив їсти свого сухаря, — нагадай козі смерть, то вона вже хоче. Навіть і на каторзі турецькій, то таки людина живе і має надію ще колись вирватись і своїм людям прислужитись. А самому кидатись на смерть чи її бажати, ні до чого.

— Так браття, це тільки боягуз таке говорить! — вусань.

— Ні! Та ж турки хочуть, щоб пристати на їх віру і будуть нас мучити, а ми тоді може й Христа виречемось. О, ви не знаєте, які то турки. Вони як припечуть у п'яти, то навіть людина своєї рідної мами виречеться. не то віри! — сказав сумовитий.

Тут обізвався сам отаман:

— Ні, братіку, не твоя правда: хто хоче віру зберегти, то й серед найгірших мук її збереже. Бог дає на те поміч. Назагал мало козаків вирікається віри, щоб не сказати: ніхто. Це турки дуже добре знають. А ще менше наших козарлюг іде на турецьку чи татарську службу. І ми, в неволі будши, якщо вміємо добре поставитися, більше страху завдаємо ворогові, коли він нас канчуком по плечах ріже, як тоді, коли з ним воюємо. Тому гріх навіть думати про якусь смерть: живемо і серед найгіршого маємо вийти переможцями, а наших ворогів посоромити! Така наша козацька мудрість!

По сніданку отаман призначив собі до помочі Андрія Стерцю, на місце другого осаула Антона Завади, що вчора був змитий могутньою хвилею. Отаман Сулима з двома осаулами ще довго нараджувалися. Козаки за той час латали свою одягу, сушили її на сонці. Чистили мушке-

ти й зброю. Плили помалу на схід, проти сонця. Перший осаул, Василь Довбня зорив по морю, чи не стрінуть де берега або, хорони Господи, якої турецької галери.

Отаманів замисел був такий: найперш і за всяку ціну добитись до берега та понаправляти аварію. Витесати нові весла, вставити порядне стерно, зрубати міцну деревину на щоглу. Теж запастися питною водою, бо ж одна бочка трісла, а в двох других було малувато води. Харчів вистачало на два дні скупенько. Але на це козаки мали раду: в морі риби подостатком. Головне, щоб могли скоро плисти, тоді дістануться швидко до своїх. Напрямок брали на схід, тому що на північ їхати небезпечно: тепер султан повисилав галери вартувати всюди за повертаючими чайками і переловити їх на морі. Хоч буря стримала погоню, але й турки свідомі того, що козаки далеко не від'їхали і певне розпорошилися, то краще їх буде напасти й потопити чи в полон забрати. А туди до сходу, під кавказький беріг, менше товчуться галери і тут можна буде трохи перечекати, а там через Озівське море й Калміюс на Січ...

Вже сонце клонилося добре до заходу, як пристала наша чайка. Осаул Довбня говорив щось з отаманом і показував на праву руку від чайки.

— Тудою, пане отамане, там мусить бути близько земля. Бачите ген при обрії, між небом і морем щось чорніє, наче темна листва.

— Добре, осауле, але направо, то поїдемо до Трапезунту, хіба туркам просто в руки?

— Ні, тут більшого міста немає, бо ми не стрічали ні галери, ні навіть рибацького човна.

— А бо тепер не пора риболовити. А минулої ночі не пускалися на море, тому й не стрічаємо їх. Але галери певне всі на Очаків пігнали—козаків перехоплювати.

— Так куди ж кермувати?

— Нехай буде по твоєму, повертай до суші. Але обережно, щоб не впасти в руки бісурменам.

— Хлопці, гребти і брати більше човном на праву — скомандував осаул Василь.

Козаки добирали всіх зусиль веслувати за вказаним напрямом.

Сонце вже клалося за гори, як чайка побачила рубець суші. Горбовина. Смужки лісу. Віяв від них лагідний вітерець і ніс пахощі раннього літа. Старшина оглядала берег. Домів не було видно. Не доглянули теж човнів. Берег скалистий, небезпечно причалювати. Треба чекати до ночі. Добре, що місяць скоро зійде.

— Тепер молодці, трохи поспати, крім вартових та стернового! — наказав отаман.

Чайка скидалася тепер на опущений човен, без залогі. Змучене козацтво хропіло. Тільки вартові, що в день були трохи переспались, зорили за життям на березі. І пильнували, щоб не надто відплила чайка від місця свого постою, бо на морі не стоїш на одному місці: все хвилі збивають і тягнуть, куди їм охота.

— А може б ми так до того лісистого берега причалили? — радився з отаманом осаул.

— Воно зле не було б. Тільки, щоб скелі при березі не стрінуги, інакше не буде причалу. Ет, як би на залив невеличкий попасти, тоді б ми були пани. І тиждень собі постояли б та трохи підкріпились по вчорашній пригоді.

— А найліпше закинути якора біля того закруту, а там вислати кількох на беріг із сокирами. Нарубають відповідного дерева. спорядять тратву і приїдуть назад.

— Незле думаєш. Тільки нехай краще половина бере мушкети, а половина сокири, бо ми нікого не завважимо з берега, а там може вже й хтось на нас чекає.

Сплячим козакам заскоро місяць зійшов, але вартові аж відітхнули полегше, коли з моря висунувся білолиций, приглянутись у морському

дзеркалі Тихими порухами весел наближалася галера до берега. Не було на ньому й живої душі. Хоч скелистий беріг, та невисокий. Закинено якора. Два козаки кинулися вплав до землі, що була від чайки на яких триста ліктів.

Вислані на сушу були Яким та Микита. Яким був уже довго запорожцем, бував і в неволі турецькій, знав теж по-турецькому говорити. Микита був ще молодий, ледве третій рік, як прибув на Січ. Ходив перед тим до сзуїтської школи в Ярославі, але, бачивши як непримирено ставляться поляки до українців, навчився добре латини й реторики, а тоді подався до Києва, звідки прибув на Січ. Він був у школі переконався, що наша Русь-Україна потребує не тільки мудрих і вчених голов, але й лицарських рук. До нього отаман Сулима ставився надзвичайно добре. Коли було якесь дуже відповідальне завдання, то козак Микита М'якошинський був перший між покликаними на таке діло.

Ось припливають обидва козаки до прибережної скелі. Микита вискакує на твердий виступ і подає руку Якимові. Провіряють за поясами ножі та пістолі. Шараварів сушити не треба, бо дьогтем напукані, то й вода спливає по них, як по гусці.

Яким дивиться своїм вірлиним оком по березі. Тихо, тільки вода об берег хлюпоче лагідно. Чайка стала нерухомо.

— Микито, ти будь тут, а я сам піду перевірю берег. Потім вернуся, то ти підеш у противний бік. Як би щось небезпечного, то пугукай і в воду на чайку. Ясно?

— Так, ясно, а як би вам щось, то як мене повідомите? Теж пугуканням?

— Я жабою квакатииму. Раз — то вважай, а як кілька разів запорядком, то чим-дуж махай до чайки.

— Гаразд, хай Бог веде!

— Гаразд, друже! — і Яким поплазував хильцем берегом на схід.

Микита остався. Почав переглядати найближче місце. Може є де тут стежка, або інша яка признака людини? Підійшов до корча. Одного, другого; вийшов на горбик. Нічого не пізнати, видно якийсь безлюдний закуток малоазійського побережжя. Ще далі хотів іти, але боявся, щоб на нього Яким не чекав. Ану ж може щось важного принесе? Ніч коротка, то як навіть знайдемо, що для чайки потрібне, не стане часу перенести це на неї. Сів на камені й чекав повороту товариша.

За якої чверть години почув, каміння обсувається в море, і з-за берега появився Яким.

— Ну, що і як?

— Нічого, видно оселі людської близько нема. Може хіба деякий пастух перебуває в тих сторонах. А он тудою є ліс, дерева надаються на весла та щоглу.

— Ну, то я ще піду на той бік.

— Іди, але добре й уважно все просліди, щоб потім не було несподіванок. Я почекаю тут, хіба тільки переглянущо онте узлісся.

Микита пішов. Ступав помалу по камінні та по остючистих рослинах. Що далі йшов, то більше стрічав кущів. Нарешті прийшов до місця, де беріг робився високим, а ліс прилягав майже до кінця скелі. Назад вертався коротшою дорогою попри ліс.

Як повернувся, з берега заквакала жаба. То Яким давав знак на чайку.

Захлюпотіла коло чайки вода і відділилися від неї, наче риби, чубаті голови. То плив осаул Стерця з своїми десятьма людьми. Мали мотузи, сокири, ножі.

На березі розділено козаків на дві партії. Одна пішла на високий беріг, куди ходив Микита; вирубати дерево на щоглу та зразу ж спустити в воду, бо годі тягнути по землі таке де-

ревище. Мали там теж нарубати відповідного дерева на нові весла і стерно. А друга партія козаків подалася за Якимом, на обшуки.

Цей узяв собі двох козаків і пішов понад берегом, а Микита з трьома молодшими подався вглиб суші. Хоч урочище позаростало різним хабазьям і корчами, проте козаки йшли спішно. Ще ледве-ледве чутно було, як цюкали в лісі сокири. Минули лісок і вийшли на поляну. При світлі місяця можна було голки збирати. На ліво від них побачили, ніби чистіше місце. Подались туди.

— Е, це як би стежка! — завважив Микита М'якошинський.

— Так виглядає — притакнули всі три товариші.

— Видно мусить тут бути якась оселя. Прекрасно. Купимо турецького барана на чайку.

Козаки не порозуміли й зареготалися.

— Чого регочете? Направду, купимо барана і готово. Що то за найдок оті сухарі?... Хоч козацька їда, той хліб і вода, але заporожець і барана сторожить.

При тих словах ватажка стежі козаки і почали собі теж жартувати, хоч не припиняли ходи. Ось знову лісок, знову полянка, тут долина. Тримаються ж увесь час стежки. Моря вже не видно. Добру милю пройшли.

— Микито, Микито, а дивись! Хата! — раптом зашепотів сторожкий Филимон із Сучави, якого через те прозвали Волохом.

Там, за деревами стояла не так хата, як колиба. Коли підповзли ближче, побачили неодалік загороду, а в ній до яких сорока овець.

Добре, що вітер був до них, то собаки не зачули. А Филимон зараз таки каже Микиті:

— Вкрадімо кожний по вівці і на тиждень матиме чайка провіянту.

— Е, ні, голубе, так не йде, та ж то чуже.

— Е, яке чуже, та то турецьке.

— А турецьке, то не людське?

У час тої розмови Микита передумував, що йому робити. Він знав, як учили його священники, що коли людина не має що їсти, то може навіть украсти, бо остаточна потреба підтримати своє життя, звільняє її від гріха. Але знову ж, маючи ніжне сумління, не хотів робити кривди бідним пастухам, хоч і турецьким.

— Ні, таки будемо торгуватись — заявив твердо.

Козаки видимо негодували, але він провадив, то більш голосу не підносили. Микита казав двом далі лежати, не рухатись, а сам із Филімоном повільно покрокував до воріт. Перед коливою тлів іще вогник на подвір'ю. Микита легко відкрив ворота і, наче тіль, подався до дрантивих дверей. Із хатини доносився рівномірний віддих кількох грудей. Дав знак Филімонові та з ножами й пістолями в руках подались наче коти до широкої лежанки. Світло місяця впало на сплячих. Лежало тут два чоловіки. Один старший, другий іще юнак. У кутку, загорнута в кожух, спала молода жінка з дитиною.

— Це мабуть не турки — прошепотів Филімонові Микита. — Ну, берімося до купна.

Филімон став у дверях із ножем і пістолем наготові. А Микита приклякнув і торкнув за лікоть старшого на лежанці. Йому було місячне світло просто в обличчя. Той позіхнув і відкрив очі. А Микита, показавши ножа, промовив: — Вставай старий, але без галасу. Бачиш купці прийшли.

Старий підвівся й сів. Коли побачив перед собою вусатого козака, тричі широко перехрестився. Микита сховав ножа за пояс. А старий щось ледве чутно залебедів. Та ні Филімон, ні Микита не розуміли його слів. Хвилинку стояли нерухомо, але тоді Микита витягнув із кишемі своїх шараварів золотого гульдена і показав госпо-

дареві, кажучи по грецьки: — Артос, кіріос. (Хліб, пане).

Старий метнувся і подав із полиці якийсь вівсяник. Але Филимон, хоч не мав єзуїтської школи, побачив, що не хліба купувати вони прийшли, але баранів, тому замаєвав і показав на голові в себе роги. Вірменський пастух зараз зрозумів і показав на пальцях, скільки хочуть?

— Ну, кілька будемо брати овець? — запитав Филимон Микиту.

— Чотири! — і показав свої здоровенні пальці перед носом пастуха.

Та пастух ще був таки перестрашений. Тоді обидва козаки стали хреститися по три рази до сходу і поклонятися. Ще й гроші показали. За чотири вівці Микита дав вірменинові два гульдени.

Филимон пішов до осталих на дворі і за кілька хвилин кожний із козаків повертався на беріг, несучи на своїх барках добре вгодованого барана.

На відхіднім показав Филимон зчудованому пастухові, щоб спав і не рухався, а то пістоля буде в роботі. Той зразу догадався і потяг до колиби на лежанку.

На березі вже кінчили роботу. Яким повернувся давно, бо не знайшов нічого гідного уваги. Збили пором і поплили ним двома наворотами до чайки. Сулима дуже втішився харчами та деревом добрим до весел і щогли. Трохи й риби зловили. Вівцям нащипали трави та набрали дров, пекти на чердаку м'ясо. Принесено й камінні плити, щоб часом човна не спалити. На Україні певне вже тоді треті півні співали, як козаки Сулими відбили знов від берега на повне море...

Сонце вже добре підбилося на небі, як козаки почали сніданок. По чайці пронісся запах свіжої баранини і принадно запрошував братись до наїдки. А козаки добре зголодніли. Раненько, ще як був присмерк, годі було розводити на чайці вогонь, бо видно буде і могли б себе запорожці зрадити та, замість баранини, покушати турецьких галушок із котроїнебудь султанської галери. Але тепер уже все було готове, лише бери та їдж. Гармаш Пилип, колись перший кухар замку Вишневецьких, роздавав із справді двірською грацією великі кусні м'яса. Та ще й приговорював, аж запорожці за боки бралися від реготу.

— Ясновельможному панові каштелянові, нашому чайковому отаманові, перше дання — прошу ласкаво прийняти від найнижчого слуги й підніжка вашої милости високої, Пилипа Гармаша! — почав свої запросини Пилип, подаючи перший кусень отаманові Іванові Сулимі.

Сулима добре знав Пилипа та й сам був вихований у панському середовищі, то й зі свого боку вмів виявити свої чемнощі для кухаря.

— Сердечно дякуємо нашому вельце заслуженому служонцому, панові Пилипові Гармашеві, зі славного міста Белза, в руській землі народженному — відповів отаман.

Подібним ділом-прикраскою підносив кухар кожному козакові кусень баранини та приправляв її панським куртуазійним перцем.

Коли вже пороздавав і козаки взялися до сніданкової праці, тоді обізвався вусань: — От, Богу дякувати, баранина гарна! Смакує. Я все ка-

жу, що козак і на морю не пропаде. Ми, козаки, діти Матері Божої... Хай Йй буде честь за все!

— А ясно, без Божої волі нам і волос з голови не впаде! — додав, обтираючи свої уста, осаул Стерня.

— Ну, ну, не кажіть гоц, доки не проскочили — відізався з кутка чайки задуманий козак.

— Та ми не кажемо, — вусань — але гадаю, що наш Пилип, коли б і самому падишахові баранини подав, то б і той не відмовив!... Тому нам ніде страху нема. Я сам подивився б на оту турецьку цяцю, того їхнього падишаха з ясними очима!

— Ой, козаче, хоч старий, але розуму мало! Коби ти хоч часом не вимовив у лиху годину — не то з докором, не то з острахом промовив задуманий козак.

— Нема зла, що на добре не вийшло б — відгризся накінець старий вусань.

По сніданку, подякувавши Богові, козаки взяли за весла й наставили вітрило. Вітер віяв рівномірно з півдня. Було тепло й свіжо. Отаман приказав стерникові брати на північний схід. Щоб просто на Кафу або Очаків не напоротись.

А сам ходив по чердакові та міркував собі щось: пляни укладав, щоб тих людей, яких поручила йому січова команда, привести здорових і цілих назад в Україну.

Сонце було вже добре з обіду. Козаки трохи спочивали, трохи помагали вітрилу пхати чайку вперед. Осаул Василь Довбня поліз на щоглу поправити поперечку та ліпше її прикріпити.

— Ану, подивлюся чи далеко видно з того корабельного стовпа? — подумав і оглянувся довкола себе. Якось невігідно було дивитись уперед судна, то поглянув за чайку, на ту борозну, що по собі вона її лишала на козацькому завязаному морі. Поглянув — і отетерів: за ними їхала галера, турецька, воєнна!

Інший би зараз сказав: Пропали, але осаул

Василь такої поганої привички не мав. Скоро злізаючи зі щогли, він уже думав над виходом із дурної справи. Отаман зразу пізнав, що Василь чогось заклопотаний.

— Що там? Галера може?

— Так, велика, воєнна, просто на нас жене, позаду.

— Що ж ти гадаєш, Василю, робити? Певне не втечемо. — І Сулима числив, що молодий козак, колишній піярський учень і великий завзятець у бої, зараз таки скаже: Готуймось оловом невірив зустрічати...

— Пане отамане, я гадаю, що тут одинокий рятунок: хитрощі!

— Кажі які? Так скоро продумав? Так легко турка, гадаєш, задурити?!

— Не кажу, що скоро й легко, але дозвольте виложити мій плян. Він простий і не мій, але колись я його прочитав і він певне нам послужить. І то плян до виконання з чистим сумлінням. Без жадного фальшу!

— Кажі, бо галера вже нас певне завважила!

— Ні, хоч завважила, але з віддалі трудно пізнати, куди ми пливемо. Отже найперше раджу завертати і плисти проти неї, хоч у відповідній віддалі.

Сулима недовірливо похитав головою, але подумавши трохи, поручив стерникові завертати.

— А тепер, пане отамане, треба чимдуж схвати гармати й людей. Козаків накрити, наче б то був товар, а кілька молодших наскоро попрічепурювати на турків чи на кримських татар. Тих, що не мають довгих вусів, тільки малі й короткі.

— Ну в тебе таки хитра думка! — скоро догадався отаман. — Тільки живо треба те все виконати.

Не минуло й десяти хвилин, як колишня козацька чайка перемінилася в татарський човен, що плив із Криму на кавказьке побережжя з я-

кимсь крамом. Може шкурами, може пшеницею. Човен обслуговували татари в турбанах на голові. Колишній бранець турка, Яким, стояв при стерні, маючи на голові теж якийсь завиток із старих шараварів, а молодці-козаки стояли двома групами, посередині чайки, перед і за щоголою, накриті старими вітрильними полотнами. Здавалося чисто, що це якісь шкури прикриті, щоб не мокли і не дуже переходили морською сіллю.

Сулима через щілинку від вітрила оглядав галеру: мосяжні гармати, на чердаку повно яничарів із мушкетами. Майже вся залага галери вийшла на верх, придивитися баркасові з Криму.

Хоч віддаль між галерою й баркасом була на яких чотириста метрів, але видно було добре поприв'язувані при чайці снопи дніпрового очерету.

Два турецькі старшини стояли на помості галери й дивувалися, що татари набрали такої відваги: плисти на таким доробалі повним морем. Але третій їх сумнівів вповні розвіяв.

— Гадаєте, що наші ногайці нічого не можуть навчитись? Вони ж сусідують із тими ненависними джаврами, козаками, то й переймають від них спосіб плавби. Може не бачите, як по бортах поприв'язувані снопи очерету?

— А так, так, бачимо. Справді від тих джаврів-козаків можна чогось доброго навчитись, тільки треба вміти доглянути! — повторили майже разом обидва старшини думку третього.

Баша Ібрагім був знову іншої гадки:

— Ні, мої воїни, це таки козацька чайка, що її перехопили татари десь біля Очакова і тепер користуються нею для своїх перевозів. Ви ж знаєте, що буря порозганяла геть на всі чотири вітри козацьку флоту...

— І то може бути, ясний башо!

Ще більше утвердилися турки в своєму оман-

ному переконанні, коли козарлюга Яким гукнув їм привітання справжньою турецькою мовою.

Коли галера зникла за рухливим морським обрієм, чайка знову покозачилась.

— Ну ж бо і смішні ті турки, хай їм Магомет штани скрає! — сміялися козаки.

— Але скажи нам, осауле Василю, де ти такої хитрої штуки навчився, певне не в Піярів?!

— тягнув за язика Остап Книш.

— Так, таки в Піярів. Я читав там життя св. Атанасія Великого. Він одного разу втікав рікою Нілом від вояків, що за ним гналися, бо святий боронив правовір'я проти аріян. Уже були аріянські вояки своїм човном дуже близько, тоді Атанасій приказав завернути свого човна до них. Коли його спитали, чи не бачив він утікаючого Атанасія, він сказав:— А от, щопиш проїхав... І вояки пігналися далі, а святий спасся так із рук переслідувачів. То і я взяв той помисл св. Атанасія та його трохи скозачив чи краще потатарщив. І готово — ми спаслися.

— Значить не пропадемо, — сказав Сулима — тільки зараз треба продумати який напрямок брати. Їхати за галерою трохи небезпечно. Краще берімо якийсь час на захід. Коли б знаття, де ми, то підїхали б так, щоб до кримських берегів чи й Очакова ніччю прибути. Тоді можна було б проховзнутись поміж галери. Ми тоді скористали б із Василевої штуки...

Другого дня ранком мали вже бути козаки біля кримських берегів. Але мряка не давала змоги напрямитись. Тепер найважливішим завданням було пильнувати чайку, щоб не напоролася на яку прибережну скелю. Бо як чайка розіб'ється, то пішки не перебіжиш Криму. Тата ти переловлять, мов коней у степу, і пропадемо. Так собі думали і так між собою гуторили козаки.

Вже мусіло бути досить пізно, бо крізь густу мряку добре пригрівало сонце і робилося душ-

но-ліниво. А певно плисти у мряці годі, бо можна налетіти на яку скалу і тоді прощайся. Із мряки козаки продрягли, а годі було припекти баранину на вогні. Та якось коло полудня почали робитись у мряці полянки і місцями показалося синє небо. Мряка частинно підносилася, частинно ж прилягала до моря. Здавалося, що перебувають не на морі, а на горах, де у стіп їх хмари. Козацтво милувалося такою прекрасною ованою природи.

Аж тут, на яких сто метрів від них, зарисувалися контури галери. Плила просто до чайки. На її чердаку бряжало залізо й видно було, що готуються до бою. Козакам не було вороття: або приймати бій, або здаватись без опору в ясир.

Хоч виходу не було, проте в козаків нема звичаю здаватись без бою. Мушкети, гаки, шнури й ножі вмить приготували. Чайку з розгоном впустили на галеру, так, що турки не встигли й вистрілити з гармат через маленьку віддаль.

Перші заграли козацькі мушкети й на поруччях чердака повисло безвладно кілька яничарських тіловищ. Наш знайомий вусань знову вхопив весло і махнув ним по поруччі галери. З того кілька шабель та мушкетів турецьких плюснули в море. Козаки тим часом уже добре прикріпили чайку до галери та готувалися до скорого десанту. Яничари зразу зрозуміли стратегію запорожців. Стали збиватись у лаву до оборони. Поруччя аж почорніло від яничарів.

У міжчасі осаул Василь, насипавши в казанець стрільного пороху та перемішавши клоччя з баранячим лосем, всадив це все до казанця і кинув, підпаливши від головешки, що тліла ще на вогнищі. Від чердака відскочило кількох турків потушити вогонь. Того тільки чекали чубаті воїни й зараз по драбинці вдерлися на опорожене місце. На переді Яким. Почався рукопаш-

ний бій. Знову ж на чайці Микита з двома козаками прорубували борт галери... За хвилину вже більша частина козаків билася на покладі галери. Сулима теж був уже там. Командував і відбивався. Яничарів було кілька соток, козаків жмінка. Он лежить ввесь у крові Яким, там другий козак упав і по ньому топчуть воюючі... Нагло Сулиму щось запекло і стало чорно, чорно...

**
*

Зразу, як Сулима відкрив очі, не знав, де він. Було темно. Нащупав під собою купу стертої й вогкої соломи. Хотів піднести голову, але не міг: була важка, як ковало. Ним ледве чутно хитало. Зараз пізнав, що пливе морем. І нагадав собі все: бій, удар по голові шаблюкою і чорний сон. Тепер він полонений і його везуть. Не знає куди: може до Кафи або до Трапезунту, або таки в сам Істамбул, де прийдеться йому зависнути на гаку, як колись Байді-Вишневецькому...

Біля себе почув стогін. Отже він тут не сам. Намацав рукою товариша. А той: — Отамане, це ви?

— Так, я Сулима! А що з нами? Ти хто?

— Я Микита М'якошинський! Ми в неволі, на дні галери між щурами. Замкнені; ті що були свідомі, то їх пов'язали, але вас укинули без в'язання. Гадали, що не вийдете від того зрадливого удару якогось потурнака.

— А багато наших упало?

— Не знаю ще, але Якима і двох молодих козаків певно нема в живих. Боролись, як леви, наклали яничарів цілу купу. Зате кожний із нас поранений. Дехто важко, дехто менше. Мені руку перебили й розтяли щоку.

Лежали далі мовчки, слухаючи хропоту помучених воїв і стогону ранених. За добру хви-

лину обізвався Микита: — Отамане, чуєте, хочу вам щось сказати?

— Чую, а що?

— Тепер, коли турки вилізують свої рани і ще не взяли нас під гострий нагляд, треба нам нарадитися, як маємь себе вести далі. Бо від того може багато залежати. Як добре порозуміємося, можемо ще й звідсіля зв'язати. А потім уже не дадуть нам вимінятися своїми думками так явно-славно.

— Щиру правду кажеш. А про що ж ти думаєш нараджуватися?

— А, треба нам найперше сховати свого отамана...

— Навіщо? Ні, я голова і буду, як голова відповідати.

— А мені здається, що голова повинна перед нами відповідати і далі думати про нас, але перед турками повинні ми так зробити, що ніби ми втратили голову і нехай шукають вони того вітру в полі. Чейже ж добре всі знаємо, що турки на провідників найбільше настають. Навіщо мають вас мучити і потім четвертувати чи на гак або на паль саджати, коли є спосіб: ми вас збережемо і собі заощадимо муки.

— Воно правда. Але як це зробити?

— Зробити це легко. Треба всім козакам переказати, як вони мають поводитися серед допитів: ми втратили отамана в нападі на турецьке місто. А отаманів осаул згинув на борті цієї галери, себто Яким, а другий, що командував, був тільки наказний, себто під хвилю, чи як з-латинська шляхта каже: "ад гок". А в нас командантом може бути кожний козак... Тому ви не будете називатись Сулима, а Іван Каша. Згода?

— Та хай буде, як міркуєш.

Сказане перед отаманом передав М'якошинський усім козакам. Осталось ще полонених

3
тільки 37 чоловіка, решта пропала. Значить пропала майже половина залози.

Деякі козаки лежали ще непритомні. Добре билися з яничарами, та немало й самі дістали. Їм товариші мали потім, коли прочуняють, розказати про дальший напрям спільного задуму.

— А не відомо скільки впало яничар? — цікавився Сулима, звертаючись пошепки до Микити.

— Я не бачив, бо прорубував борт. Коли ж побачив, як уже нікого з козацтва нема на чайці, зрозумів, що наша доля рішасться нагорі, на чердаку. Скочив скоро на поміч. Мене окружило відразу кілька яничарів. Два впали від моєї шаблюки, а третій почав утікати. Тоді зізаду напало на мене кілька нараз та й зв'язали. Потім укинули до тієї комори, де от ми всі тепер. Я й умав навіть часу розглянутися по галері.

не

На ті слова Микити обізвався козак, що недалеко лежачи постогнував, бо був дуже порубаний. Належав до тих, що перші з Яковом вискочили на поклад ворожого корабля.

— Яничарів упало дуже багато. Вони просто не билися, а навалювались на нас. Ми далі вже й не встигали шаблюками повертати. Сам покійний Яким поклав яких десять. Як мене поранили, то я впав між ничарів. Вони всі були мертві. Як вас уже всіх пов'язали й позамикали, взялися чистити поміст. Умерлих, і наших і своїх, кидали просто в воду. Наших, правда, було щось шість. Не більше, а своїх то кидали й кидали. Вже були й мене вхопили за ноги і руки та й хотіли післати раків годувати. Але я застогнав і мене перенесли та кинули в цю смердючу яму...

Тепер Сулима відчув голод, спрагу й велику втому. Повіки стали важкі й він знов потонув у небуття.

Галера плила добрий день і цілу ніч. Над ранком отворилися двері й появився в них якийсь

худощавий турок. Щось там промимрив собі під носом і копнув першого скраю козака. Це був осаул Андрій Стерця.

— Чого копаєшся, хлопство турецьке?! — заревів покривджений. — краще ти нам їсти подай. Інакше, то нас дадеко не доведете.

Турок не зрозумів української мови осаула. Але сторожкий Волох, властивіше Филимон із Сучави, почув Андрієві слова і, знаючи трохи по-турецьки, заговорив до турка: — Вояче, нащо ти нас тут держиш? Та ми тут із голоду і так погинемо.

— Мовчи джавре! Краще слухай, про що я тебе сам запитаю.

— Та я мовчав би, як би ти був більш чоловіком, а ти навіть кількох слів того козака не розумієш.

— Мовчи, кажу тобі, джавре один. Хочеш, щоб я до тебе нагайку взяв?! Краще скажи, скільки вас тут усіх?

— Ну от, то ти навіть числити не вмієш? І пощо ж тебе, дурня, отут післали? Га?!

Турок скипів. Напевне вже був би брався мотити Волоха, коли за ним блимнула чиясь тінь і в дверях появився високий старий турок. Виглядав на старшину.

— З ким ти там говориш? — спитав.

Заки ще турчин зібрався вдіповісти, Волох уже мав готову промову до свіжого турка:

— Пане, — сказав повагом — коли ви нас полонили в лицарському бої, то нам належиться й лицарський полон.

Турок, прийшовши зі світла, не міг зразу побачити Филимона, та як тільки його очі привикли до темряви, відповів:

— Або джаври можуть бути лицарями? То тільки ми, муслеми, лицарський народ.

— То як муслеми-лицарі вважали гідним битися з не-лицарями? — спитав хитрий буковинець.

— Та хоч ви були лицарі, але тепер ви тільки наші полонені й більш нічого.

— Так, але навіть у вашому інтересі, щоб ми не погинули в тій ямі, а мали силу працювати, як бранці ваші. Та ж за збідованого бранця ніхто вам і зломаного шага не дасть.

— Ми вас не веземо на працю, а щоб сам ясний падишах покарав вас за свавільство...

— То, то, як ми повмираємо з голоду і спраги, то може нас карати... Скорше вас покарає, що так обходитеся із падишаховими бранцями!..

Слова промовили туркові до розуму. Щось обидва порадилися і перший кудись пішов. За якийсь час вернувся та приніс кілька ячмінних хлібів, трохи риби і якусь посудину з брудною водою.

Козаки, що досі мовчки слухали словного герцю Волоха з турком, заворушилися. Здоровіші підводилися, а ранені підносили тільки голови, щоб могли побачити хліб, а головно ковтнути кілька крапель води. Старший турок ломив паланицю і давав по кускові трохи смердючої риби. А молодший якимсь черепком подавав воду Волохові, а той товаришам. Правда, того всього вікту було дуже мало, але всетаки якась бодай надія була, що не грозить голодова смерть.

Сулима й товариші зразу зрозуміли зі слів старшого турка, куди їх везуть. Пішов мороз поза шкуру на таку небажану вістку. Видно турки вважали, що схопили таки отаманське судно і хочуть мати з того свою користь. Певне баша матиме за те велику ласку в Порті. Тут теж отаман подякував Всевишньому за помисл Микити: не розкривати, хто з них отаман.

Другого дня помер один молодий козак, що був дуже поранений і побитий яничарами. Увесь час лежав непритомний, а потім, як трохи очуняв, стогнав важко. Нарешті почав лебедіти: — Мамо, матусенько! Закличте мені священика, щоб я по християнському попросився з цим

світом. Ой, умираю, священника хочу, сповіді хочу, Господи милосердний, Мати Божа...

Ті оклики навіть Сулиму пригнобили. Що ж тут йому порадити? Як тут йому подати поміч? Де ж узяти священника? Навіть, коли б і був, то турки не дозволили б...

До вмираючого присунувся Пилип Гармаш, кухар. Він став потішати вмираючого та говорити, що є інший спосіб, коли нема священника.

— То ж перед ким мені сповідатись? — питав жалісно козак.

— Коли нема як сповідатись, то треба щиро жаліти за свої гріхи, а при тому порішити, що при нагоді висповідаяся, як тільки буду мати священника.

— А як я не подужаю? Я ж уже чую, що мої години короткі.

— То нічого, скажи тільки, що все своє серце і життя звертаєш до Бога. Бийся в груди. Проси в Бога прощення. Поручись опіці Пречистой Діви і так певне будеш спасен.

— А як мені це робити? — простогнав хворий.

— А так: говори, як я буду казати. Боже милостив будь мені грішному!

Хворий ледве чутно протягаюче повторяв за Гармашем.

— Я Тебе люблю понад усе, більш як самого себе, як життя мое. Вірю в Тебе, розп'ятий Ісусе! Пресвятая Богородице, спаси нас! Терплю за мої гріхи! Все хочу повнити Твою волю. Признаю всю науку Ісуса...

Тут цілком стихив голос. Козаки теж молилися за свого вмираючого товариша.

Думали, що вже помер, але той, важко зітхнувши, промовив: — Люблю Тебе, Ісусе! — І склонив голову. Помер.

Волох голосно проказав: — Із святими упокій, Господи, душу Твого слуги, де нема ні болю, ні печалі, тільки безконечне життя.

Коли турки принесли поживу, то забрали

вмерлого й потягнули на поклад. А бранці мовчали, кожний думав свою невеселу думу.

— Ой чи знає мати його, що її син оце десь уже в хвилях морських тоне? — питав себе в задумі М'якошинський. — А може він і сестру мав, може старенького батька? Може і дівчину, що вичікує на воротах свого козаченька?!

Ой не стій же на воротах, дівко чорнобрива,
Бо вже твого козаченька вода затопила...

Посередині чарівної зали, прибраної дійсно за східньою уявою, наче тої казки з "Тисяч і одної ночі", сиділи по-турецьки ноги підобравши під себе, високі особи Порти. Прислуга тихо, наче тіль, кружляла й доносила міністрам падишаха на маціньких підставках чарочки запашної мокки.

Нарадою проводив великий везир, що так почав свою промову: — Вірні великого нашого пророка Магомета і мудрі прибічники світлого сонця, нашого ясного падишаха! (Тут усі склонились у поклони). Вам відомо про останні невеселі для нашої великої держави події. Вже от надходить п'ятдесят літ від часу, як страчено тут, в Істамбулі, Байду, ватажка джаврів, що прозивають себе козаками. Він перший зорганізував цю їх голоту на дніпрових плавнях і почав насакувати на падишахових підданих, кримських татар. Та ще йому було цього замало й він пустився в молдавську справу. Тільки мудра падишахова політика привела до того, що попав він у наш полон і згинув на гаку.

Всі приявні слухали мовчки, і тоді везир став далі говорити: — Одначе ця голота не настрашила прикладної кари. Вона знов рік-річно турбувала й турбує наших підданих татар і завдає багато журби благородному серцю нашого преславного володаря, нехай Аллах буде для нього милостивим!

— Нехай буде, нехай милує і ясний розум йому завжди подає! — кинули майже всі разом.

— Отож, як бачите, справа вельми погана, тим паче, що за останніх 15 літ почали оті не-

нависні джаври походи на море. Їхній шейх Кішка найбільше дався нам взнаки. Фльота козаків дійшла до кількох сот кораблів. Ми ж мусіли тоді воювати з Венецією й Австрією і годі нам було як слід розправитись із тим осиним кодром. Тому 8 років упала Варна в Болгарії, де живуть піддані нашого світлого падишаха. Та однак найгірше прийшло цього року. Як відомо всім, козацькі чайки знищили цими днями наші славні міста Синопу й Трапезунт. А що буде далі, можна легко догадатися! Прийде час, що ми й серед ночі муситимемо втікати із самого Істамбулу...

Всі сиділи мовчки і ніхто не продовжав розмови, хоч везир скінчив і вичікував якогось слова. — Ну що ж, великі слуги нашого падишаха, не маєте ви що сказати?

— Сказати воно є що, та ж справа не в сказанні, але в тому, як це практично перед тими дніпровими чубатими харцизами встерегтися і їх при нагоді знищити — сказав один сухорлявий турок.

— Однак треба порадитись, продумати щось і на це повелів нам ясний падишах сьогодні зійтись і порадитися. А наші рішення маю передати йому до закріплення — пояснив везир.

— Прощу ласкаво і мені дати сказати слово — промовив повагом сивий із малою, наче в цапка борідкою, дідок. — Думаю пояснити ще дещо чи поширити слова великого везира. Не в тому річ, що нам козаки загрожують у самій столиці, а в тому, що так ми тратимо наш престиж і страх перед усіма джаврами. Хоч програли ми під Лепантом, проте рани з тої прогриневдачі помалу загоюються. І ми можемо стати до нового Лепанта, яке вже виграємо. Але умовиною нашого виграшу є страх. Коли нас джаври будуть боятися, то програють. Ми досі кожену нашу перемогу здобули не так силою, але

нагальною атакою і тим увели ми великі ворожі сили в панічний страх перед нами. А коли паніка огорне ворога, то нема сили, щоб стримати його в утечі. Але того, такого страху, якраз ми не можемо нагнати козакам.

Тут старий відкашельнув і попив трохи кави з делікатної чашечки. І далі говорив: — Кримський хан, хоч нищить їх землю, хоч щороку привозить багатий ясир, але вже не має тих успіхів, що мав колись, як ще козацтво ледве було в пеленках. Польщі не маємо чого боятись. Вона готова всією Руссю пожертвувати, щоб тільки мати спокій. Тому на неї хіба можемо натискати дипломатично, а військово, тільки тоді, коли б відмовилася впливати на козацтво.

— А я таки гадаю, що треба бодай ватажка на гаку повісити — не уступазя сухорлявий.

— Ватажка можна б. Не було б воно зле, нехай не водить джаврів проти слуг великого пророка і нашого падишаха! — сказав везир.

— Бо то ті ватажки найгірші. Джаври без них наче вівці, їх одному муслемові можна б усіх перев'язати.

— Спробував би ти — подумав собі нишком старий султанський дипломат.

— Башо Менглі! Примістіть бранців у султанській темниці, а їх ватажка ми візьмемо завтра на суд — повелів великий везир.

Баша Менглі низько поклонився й вийшов. Нарада тривала далі. Бранців мали передати на перший воєнний трищогловий корабель, що на днях мав прибути з Єгипту. Служив він до патрулювання вод Середземного моря. Боровся з морськими розбишаками, головно ж давався взнаки західнім джаврам. Мав за собою вже кілька переможних боїв і справді був пострахом християнських кораблів.

**
*

Наші козаки купую лежали в темниці. Крізь малі, сильно заграбовані віконця продиралося трошка світла, але не можна було пізнати чи це тільки ранок, чи вже повний день. У темниці було душно, а сморід забивав духа. Неодин пожалів і за корабельним підвалом, бо там, хоч товклися щурі, проте була якась солома й більш повітря. І більше було надії. А тепер може прийдеться їм отак і всеньке життя до смерті не побачити ясного сонічка...

Користаючи з дрібки світла, почали козаки трохи себе порядкувати. Один перев'язував свої рани, другий робив дірки якоюсь кісточкою й латав шаравари. Інший заходився коло побитої ноги товариша.

— Отак ми тепер, козаки-молодці, султанськими бранцями! — промовив Микита М'якошинський. — Значить, нас не розділять.

— Чому не розділять? — сказав сумовитий козак. — То ж усіх на один палець султан не скаже посадити, а кожного на окремий...

— Що ти знаєш?! — зареготав Волох. — Гадеш, що турки такі, як ті мазури, що тільки дерево мають і палі з нього стружать? Турки — народ культурний. Вони не будуть тобі шукати за осиковим кілком, а по-шляхетськи вішають на гаку. І то не таким, що на ньому полоть солонини вішав ти десь у твоєму селі, на Поліссі, але на залізному. А мене певне на срібному повісять.

Братство зареготало. На мить усі забули, що вони в турецькій тюрмі, стали почувати себе знову наче вільні птахи серед степу України.

Ще довго доказували козаки різні витівки. А Волох каже: — Ви собі, панове-молодці, повинні й те з'ясувати, що в нас нема отамана, що він пропав на морю. Буря змела його з чердака. А потім нами проводив Яким, якого яничари на галері вбили... І дотого наш товариш Іван Сули-

ма відтепер не інакше називатиметься, як тільки Іван Каша. Чули?!

— Ще на чайці так було, а ти тут із тим розвозишся, щоб де турки підслухали? А потім будуть п'яти припикати!...

— А певне, Волоше, за твій довгий язик варт тебе припекти золотою штабою! — рубнув Микита.

Козаки знову споважніли. Кожний питав себе: що далі буде? Чи бодай їсти принесуть, або якої брудної води, бо спрага так і мучить...

Настала довга нестерпна мовчанка. Сулима старався заснути. Микиті чогось пригадалася єзуїтська школа. Він сидить над книжкою і вчиться. Потім пригадав, як то він говорить по-латині промову. Згадав і свою Марусю, що її прощав за рідним селом, як вибирався до Києва. І так скоро закінчилася його військова кар'єра...

Серед таких думок і не зчувся М'якошинський, як заскреготав у дверях ключ і станули в них три турки. Один виглядав на старшину: розумне обличчя й краща одіж.

— Принеси смолоскипа! — доручив старшина.

Один із турків вийшов. Волох скоро переклав сказане Сулимі й Микиті. Значить: будуть робити якісь доходження. А може попіклуються раненими.

— Я чув, що турки куди людяніші від татар! — шепнув М'якошинський Волохові.

— Один пес — відшепнув цей.

— Щось воно не добром пахне — відіззався про себе Сулима.

— Побачимо. Може будуть нас числити, щоб знати скільки їди принести — додав своє слово вусань.

За той час вернувся турок із невеликим смолоскипом. Підніс його вгору й стало в темниці ясно. Старший із турків помалу почав водити

очима по бранцях. Ніби когось шукав. Нарешті промовив по турецьки: — Джаври невірні! Є між вами який, хто знає по турецьки говорити?

Козаки мовчали. Тоді старшина повторив і поправив свій запит.

— Є між вами хто, що розуміє трохи по нашому?

Сулима натиснув ногу Волохові.

— Так, аго, я трохи розумію — сказав лома-но Волох.

Туркові слова Волоха подобалися, головню ж оте "ага", хоч він агою не був. Декотрі з запорожців, що знали теж по татарськи й по турецьки, мало вголос не зареготали. От, диви, який із того буковинця дипломат: уміє взяти за серце.

Волох мав свою стратегію й пильно спостерігав поведінку турка. А ціль його була: морально роззброїти старшину.

— Добре, — знову почав турок — а тепер мені відповідай, джавре, на питання.

Волох поглянув поза себе, наче шукаючи того джавра. Туркові здавалося, що його Волох не порозумів. І він іщераз повторив питання, але вже без того джавра.

— Добре, аго, питай, буду відповідати.

— То ви будете оті ворожі козаки, що непокоять соняшне царство нашого любого падишаха?

— Так ми козаки, але щоб ми непокоїли царство падишаха, того не можна сказати. Ми спокійні люди, а до того в такій темниці, що навіть нас мухи не лякаються, а не такий великий володар.

— Так, так тепер, як ми вас зловили, але що ви робили тому тиждень? Та ж не шайтани то з пекла хіба прилетіли, щоби палити такі квітучі і мирні міста, як Синопа й Трапезунт?

— Ні, ми того сказати не можемо, бо ви нас не зловили під тими мирними містами, тільки на морі, а на ньому нема міст, ані царства.

Турок думав, що відповісти. Видно мав наказ не дразнити козаків, а вони в душі підсміхалися.

— Ну, ти не мудруй, а кажи просто на питання. Скільки вас було на чайці?

— Зразу, кажу правду, 60 чоловік.

— А тепер скільки вас тут у темниці?

Волох хотів відповісти: почисли сам, але, поміркувавши, стримався і промовив:

— Тепер є нас 36 усього. Якщо ще котрий не умре з ран.

— Добре, так треба відповідати, просто й ясно, не крутити... А тепер скажи: хто між вами найстарший?

— Найстарший, себто капітан чайки?

— Так є, капітан вашого корабля.

— Ого, поминай його як звали, тож він утопився в часі тої великої бурі.

— Ей ти брешеш, джавре! — аж крикнув старшина.

— Ні, не брешу, бо як би ми мали капітана, не були б самі блукали по морю...

Така думка туркові видалася правдивою і він знову злагіднів.

— Але чейже хтось мусів вами проводити? Хіба ви всі разом були капітанами?

— Ясно, що проводив.

— А котрий із вас?

— Його вже між нами нема, бо його неживого ваші яничари вкинули в море зараз по бою.

Турок одначе не давав за програму і ще щось довго міркував та пронизливо приглядався бранцям. Нарешті сказав своїм прибічникам дати бранцям їсти та пішов собі.

Турки принесли досить води, хоч тепла була. І кинули їм, наче псам, кілька бохонців зацвілого хліба й пригнилих овочів.

Козаки тримались опановано. Спершу поналивалися води, потім почав Волох ділити хліби й овочі. Туркам було нецікаво і вони, добре замкнувши двері, відійшли.

— Але ти, Волоше, крутиш, як той польський канцлер! — заговорив вусань.

— А вони таки видно шукають кандидата на гак! — відіззався М'якошинський.

— Мені дуже дивно, що вони так лагідно з нами поводяться — сказав досвідчений козарлюга Григор Книш. — Та ж яничари б'ють бранців, заковують у залізні дйби, поживи цілими днями не дають.

— Видко ми не бранці, але гості султанські — докинув до загального Сулима.

— Ти, Кашо, тепер мовчи і тільки дурня вдавай, бо мабуть про твою голову йдеться! — перестеріг Микита отамана.

— Коли такого мудрагеля будуть посилати, як оцього Волохового агу, то моя голова останется там, де й досі є! — відрубав Сулима.

— Не можна нічого наперед знати. Можуть узяти когонебудь із нас на муки. Трохи припекти п'яти і виспіває все до кришки, а тоді пропадай, буйна голово козацька! — сказав Волох.

Волохів "ага" пішов просто до палати великого везира і тут доклав про свої доходження. Отаман чайки загинув на морі. Бранці самі молодики, а тих кілька старших зовсім не виглядають на старшин. Найкращий доказ, що не мали отамана, це їхнє блукання по морі.

Великий везир сам потім роздумував над цією справою. Розважував за і проти. Виходить, що навіть як би й був отаман, то тільки якийсь із тих незначних, бо запорожці певне б не лишили на поталу свого головного вождя.

Але рішати сам не міг. Треба було порадитися. Знову зібралися вчорашні наші знайомі. Худощавий натискав, щоб узяти котрогогонебудь замість отамана і таки скарати на горло для постраху. Інакше самі собі пошкодять.

Інші знову були поділених гадок. Дипломат радив трохи припекти Волоха, то він зараз усе виспіває, але везир хилився за галерою для всіх.

— Там будуть знати, як проти падишаха воювати, коли попоїздять собі по морях і помалу вигибатимуть, як ті мухи в осені! Це краще, як робити їм героя...

Ця гадка вкінці взяла верх. Рішено при першій нагоді передати козаків на воєнну галеру, але тільки на таку, що плаває по Середземному морю, бо інакше козаки готові вступити ще якусь витівку...

Сулима по тій візиті турків став глибоко задумуватися над усім, що тепер сталося на його очах. Йому було соромно, що в такій важливій хвилині досвіду, його усувають і він мусить бути якимсь Кашею, замість умілого й проворного отамана Сулими.

Та коли краще розмірковував поведінку Микити й товаришів, почав на справу зовсім інакше дивитись.

— Ні, не мене хочуть вони усувати з проводу серед тієї беззглядної дійсності. Вони тільки бажають мене зберегти. Я буду ще їх вести до перемог. Мабуть вони краще відчують, що Сулима ще стане їм у пригоді...

— Хіба не зголошуся сам туркам, що я наказний отаман, і то не тільки тої недобитої бурею чайки, але й цілої виправи. То тепер не має ніякого глузду. Треба слухатись добрих підданих, бо вони теж мають відчуття подій та шукають виходу з них.

Думки Сулими наче торкнули Волоха. Він підсунувся ближче й почав півголосом: — Пане отамане, вам певне не по-нутру, що ми вас так усунули без ніяких обрядів. Але так мусить бути. Ніхто грабіжникам не показує золотого перстень, ні не ставить ключів так, щоб злодії знали, де вони лежать. Так робимо і ми з вами, пане отамане.

— Ні, я не тим перейнявся, але мені соромно перед вами, що не можу тепер відповідати за вашу долю перед Богом і перед турками...

— Ні, такого не кажіть. Якраз ми робимо все, щоб ви відповідали й надаліше за нас. Бо, скажіть самі: як ми вас видамо туркам, то вони зроблять із вами те саме, що зробили з Байдою, а поляки з Наливайком.

— Так, так — обізвався М'якошинський. — Волох правду каже. Туркам треба взяти з-посеред нас провід, а тоді нам будуть крутити роги, як схочуть.

Слова обидвох вірних друзів привернули спокій Сулімі. Він побачив, що його відділ — наче одне тіло й душа. Як руки закривають голову перед ударом, а очі дивляться кудюю втікати перед ворогом, знову ж ноги несуть якнайдалше від небезпеки, так і його товариші стараються для свого голови грати роль рук, ніг, очей і вух.

По такій роздумі отаман примістився в малому куточку темниці й почав помалу проказувати молитви, закликаючи Бога на поміч. Не так для себе, як для своїх добрих козаків. Щоб Господь і Мати Божа вирвали їх із тієї турецької каторги та привели назад на тихі води, на ясні зорі, між мир хрещений, народ козацький...

IV

Ледве сіріло море, як козацька фльота почала збиратися до купи по жахливій учорашній бурі. До дня назбиралося яких 35 чайок. Море успокоїлося і коли зійшло сонце, можна було бачити село чайок посеред моря на темно-синій тафлі козацького пелагу, як називав Чорне море запорозький писар Онуфрій Калиновський - Бобрик.

— Он чайка курінного Кожуха, бачиш Грицю! — кликав до свого товариша дебелий вусатий козак із чайки Остапа Дубового.

— Бачу, але мабуть згубили гармату, бо на передку порожнє місце. А то знаєш, як блищала їхня гордість, ота мосяжна добра гармата-гаківниця.

— Але ще певне більше братства погубилось! — додав перший.

— То певне. Вода не питає. Змиє, як учора на нашій чайці кухаря. Подавав сухарі, і так поплив. Шкода, що пів бочки сухарів пропало разом. А не міг то каменем сидіти...

— А я прив'язався добрим мотузом до чердака. Раз, як нахлинула вода, то гадав, що мотуз мене задушить...

Такі чи подібні розмови велися по всіх чайках. Отамани приводили до ладу кожний свою чайку та людей.

Багато люду забракло. Так на Зміюковій чайці вода проковтнула 12 братчиків, а з уманського куреня, на чайці Коровая, захопило трьох. Навіть не спостереглись, як уже були під водою.

Деякі знову чайки не мали гармат, як та

курінного Кожуха. Щось сім було без щоглів. Вітер, наче тріску скрутив, і пропало.

Найгірше було тим чайкам, де вода забрала сухарі. Їсти хочеться всім, як вовкам, а тут ані кришки хліба.

— Курінний Чайка! А курінний! — кричав на весь голос кухар із Платонової чайки, де пили самі черкаські.

— Чого ревеш, як на ярмарку в Києві? — питає Чайка.

— Хліб Чорне море позичило, але тепер не має як віддати. То ж позичте нам бочку сухарчиків. У вас людей убуло.

— Чекай, погляну чи для моїх іще стане, бо в нас також одну бочку з двома козаками вхопило ревуче плесо.

— Добре, під'їдемо ближче.

За хвилину обидві чайки, наче сестри-двійняки позчіплювались і з одної чайки на другу перекотилась бочка сухарів. Козаки зрадили. І при тім розмовляли з тими, що їм хліб пропав, а вони позичали.

За яку годину знову приплили ще три чайки, які були через бурю відбилися трохи на схід. Отамани по всіх чайках зарядили благодарну молитву. З кожного козачого серця нісся подячний гимн до Бога й Пречистої Матері, що помогли в такім великім горю та врятували від неминучої смерти на морі.

З декотрих човнів навіть чути було голосні пісні, як от "Не маємо іншої надії", або "За всіх молишися, Благая". По молитві кухарі почали роздавати сніданок. Море було спокійне, чайки повагом похитувалися по горошкуватих хвилях, а козаки позавивавши свої вуса за ухо, снідали чим Бог дав. Одні їли чисті сухарі, інші мали до сухаря в'ялену рибу, а ще інші навіть чарочкою вина попивали.

Неспокійні були тільки отамани чайок. Що-

раз то поглядали на широко всміхнене, мов дівчина, море й зорили, чи не їде отаманська чайка.

Курінний Кожух кликав із своєї чайки до Коровая:

— Отаман мусів лишитися дуже позаду. Я плив поруч і бачив, як трісла щогла на його чайці.

— Хоч би там що сталося, то ми зачекаймо. Отаман не з таких, щоб не вирвався з біди!

— А покищо варт би зробити нараду з тими отаманами чайок, що є тепер, бо можуть нас отак зненацька і турки наскочити, а тоді навіть не будемо знати, як боронитись.

— Правду кажеш, Кожуше, треба скликати всіх, що є, і порадитися.

Кожух мав на своїй чайці запасне човно. то й сівши в нього з козаком гребцем, подався поміж чайки. За часок з'явилося ще кілька малих човнів та почали звозити отаманів до чайки Коровая. Він був найстарший віком і вже не раз був у подібних нещастях. Раз навіть брав участь у такому поході, як дві третини чайок потопило вередливе море.

Коли всі прибули, тоді відкрив нараду Коровай.

— Товариші отамани! Тому що нема нашого доброго отамана, Івана Сулими, то нам треба самим якось порадитись-пожуритись, щоб нас яка друга веремія не стрінула. Найперше, вважаю, що було б добре вибрати тимчасового отамана.

— А як приїде Іван Сулима, то що собі тоді подумає? Ще буде нас судити за бунт! — обізався якийсь молодший.

— Не бійся, друже, за це я буду головою відповідати. Але наша сила козацька не може бути ні хвилини без одного проводу. Може, не дай Бог, наш отаман загинув, або відбився задалеко і до завтра не приїде. А може взяв інший напрям, то що тоді буде? А ви знаєте добре, що

турки пішлють за нами погоню. Її ось-ось не видно. Так тоді, без одного проводу, як оборонимось?

— Правильно, правильно!! — загуло кругом чубате отаманство.

— То виберемо наказного отамана? — запитав Коровай.

— Так, пане курінний, дайте трохи часу для надуми, то ми виставимо виборних — обізвався якийсь молодий отаман.

— Нема часу вибирати виборних, то не на Січі — спротивився якийсь старий запорозький вовк.

— Та чорної ради скликати не будемо, але подумати таки треба.

— Добре, товариші-отамани чайкові — погодився Коровай, — подумайте добре і подавайте свої голоси.

Отамани, позбивавшись в гуртки, говорили досить голосно, але суперечок не було. Видно вчорашня веремія вплинула тихомирно на степову кров і сьогодні провідники козацтва розважно ставилися до такого важливого завдання, як вибір наказного отамана для врятованої фльоти.

— Ну, вже надумались, панове-братство? — спитав знову Коровай.

— Та вже! — сказало кількох.

— То кого ви надумали?

— Уважаємо, що найкращим був би Кожух. Він видно найрозумніший, бо від нього вийшла думка вибирати наказного. Хай командує і веде нас додому. Всі будемо коритись.

— А ви, панове-молодці, що надумали? — спитав Коровай другий гурт.

— І ми подібної гадки, хай отаманує Кожух.

Коли це почули інші гуртки, майже хором закликали: — Так, Кожух нехай веде! Він досвід-

чений козарлюга. Братство його любить і йому довіряє.

Сам Кожух на ті слова вступився на бік, щоб не робити натиску на виборців. А вони далі таки гукали, що найліпший буде старій козарлюга й бувалий чоловік Кожух.

— Ну, Коровай, проси Кожуха, нехай приймає вибір.

Тоді підійшов Кожух і став посеред чайки біля щогли. А Коровай, огорнувши зором цілий старшинський збір, промовив урочисто:

— Отамане Кожуху, оце виявилася воля всіх нас, щоб ти в цю важку хвилину для нашої козацької сили, взяв поводи нашої фльоти і вів її вміло в повороті домів. Ми всі готові тебе слухати і за тебе голови зложити! Приймаєш наказне старшинство, чи нам може треба за другим шукати?

— Коли така ваша воля, браття-старшино, то приймаю цей важкий тягар на мої плечі і нехай Всемогутній Господь поможе мені добитися з усіма вами на нашу славу матір-Січ Запорозьку.

— Славно, славно! Отак то по-козацьки, по-молодецьки! — загуло братство.

— А тепер, браття-старшино — почав ділово нововибраний отаман — буде коротка нарада, а там станемо плисти вперед, щоб якнайшвидше прибути до Дніпрового лиману, а звідсіль на Січ.

— А що б ти, пане отамане, казав нам тепер робити? — спитав у свою чергу Коровай.

— Тепер, гадаю, треба привести чайки до ладу, направити аварії з бурі. Заосмотрити раних і хворих. Козацтву передати наказ, що мають тепер нового отамана. Заборонити під строгими карами пити вино, що його маємо з походу, хіба отаман дасть при їжі по чарочці для козацтва. Подобирати нових гребців, гармашів і стерників на місце пропалих чи пораних. На-

правити мушкети, гармати. Висушити порох. І те все прошу зробити без зайвих опізнень. До години вирушаємо.

Отамани почали нашвидку роз'їздитися. Остався тільки Коровай і два молоді отамани з сусідніх чайок. Вони разом обмірковували напрямок їзди та спосіб оборони від наскоку галер. Народа трохи затягнулась. Головно один із молодих отаманів усе радив затриматись і не спішитись. Це був той, що не хотів вибору наказного, бо вірив, що от-от над'їде зі своєю чайкою Іван Сулима.

Та годі було вблагати Кожуха. Він добре розумів вагу хвили. Чекати на одну чайку, щоб потім загинуло 36 разом, не було розумно. Тому він рішуче спротивився представленням молодого отамана.

Нарешті Кожух наказав ударити веслами й напняти вітрило. Козаки вмить усе приготували. Чайка виїхала наперед. Осаул, Чабан Микола, дав знак шикуватись іншим чайкам. Плистимуть двома рядами, у невеликій віддалі від себе. Вразі нападу галер утворять зараз же два фронти. Другим фронтом керуватиме Коровай.

Козацьке море аж повеселіло та заграло дрібними хвилями, як побачило два ряди чайок. Кожухова чайка плила попереду 18-ти чайок, а Коровасва теж порола воду за своїми 18-ми подругами. На Кожуховій маяв козацький прапорець. Білий із червоним хрестом. Сам отаман стояв на чердаку і дивився вперед. На щоглах у гніздах сиділи зорці та зорили, чи не появиться де турецька фльота.

А гребці собі почали співати про Байду:

Цар турецький к'нему прислає,

Байду к собі підмовляє:

"Ой ти, Байдо, та славнесенький!

Будь мені лицар та вірнесенький,

Возьми в мене царівночку,
Будеш паном на всю Україночку!"

А тепер підхопила вся чайка Кожухова і міцно, аж гомін по морі стелився, співала:

— Твоя, царю, віра проклята,
Твоя царівночка поганая! —
Ой крикнув цар на свої гайдуги:
"Возміть Байду добре в руки,
На гак ребром зачепіте"...

Невесело їхалося молодому отаманові Юркові Житецькому з Кульчиць. Він передав команду чайки своєму осаулові Петрові Кореневі, а сам сперся об стовп вітрила й сумну думу думав.

— Як я міг до такого допустити? Чому я не кричав, не доводив?.. Та ж серце моє чує, що мій односельчанин, побратим мій любий, отаман Іван Сулима, живе.

Хоч сонце світило й усміхалося до чубатих лицарів, а козацтво співало веселих пісень, то отаманові Юркові, наче світ якоюсь чорною плахтою затулило.

— То все винні ті старі хрони! Їм отаман менше вартий, як цілий табун овець. Турки не такі скорі. Вони дістали доброго прочухана. Ми їздили не на грабіж, а щоб їм показати нашу силу й нагнати страху. Вони додумаються післати погоню, аж як ми вже на Січі будемо кашу варити.

Серед таких дум сумних та невеселих почав отаман наспівувати собі:

Питається Дніпр тихого Дунаю:

"Тихий, Дунаю,

Що я своїх козаків на тобі не видаю?

Чи твоє дунайське гирло

Моїх козаків пожерло, —

Чи твоя Дунай-вода

Моїх козаків забрала?"...

— А може ти, Дунаю, мого побратима, Івана Сулиму, теж забрав і тримаєш та до мене не пускаєш?! — питав себе в душі молодий отаман.

Але Сулими не видати. Серце краялося в Юрка. Став він у серці переходити минуле. Молоді роки прожиті разом. Хоч Іван був набагато старший, то однак вони дружили. Мали якісь подібні думки. Ходили разом до дяківки на науку. Потім у Львові в братській школі разом училися і далі по всій Україні їздили. Були й у Вільні.

— Ага, пригадую добре, як ми були в тім манастирі Пресвятої Трійці. Говорили там із тим святим монахом, що його називають тепер душехватором. Тим, мабуть, чи не Йосафатом. Він нас побачив на вулиці і почав з нами розмову. Як гарно і приємно говорив. Він би певне мене тепер розрадив. А то соромно вертатися на Січ... Ні, я таки лишаю товариство і вертаюся своєю чайкою шукати побратима. Нехай там що буде!

Та по хвилині прийшов знову до розумної думки. Ця ж справа була вже пропаша. Кожух не буде тепер завертати назад 36 чайок, які потерпіли великої аварії і не здібні до більшого морського бою з добре вивінованими кораблями султана. Султан теє добре знає і певне вислав цілу хмару галер перехопити козацькі чайки. А при тім козаки мали небагато стрільного пороху. Майже весь запас замок. Чимало пороху вже взагалі не можна вживати. Те саме з гарматами. Хоч би чайки і добре могли звиватися по морю, то брак зброї не дає надій перемогти ворога...

А до того море широке і глибоке. Де Сулиму шукати? Може він уже де на українських степах із козацтвом своїм манджас, а ми будемо по морю тинятися на власну загибіль...

Такі думки набагато впокоїли отамана Юрка. Сказав собі півголосом:

— Воля Божа! Нехай прийме в свою високу

опіку мого побратима сама Небесна Госпожа, Марія Богородиця!

Чайки плили скоро. Юрковою проводив його осаул Корінь, дуже сумлінний козак. На нього можна було вповні здатися. То Юрко, маючи вільний час, пустив поводи своїм мріям.

Перед ним зринув образ минулого. Він і його побратим Сулима у Вильні. Говорять із тим монахом-душехватом.

— Отче, чого ви тримаєтеся того войовничого владики Потія? — запитав Сулима ченця.

— Ні, я не тримаюся тільки митрополита Потія, — відповів запитаний, — а тримаюся правдивої Церкви. А митрополит є її представником на наших землях.

— А що ж тоді з нашою православною вірою станеться? Та ж ми станемо зрадниками наших батьків?!

— Бачите, мої приятелі, тут на вулиці ми не можемо як слід розговоритись, але коли ваша ласка, зайдіть до моєї домівки, там я краще вам усе розкажу.

— А чом би ні?! Хочемо про цю справу точно провідати! — відказали обидва.

Чернець привів їх до монастиря. Мав невеличку келію. На стіні висів хрест та ікона Пресвятої Богородиці. Біля простого столика стояло кілька стільців. Чернець попросив сідати своїх гостей.

— А тепер буду вам помалу відповідати — сказав лагідно монах. — Найперше поговоримо про віру предків. Так, як ви сказали, батьків. Найперше віра предків не все має всі права, щоб її визнавали нащадки...

— А то чому? То хіба ви проти наших зви- чаїв?

— Ні, трошки терпцю, зараз усе вам покажу. Правда, що до святого князя Володимира і його

бабуні св. Ольги наші предки не були християнами...?

— Ясно, бо ж були погани! — відповів побратим.

— А тоді, я спитаю вас, приятелі, яким правом мав відвагу св. Володимир міняти віру своїх предків?

Ми не знали, що відповісти. І чекали, що далі казатиме монах.

— От і бачите, не вмієте на таке просте питання відповісти. Св. Володимир міняв віру, бо ця віра була нездала і не вдоволяла вимог нашої безсмертної душі.

— Але тепер ми маємо християнську віру. Православна віра, то ж християнська віра.

— Так, християнська, але є різні християнські віри. А гадаєте, що оті кальвіни та лютри, яких тепер намножилося видимо й невидимо, не є християни? То чому ви не станете лютром або кальвіном?

— А мені нащо?

— Як то: нащо? То ніби все одно чи православний, чи кальвін, чи лютер — усі християни, — отже можна всім таким бути і теж не треба покликуватися на віру своїх предків...

— Але лютерське християнство не таке, як наше...

— А тому, бачите, як і товар один є добрий, а другий підроблений. Та такими підробленими товарами є і кальвіни і лютри, і почасти православні!

— Ні, православних тут прошу не мішати! — обурився Сулима.

— Я не мішаю, але вони самі себе в те мішають. А ви знаєте з ким то православна шляхта під проводом князів Острозького й Радиви́ла єдналася в 1599 році?

— Та в Виленську Генеральну Конфедерацію...

— А що то була та конфедерація? Отож, варт

вам знати, що Острозький заступав у ній православних, а Радивил кальвінів!

— Але ми на те не годимось, ми хочемо чистої православної віри.

— Правду кажете, що люди прості, які вже з самого здорового глузду знають, що в Божій Церкві не проводять якісь там земські князі, але єпископи та священники, то ті мають правдиву православну віру. І я в такій вірі народився і виховався в Володимирі на Волині. І в такій вірі хочу жити й умирати.

— Ну, а як тоді вас уважають за уніята?

— Бо правдива православна віра признає всю Христову правду, а не вибирає тільки те, що їй захочеться. А Христова правда така, що крім єпископів і священників, вимагає ще для Церкви одного господаря-владика. А тим владикою є Папа Римський, наслідник св. блаженного апостола Петра. Про це виразно стоїть у св. Писанні.

— Але наші предки прийняли віру з Царгороду?

— Так, але тоді Царгород був теж під Римом і слухався папи.

— А коли ж ми від того Риму відлучилися?
— спитав Сулима.

— Властиво ніколи! То тільки грецькі митрополити та єпископи, а тепер вони та московити змагають, щоб ми були не разом із правдивою Церквою, а щоб далі насліпо їм вірили та були їх невільниками...

— То значить митрополит Потій і всі уніяти вернулися до стану тієї первісної грецької Церкви, коли то вона була разом із Римом одною?

— Так, мої приятелі. Ви не гадайте, що унія, як це кричать греки та московити і багато з наших, які не думають нічого, тільки повторяють

різні нісенітниці за своїми ворогами, не думайте, що унія це дорога до польщення руських земель. Ні, ми надалі остаємо в нашім прадіднім обряді, затримуємо наші передання й звичаї та любимо цілим серцем нашу дорогу матір Русь-Україну!

— Добре. Коли ми від Риму не відлучились, то нащо було робити ту берестейську унію, щоб тільки дразнити ворогів нашого народу?

— Ні, унію наші владики мусіли зробити, щоб відновити й направити те, що накоїла лихого грецька єрархія, та показати перед світом, що ми тримаємося правдивої віри. А що вороги кричали і кричать, то вже їх рахунки. Ви ж знаєте, що в уніятській Церкві панує лад. Нема розводів, нема загарбувань церковних мастків, нема підкупств на владичі престоли — словом нема надуживань, які мають місце в несполученій Церкві. А це шляхті-світським і деяким духовникам зле, бо їм уривається нагода до наживи та вкорочується їх самоволя.

— А то правда, що зразу сам князь Костянтин Острозький був за унією?

— Так, щира правда!

— Ну, то чому відступив?

— А бо він хотів ту унію сам заводити, а єпископи мали тільки бути виконавцями його примх. Але такого нема у правдивій Вселенській Церкві і тому цей магнат так їй спротивився...

— Пане отамане! Пане отамане! Може ви стоячи спите?! — гукав осаул Петро.

Юрко прокинувся зі задуми. Все зникло: і келія, і святий чернець і розмова.

Вечоріло і знову Кожух кликав отаманів на нараду. Мали вночі причалити до берега і, прослідивши терен, промкнутися повз Очаків до Дніпра.

Була темна ніч. Татарам і туркам навіть не снилося, що 36 козацьких чайок поміж наставлену ланцюгову сітку проходили тихо на ріку Слопутицю. А як сонце зійшло, чайки минали вже відомі плавні та, дихаючи степовими пахощами, благословили Господа за поміч на морю.

Вже другий тиждень сиділи козаки в темниці і про свою долю не відали. Чи дадуть їх на галери, чи може, бо не виявили команданта, повісять на гаках серед царгородського майдану, а може почетвертують і порозсилають по всіх турецьких містах.

Це найбільше журило Сулиму. Не так дошкулював йому брак води, чи погані харчі, але дивитись на своїх замучених товаришів — він не міг. Часом, хоч не хотів спати, примикав очі і думав. І видумати нічого не міг. Коли вже найгірша зневіра насаждала душу, говорив молитви.

Волох і Микита бачили муку отамана і старалися його чимось розрадити. Одного вечора присунувся Микита ближче до Івана й каже:

— Не журися, батьку-отамане! У Бога все можливе і наші козаки теж не дадуть нам отак пропасти. Коли ми визволяли бранців, що їм уже не судилося світа Божого більш видати, ні в сторонах наших християнських бувати, то ще й нам покращає. Налетять соколики-запоріжці та й розіб'ють турецьку яму і ми вільними птахами полетимо знов у нашу Україну.

— Дав би Господь Бог, я не від того — відвітив тишком отаман.

Та далі розмова якось не в'язалася: ні Сулима, ні Волох не знали що даліше казати й замовкли.

Сулима поринув думками в минуле. Пригадав Юрка, свого кульчицького побратима.

— Де він тепер обертається? Чи пливе щасливо додому на своїй чайці, чи може десь на дні

моря спочиває, де козацьке біле тіло його риба клює. А може теж у турецькій темниці очікує спасення-воли? І Сулима згадав молоді роки й Вільну. І розмову з тим святим ченцем.

— А чому то він на мене так глибоко подивився своїми ясними очима і сказав на прощання: — Ви не стратите свого життя, а обидва поврираєте у правдивій вірі, в тій, що я її визнаю і теж бажаю за неї життя зложити.

— Значить — розмовляв сам зо собою Сулима — мені ще призначено жити і ще багато дечого зробити. А вмру уніятом. Так, чернець говорив дуже урочисто і поважно, то мусів правду сказати...

Ніч була важка і гаряча. Спати не можна було, а ще до того один козак смертельно захворів. Був він сиротою. Між чужими людьми виріс, пішов по роботах, а потім не видержав і подався на Січ. Гонили за ним, та не зловили. Гірко своє минуле він носив на своєму побуті. Був шерсткий і непривітний. Товариші старалися з ним не зачіпатись, бо часто виходили бійки. Один Сулима цинив його за відвагу й зимну кров та доглянув у ньому добру душу.

— Ой, отамане, рятуй мене, бо мені вже на суд прийдеться стати! — зойкав і просив помочі вмираючий.

— Не отамануй тут! — насварив на нього Волох. — Ще треба нам біди через тебе. Ти все маєш свої мухи в носі. Клич: козаче Кашо, поможіть!

Вмираючий не обзивався. По хвилі присунувся до нього Сулима.

— Чого тобі, друже, треба? Кажи, як тільки в моїх силах, зараз тобі поможу!

— Я, пане отамане, Кашо, я хотів би сповідатись... Давно не сповідався... Ще малим... А тут... на Божий... суд...

Просьба справді була тяжка. А Сулима не

хотів відмовити вмираючому. Треба душі по-
могти. Тож до нього тільки маз довір'я. А тепер
в останній хвилині якось сказати, що це немож-
ливе? Не можна дістати священика? За великий
удар буде для нього.

Але що ж тоді робити? На морі не було як, а
тут теж нема як. А турків — то й не проси. Ще
висміють і канчуками спарять. Де б вони джав-
рам на такі витребеньки дозволяли.

Принесли турки харч. Між ними був один, як
вилядало, потурнак, бо дуже лукаво зиркав по
козаках. Може який болгарин, може волох. Годі
було пізнати. Сулима рішив спробувати з ним
розмовитися. По татарськи знав досить, а по ту-
рецьки, отак, щоб знати за скільки його турки
продадуть на невільничому майдані. Коли той
ніби-потурнак стояв із боку, Сулима взяв його
за руку. Той обернувся й засвітив своїми страш-
ними зіницями.

— Пане, ефенді! Я чогось хочу просити...

Але той далі не слухав, а махнув канчуком, а
далі вдарив ним до стіни й ледве зрозуміло ско-
ромовив:

— За добре вам тут, джаври, поводитися! Со-
баки! Вам би їсти не дати! Ви певне вже втікати
задумете, щоб потім нападати на вірних мусле-
мів, що?! Я вам дам!

Другі турки переглянулись і роздавши трохи
надіпсованої їжі, шепнули щось до потурнака.
Але цей далі гороїжився і воркотів. А при від-
хідному вдарив таки добре канчуком кількох ко-
заків, що були найближче.

— Ніщо не вийшло з моєї розмови — сказав
отаман розчаровано до М'якошинського.

— А до потурнаків, то шкода говорити. Вони
підпора султанського трону. Краще було з тим
пристаркуватим турком. Він мені виглядає на
людянішого. І ви не самі говоріть, а попросіть
Волоха.

Потім сам Сулима почав каятися свого почину. Біля грубих дверей темниці почав проходжуватися узбросний турок. Тепер уже не було можна вільно говорити і радитися, що почати з своїм горем: міг підслухати й наговорити, а потім потурнак шкуру від' костей повідбиває...

Навіть умираючий перестав стогнати — пришишк. Стало похмуро в задушливій ямі. Кожний задумався, тільки один Волох не тратив надії на краще.

Коли вояк підійшов і поглянув у віконце з грубими ґратками, Волох поставив на ньому золотий гріш. Вояк зразу наче перестрашився, але гріш забрав. Пройшовши кілька разів попри двері, він знов устроїв голову в віконце. На це тільки й чекав Волох.

— Ефенді, пане! — підвівся і почав кланятися воякові. — Ти б не був такий ласкавий і не привів сюди християнського муфті? Бачиш, наш товариш умирає.

Вояк сховав обличчя і знов почулися рівномірні кроки по коридорі. Турок видно думав, що йому робити. Згодитися, чи ні. Волох став шепотіти молитву. Просив, щоб Господь напоумив турка.

Та час минав, а турок більше не показувався. Волох просити Бога не переставав. Хотів ще одного гроша поставити, але Микита не дозволив.

— Чекай, не спішиш. Турки думають помалу. Він ще буде довго ходити. А потім може загляне і тоді умовимось.

Волох уже почав тратити терпець, нарешті таки відвернувся і почав дрімати по невиспаній ночі. Аж почув доторк чиєїсь руки. Рука була М'якошинського.

— Турок тебе кличе, Волоше!

І справді, у віконці стреміла голова, а її очі

приятно шукали за Волохом. Той присунувся до дверей. Піднісся, а турок:

— Ваш муфті живе дуже далеко звідсіля!

— То нічого, приведи, а я тобі дам додаток.

І Волох тицьнув у долоню вояка золотого гульдена. Той подивився. Ще подумав і каже: мало.

— Та я більше не маю...

Турок міркував, а по добрій хвилині погодився, але під умовою, що дістане ще одного гульдена, як приведе священика.

— А як так, то я пошукаю. Добре. А скоро приведеш?

— Як буду мати варту завтра раненько.

Коли скінчили розмову, турок пішов. На його місце прийшов другий. Але цей усього раз поглянув до півтемної темниці і більше в'язнями не цікавився.

— Але ти, Микито, хитріший за мене. Я вже був стратив надію на того турка.

— Ні, я не мушу бути хитріший, тільки я знав, що він стане до дальшої розмови...

— Цікаво, який ти мав на це знак?

— Цілком простий: спосіб, у який він брав перший раз гроші. Я добре завважив, як йому очі блиснули, наче котові на вид миші.

— Але він на ті гроші ласий; бачиш, іще хотів гульдена.

— І я був би таки без надуми дав.

— Ні, так не робиться. Тут треба бути купцем і вміти торгуватись. Як би я був викинув другого гульдена, тільки на його просьбу, то він напевно був би далі крутив і нам священика не привів би. Але тепер він має зобов'язання.

— І гадаєш, що він його дотримає?

— Цілком певне. У турка слово мало значить, але золотий гульден багато.

Хоч загал бранців не вірив, щоб турок виконав своє зобов'язання, ранком усі переконалися, що туркові і другий гульден був цінний.

Ще зовсім було темно, як до віконця приблизилася бородата голова і почулося по грецьки:

— Херете, аделфі! (Вітайте, браття!).

— Хере, паппас! (Вітай, отче!) — відповіло кілька козаків по грецьки.

М'якошинський, що вмів добре по грецьки, почав толкувати старенькому грецькому священикові, чого його закликали.

— А говорить хворий по грецьки? — спитав паппас Феоктістос.

— Ні, паппас, це простий український козак. Але Бог розуміє і по нашому.

— Гм, воно розуміє і не розуміє. Але ви знаєте, що мені грозить за такі відвідини султанської темниці? Велика кара. Треба буде заплатити великі гроші.

— Воно за гроші не йде. Тут треба душу рятувати. Ми вмираючого присунемо до дверей і ви, як умієте, так його висповідаете, а там вже не буде труднощі.

— Е, то було б непослухом турецькій владі, коли б я чужинця сповідав. Ви ж знаєте, що я маю обслуговувати тільки греків, а не якихось там козаків, що нападають на турецький край і при тім нас, греків, нищать, бо ми не можемо вести спокійно торгівлі.

— Отче, вже ви були б за той час та висповідали нещасного, а замість того ви нас учите льюальности для свого найбільшого ворога...

— Коли б ви були правдиві ортодокси, то ви так до мене не відносилися б, але вам унія в голові! Тепер зробили унію єпископи, а завтра ви, козаки, на неї перейдете. О, ми вас знаємо здавна! Що, не ви ставили митрополита головою св. Климента папи римського, аби тільки не прийняти правовірного єлипа?

— Отче, нема чого тратити час на пусті балачки, сповідайте вмираючого!..

— То нехай вирікається унії! — крикнула борода з широкими рукавами.

Тоді відізався Сулима:

— Паппас, дякуємо, що ви прийшли до нас, але одночасно заявляємо, що нам вас більше не треба. Ми собі знайдемо кращого священика, що подбає про душу нашого вмираючого...

Коли зникла бородата голова отця Феоктіста з віконця темниці, то бранці якусь хвилину мовчали, наче пережувували сказане грецьким паппасом. Усі такою поведінкою попа були дуже обурені. Нарешті перервав мовчанку М'якошинський:

— От і маєте поміч! Ми його просимо до вмираючого, а він нас береться сповідати.

— Та, бачиш, Микито, він знає навіть забагато, як на такого грецького православного попа, бо навіть про голову св. Климента говорить.

— Браття — каже Сулима — наші вороги добре знають нашу історію, крім нас самих. Але як дивно воно: поляки унії не бажають, як видно з їхньої політики. Коли кн. Острозький силою захопив тому кілька років добра луцько-острозького Владики уніята, то ніхто з поляків, включно з самим королем, ані не писнув. Або як наливайківці грабили посілості єп. Терлецького, то ніхто з урядових польських кругів цим не інтересувався... Ще більше не люблять уніятів московити. Що, може не вчилися ми в школі й історія нам не оставила, як московський самодержець, Василь II, митрополита київського Исидора замкнув як єретика в чудівському монастирі в тому ж часі, коли українці вітали його з великим запалом і прихильністю? А тепер ми побачили, що таким самим миром мазані і греки. Їм унії не треба, бо тоді їм урветься джерело доходів з України і нажива. Чи ж не їде що року якийсь їхній протосинкел на жебранину в Україну і в поклін своїм новим базилевсам над Клязмою?!

— Та воно таки так! — сказав на те Волох. — Виходить, що з греками нам не по дорозі. Але де в нього сумління? Та ж тут людина вмирає! Перш треба її заосмотрити, а потім братися на балачки про політику.

— А що ти йому зробиш? — відказав на це Микита.

Сулима сперся об камінь, мовчав і думав. Правду казав отой святий чернець у Вильні. Нам тільки з правдивою Петровою Церквою по дорозі. Та на жаль наші ще тих лукавих греків своєю зброєю боронять і дозволяють, щоб вони наш нарід так безжалісно використовували! О, як Господь дозволить мені вернутись в Україну, то буду переконувати козаків провадити зовсім іншу політику щодо релігії. Нам треба правдивої віри, а не фарисейства. Як вірити, то в усе вірити, як приймати, то все приймати. Христос не тільки наказав слухати Апостолів, тобто єпископів, але й св. Петрові поручив пасти і вівці і ягнята і ключі Христового Царства дав... А то тримаючись тих самовільників, ще може нам трапитись, що на смертній постелі "ортодокс" тебе не схоче висповідати, тому що ти козак...

Волох знову чим іншим голову собі морочив. Він таки хотів привести священника до вмираючого. Нехай бодай останньої хвилини життя зроблю йому якусь приємність і покажу християнське серце. Так подумавши, підсунувся до дверей в'язниці і зорив за вояком. Вояк його помітив. Гадав, що хоче подякувати, що постарався їм про християнського муфті. Але по очах Волоха видно було клопотання й смуток та й цілком не віщували вони якогось вияву радості чи вдячності.

— Чого хочеш?

— Ефенді мій, ще одної ласки...

— Якої? Може віддати гроші? Не маю вже: я бідний турок.

— Ні, грошей я не відбираю. Що дав, то дав. Але ти часом не знаєш якого іншого християнського муфті, бо той нас не розуміє...

Турок став думати.

— Та ж то був елінос, грецький паппас, і ви такого просили? Не правда?

— Воно правда, але ти часом не знаєш якогось такого християнського муфті, який би не був елінос?

— Який би не був елінос? Хто б такий міг бути? Може б я і пошукав, але так без бакшишу, трудно.

— Ну, а як дістанеш гульдена, то пошукаєш?

— За гульдена пошукаю, але не приведу! — сказав твердо.

— Як не приведеш, то навіть не шукай...

— Але за два, то приведу.

— Згода, дістанеш завтра.

— Ні, я так не хочу. Може ви мене тільки підвести хочете. А прийде другий і теж відійде з нічим, а ви мені не схочете заплатити, то що тоді буде?!

— То ми тоді заплатимо ще заки будемо з цим новим муфтієм говорити.

— Нехай буде, що з вами робити.

Всі були цікаві, що то за муфті не-елінос. Може якого турка приведе, або араба? Хворий, як на теє, не вмирав. Навіть трохи йому полегшало. А Волох у душі шкодував двох гульденів, хоч вони були не його, а товаришів.

Ще було дуже темно, як уже біля віконця став новий гість. Вояк на коридорі поставив каганець, щоб було видко з ким говоритиме Волох і щоб козаки побачили, що їх турок не підвів.

Новий священик був теж бородатий, але не мав таких жахливих кіс на голові. Виглядав куди чемніше і розумніше. По грецьки говорив слабо. За те краще по турецьки. Знав трохи латини.

Приступив до вікна і промовив зразу по ту-

рецьки якесь привітання, а потім сказав по латинському:

— Лавдетур Єзус Хрістус! (Слава Ісусу Христу!).

— Ін секуля секульорум! (Слава на віки!) — відповів М'якошинський.

Далі балакав із Волохом по турецьки: — Хто ви є, панове?

— Ми славні лицарі низові запорозькі! — відрекомендував сучавець.

— О, я чував багато про вас.

— А ви хто будете, преподобний муфті? — в свою чергу запитав запорожець.

— Я отець Яків Еріваніян, вірменин.

— Отче, дуже ми вдячні, що ви до нас прийшли. Ми тут маємо одного товариша вмираючого, що його просимо заосмотрити св. Тайнами і подати св. Маслосвяття.

— Маслосвяття та Сповідь, то йому зараз подам, але св. Причастя не маю, бо турок мені не сказав, у якій то справі ви мене покликасте. Я так здогадно вхопив требник і олію.

— То нехай буде сповідь і маслосвяття. І то вже велика поміч для вмираючого.

— Добре. А як його висповідати? Присуньте хіба сюди до віконця.

— А він не знає, крім української жадної мови. Як буде сповідатись?

— Не журіться, я собі якось уже дам раду.

Хворий обидвома руками тримався дверей і сповідався. Говорив свої гріхи, а священник слухав. А потім запитав кількома словами по болгарськи. Хворий відповів.

Священик розршив і подав маслосвяття. Це все тривало коротко, бо було зроблене тільки те, що суттєво, необхідне. У час маслосвяття два козаки підтримували хворого, що вже геть ослабав.

А священник ще питає хворого через Волоха:

— Віриш у все, що вчинив Христос і в Церкву, віриш?

— Так, вірю в усе, чого навчав Христос і в правдиву Церкву!

— У вселенську?

— Так, отче!

— І католицьку?

— Так, муфті добрий!

Сулима, слухаючи тих запитів та відповідей, прийшов до переконання, що не тільки він перестав бути православним фарисеем, 'але і його козаки. Варт було тому паппасові дати не 2, але з 20 гульденів, що він так гарно і скоро розуму навчив — подумав.

По скінченні обрядів, до віконця приступив М'якошинський і теж висповідався, але по латині. Те саме зробив Сулима та вкінці Волох.

— А ви, отче, що будете: чи часом не католик?

— Так, я католик. Ми вірмени тепер ведемо пересправи з Римом у справі унії.

— Направду? Ми про це не чували — дивувались козаки.

— Авже ж! Уже четвертий рік ведуться переговори з Римом у тій справі.

— Цікава річ, це вельми цікаво — дивувались козаки біля віконця.

— Як бажаєте, то вам розкажу цілу історію про це.

— Чому ні, чом ні?! Розкажіть. Так нам уже сприяло сидіти і чекати невідомо чого...

— Отож слухайте коротко: Ми сусідуємо з Персією і там працюють уже від якогось часу ченці Кармеліти. Перський шах прихильний вірі християнсько-католицькій. І ті місіонарі нав'язали зв'язки з нашим патріархом Великої Вірменії блаженнішим Мелхіседеком. Через них наш патріарх приблизився до Риму і 1610 року вислав свого післанця в особі Захарії Вартабіта до Папи Павла V. Той привіз папі листа, писаного вір-

менською мовою. У Римі зробив переклад того листа парох вірменської церкви св. Марії Єгипетської. У тім листі відкинено ересі Євтихія і Несторія та вивищено першенство римського Єпископа. При кінці наш блаженніший патріарх виявив бажання злучитися з Римом.

— То-то в вас теж заводиться унія?

— Так, стараємось злучитися в одно. Одначе Папа відповів 1612 р. і домагався усунення таких розбіжностей, а це: не опускати вливання дрібки води до вина на Службі Божій і не додавати до "Святий Боже" слів: "розп'ятий за нас".

— А більше в вас не було ріжниць?

— Ні, тільки ті дві. А при тім папа післав нашому патріархові золотого хреста з частинками животворящего хресного дерева в дарунку і церковні ризи. Теж поручив наших вірменських християн опіці перського шаха...

— То значить, ви тепер теж будете уніятами. Бо ви, отче, певне знаєте, що наші владки ще 1596 р. заключили унію з Римом.

— Про це я чув, бо справа була дуже голосна і греки на це дуже криво дивляться. Вони не хочуть вас випустити зі своєї опіки, бо велику користь тягнуть з ваших земель.

— То правду кажете і ми вже про це переконались.

— Коли?

— А вчора — відповів М'якошинський — ми просили грецького паппаса до нашого хворого, але він нам зачав тут гнути байки, чого ми унію заводимо?

— І що ви з ним зробили?

— Та післали назад, щоб більш не приходив і нам голови не завертав.

По тих словах вірменський священик Ериваніян попрощався і ще передав бранцям в'язанку фігів. Тим подарунком дуже всі втішились. А ту-

рок навіть за другого гульдена не згадував. Видно сам священик дав йому бакшиш.

По відході священика сказав Волох до товаришів недолі:

— Видно наші владика мають розум, що за ними йдуть другі та їх наслідують!

Цілий місяць просиділи запорожці в султанській темниці. Вже по відході вірменського священика вони довідалися, що їх призначено на галеру. Сказав їм про те потурнак, що то поставив був вояків, щоб козаків пильнували. Ті вояки були найкращими поштарями і за кілька дрібних монет приносили козакам і поживу, а навіть ліки.

Тим робом хворий, що вже збирався на другий світ, помалу став приходити до себе. Теж інші, легше ранені, погоїли свої рани. Найгірше мучило запорожців безглузде вичікування. Вони, сини степів і волі, не могли бути навіть серед добробуту в одній кімнаті замкнені, не то в поганій і смердючій ямі, якої певне від її побудови ніхто не чистив, ані вивітрював.

Але, як кажуть, кожна річ має свій початок і свій кінець. Одного вечора перехилився через віконце молодий смаглявий турок і, усміхаючись, прошептав:

— А що мені дасте, коли вам скажу гарну новину?

— Вже хіба хочеш від нас останні гроші витягнути, що такі штучки вигадуєш? — запитав Волох.

— Ні, щирю правду кажу, маю для вас прекрасну новину. Але без бакшиша, не скажу...

Волох знову рішений був торгуватись, але з кутка почув голос М'якошинського:

— Та дай яку цяцьку нехрещеному, нехай щось нового збреше...

Волох показав монету, але не давав у руки вояка.

— Скажи, вражий сину, то візьмеш, а ні, то не дам!

— Поставте на вікні.

— Щоб ти хапнув. Дивись, який мудрагель знайшовся — дразнився буковинець.

Козаки нетерпеливилися. А турок теж.

— Ну, слухайте, але гроші дайте, бо я за це можу піти в кайдани... Бо того вам не вільно говорити.

— Дамо, дамо, кажи раз! — обізвалось кілька голосів.

— Знаєте що? Вас завтра беруть на галеру: будете гребти на султанській воєнній галері.

— Овва, то мені новина?! — пробурмотів Волох.

— Але все таки новина, хоч гірша, але інша! — сказав турок.

Козаки, хоч не дуже вірили новості, все ж таки стали готуватися в дорогу. Багато клопоту буде з хворими. Вони не здужають веслувати, то їх розлучать, а Сулима не хотів тратити людей. Отже вважали, що мають виходити з темниці так, щоб слабші були при сильніших, а ці вже помагатимуть слабим.

Останню ніч більшість бранців провела на гарячій молитві. Вони знали, що це таке галера: вічне катування таволгою і нужденний харч та виснажлива праця. А в разі якої небезпеки, всі на дно рибам на поживу. Прикованим урятуватися годі, хоч би й уміли пливати, як риби.

По довгих годинах вичікування, там на горі настав день. Гадали козаки, що зараз прийдуть по них і поведуть на нове місце муки. Але перечеислились. Ніякої зміни. Вже декотрі почали в душі сварити турка, що обдунив, нехрист. Але нарешті принесли їсти. Скорше як звичайно. Дали риби. Можна було їсти, бо свіжа, хоч найгір-

шого роду. Трохи хліба і по куснику якогось гарбуза. Зчистили все до кришки. Самі з себе сміялися: колись удома, то гарбузи свиням кидали і навіть на гадку нікому не приходило, щоб його сирим їсти, а тут, дивись, які присмаки...

Скоро зачулися голоси і брязкіт кайдан. Прийшли чотири яничари й почали кувати козаків по парі. Скують і виводять, а там їх перебирають другі вояки. Помалу всі опинилися на якомусь просторому подвір'ю. Зразу не могли здати собі справи, де вони.

Кожний стояв, мов сліпий. Дехто протирав очі, інші ж падали просто з того надміру світла, від якого відвикли їх очі. Коли вже трохи приноровились до сонця, почали себе розглядати, і пізнати не могли.

— А то що за монах, як св. Онуфрій заріс? — питав Микита Сулиму.

— А ти чого висох, як грецький святий? — відгризався отаман.

Вусань не говорив нічого, тільки перехрестився тричі й подякував Богові, що дозволив іще ясне сонічко оглядати.

До яничарів підійшов потурнак і щось їм там наказував. Видко мав переказати якесь важне доручення. Нарешті два пішли кудись за ним, а решта посідали під корчем і сонливо чекали на поворот тих.

Під густим живоплотом, за криничкою, сидів на землі хворий і скований разом із ним молодий міцний козак осаул Андрій Стерня. Вони півголосом гуторили. Нараз почули, що живопліт заворушився і наче людський шепіт понісся з нього.

— Братіки-запорожці, і вас теж піймали ті поганці? — почули виразно. — Нещасні діти нашої України! — далі не було чути слів, тільки тихий плач.

Щоб турки не завважили, обидва козаки присунулись щільно до живоплоту. Відгорнувши ли-

стя, побачили по турецьки вбрану жінку. Але покривало її лица було відслонене. Вона сиділа на землі з другого боку плоту й тихо плакала.

— Чого, сестро, плачеш? — спитав Андрій.

— Плачу над вами і над вашою нещасною долею... Над нами усіма плачу. Ви бачите, чого вони з нами не роблять ці бісурмени!

— Та нам байка, аби на галеру, але тобі, сестро, певне важче жити. Ми собі раду дамо і ще, Бог дасть, прийдемо тебе визволяти...

— Дай Боже, щоб так сталося. Але як вирветесь, передайте вістку до моїх батенька й неньки. Нехай знають, де їх донечка пропала, та на Службу Божу дадуть.

Помалу розпитав справу осаул Андрій. Жінка родом була з Волині. Її захопили татари в часі нападу на село. Вона тільки тиждень, як подружилась була зі своїм Петриком. Його вбили, а її в ясир. Тепер вона в султана у гаремі служницею. Вже п'ятий рік.

— А скільки я терпінь пережила, скільки наруг! Мене вже тричі так збили канчуками, що чудом тільки відійшла. Бо не хотіла я коритися султанським примхам. І муслемкою стати не хочу. Нехай пропаде моє життя і моя молодість у тій неволі, коби тільки мене Пречиста захоронила від наруги і від того магометанства поганого...

Осаул мав на грудях срібний хрестик, ще від покійної матері. Він його відчепив і передав невір'яниці Олені.

— Бери, нехай тебе Розп'ятий береже. То моє матусине благословення!

Невір'яниця Олена щиро подякувала і теж просунула крізь листя малий клуночок козакам.

По площі тимчасом бігали вояки та крутилися якісь турки. До Микити приступив один із них. Нахилившись, промовив:

— Льюкверісе лятіне? (Говорите по-латинському?).

— Утікве, доміне (так, пане) — відвітив колишній єзуїтський вихованець.

— Его сум патер Соціетатіс Єзу (Я священник Товариства Ісусового). Може потребуєте духовної помочі?

— Дякую, покищо ні. Ми вже були обслужені католицьким священиком.

— Ей, не викручуйтеся, бо вас зараз заберуть на галеру, а там помрете і не матимете змоги поладнати справ своїх душ... А до того ви є схизматики, то вам треба покаятись і до правди прийти.

До розмови стали прислухуватись інші бранці. Між тим і Сулима та Волох. А М'якошинський відповідав:

— Може б ви, отче, нас лишили в спокою, коли ми схизматики.

— Так, чи я не кажу, що ви є вперті схизматики? А ви кажете, що вас обслуговував католицький священник. Як ви так можете говорити неправду?

— Ми щиру правду кажемо: нас сповідав о. Ериваніян, вірменин.

Тут патер Романо де Паз підніс свою затурбанену голову і значуче посміхнувся.

— І ви йому вірите?

— Так, ми все на слово порядного чоловіка віримо.

— Бо я б не сказав, що той вірменин аж такий католик...

— Е, бо у вас, як хто не співає "Домінус во-біскум", той уже не католик.

— Неправда, ми стараємося все примінитися до кожного... Чи ж вам невідомо, що один польський патер навіть бороду запустив, щоб іти на вертати москалів?

— Це мені дуже добре відомо — обізався на

ті слова один старий козак — бо я його бачив, як ми гнали москалів аж курилося, то він між нами крутився. Він називався о. Андрей Лавіцький. Був одітий у широкі рукави та мав бороду, як справжній кацап. Але ми є козаки-русини, а не московити і до нас не можна брати такої вовчої подоби а всередині ховати свою ягнячу природу. Нас бородою ні широкими рукавами ще ніхто не навернув і не наверне. Як і самих москалів. Що? Може дуже понавертались? От пускають вам суздальські злодії тумана...

Патер не знав що на це відповісти.

— А чому в нас в Україні, ви, єзуїти, не правите нашої Служби Божої? Чому не бороните наших владик перед польською лисячою дипломатією? Чому не йдете на Січ і не товаришите нам, як ми йдемо за наші права на поляків та москалів?

— А, то не моя річ.

— Ми, бачите, народ, що не любить фарисейства. Ми ж нащадки Святослава Завойовника, що казав своїм ворогам: "Готуйтеся, бо йду на вас". Тому до нас треба приходити з відкритими картами. Хочете працювати над нами, то прийдіть. Ми не виженемо вас. Але з ясними цілями. Без борід, без широких рукавів, а з нашим способом думання: видвигайте наші княжі, церковні та державні традиції, будьте, словом, козацькими — українськими єзуїтами. То ми вас приймемо. Ми вас озолотимо.

— Е, того не практикується в нас — у нас нема політики.

— Як не практикується? А чому якийсь там ваш патер Трігаулт Микола тому чотири роки написав до Риму, щоб китайцям дати дозвіл правити по китайськи?

— А ви то звідки знаєте?

— То наша річ.

— Але ви масами вбиваєте наших священиків!

— Не бійтеся ми з них мучеників не пороби-

мо (хоч ми їх не вбивали), але їх нарівні нищили козаки з арендарями і жидами. Отож тут жадного "ін одію фідеї" з ненависти до віри не було... Козаки нищили представників чужого окупаційного володіння. І тільки!

— Так, але як би ми хотіли навіть працювати з вами, то ви не схочете...

— Ніколи в світі. Ви тільки признати нас не хочете і не гадаєте творити наших рідних езуїтів.

— То неправда — всі народи однакі в нас.

— Добре, а де є той русин зі Львова, що приїхав до Риму разом із блаж. Станиславом Костою? Вже був би перший український езуїт. І через нього ми вже порозумілись би з вами і праця тоді пішла б легко.

— Так, але ми маємо свої директиви і за ними мусимо йти: ви ж знаєте, що ченці мають слухати, головню наші Товариства Ісусового.

— Так, ви маєте директиви — обізвався тоді сам Сулима — але вони на жаль дуже односторонні і мають фальшивий підклад.

— Як? чому? Як ви смієте те критикувати, чого не знаєте?

— Дерева по овочах пізнається, а директиви по поступованні.

— А чого вам треба від нашого поступовання? Ми ж все "ад майорем Деї гльоріям" (на більшу славу Божу) робимо!

— Що ви робите багато на славу Божу, того я не перечу, але що багато ви робите теж на чийсь іншу славу і граєте в не-Божу дутку...

— Я того не розумію? Як таке можете казати? Ви схизматик і єретик!

— Так, так, я на те чекав, щоб ви мені, патере, це сказали. Отут вилізли ваші норми з-під вашої рясни. Хочете знати, то православні, головню такі, як ми, що не хочемо пактувати ні з кальвінами ні лютрами, покищо єретиками не є. І такою назвою прошу нас не зневажати. Ми вла-

ство за вашою термінологією є тільки схизматиками, тобто такими, що розірвали злуку з престолом св. Петра. То є правда, але теж не повна і не вся.

— Як не вся? Як би ви папу признавали, то ви б не алилуйкали в пості і не що крок то кириселейсон на відправах ваших гукали?

— Патере всечесний, ви тут помішали поняття обряду з одністю віри. А от папа Климент VIII прийняв наших українських владик і святочно прирік, що наш обряд має зберігатись у цілості.

— Але унія виглядів не має, я це добре знаю. Так у Римі говорили.

— Бо унія полякам-римокатоликам не в інтересі! Тому ви так хочете з нас мати еретиків, щоб потім наvertати нас на свою куцу латинську церемонію. Бо ви чисто в тім подібні до москалів. Вони на довгих бородах, а ви на коротких комжах хочете ту віру поставити. Одначе та віра стояла, стоїть і стоятиме на Петровій скелі...

— А коли вам удасться — додав тут Микита — нас цілком дезорієнтувати й переконати, що ми дійсно якісь еретики та схизматики, тоді ви спечете свою печеню і нею поділитесь з поляками та кацапами. А може ще й туркам дасте...

— Хто з вами буде тоді щось починати, як ви навіть говорити не дасте?

— Певне, як ви приходите до нас, як до якихось дикунів, то ми ніколи не договоримось. Коли б ви шанували нашу народню честь і християнську традицію, то труднощі не було б ані в говоренні, ані навіть у співжитті...

Патер убраний по турецьки більше не мав що сказати. Діставши таку добру лекцію від каторжників, він пішов задуманий і поденерований до своєї домівки, яка містилася неподалік палати французького резидента в Істамбулі.

Увечорі мав розмову зі своїм старшим ректо-

ром. Цей був фляманець о. Ван Фрік. Вислухав спокійно оповідання свого підвладного та в душі тишився, що загонистий еспанець дістав таку науку, а при кінці сказав:

— Ви, невторопно, патере, поступили, назвавши тих козаків схизматиками...

— Ну, а що я мав робити? То був найсильніший мій аргумент, щоб вони каялись і на вернулись до правди. Бо як візьмуть їх на галеру, то вже більше не матимуть такої нагоди.

— З такими "найсильнішими аргументами" можна підходити до невірників, а не до такого лицарського народу, як козаки. То в тім ціле зло, що наші не вміють до них говорити. Коли б ми не слухали таких нерозумних політиків, як поляки, які політикують ради маєтків, що їх хочуть мати якнайбільше в Україні, землі козаків, то сьогодні турецька загроза Європі не була б така страшна. Ми вже нині султана самого катехизували б... Але за дурною головою нема нігам спокою...

Ректор довго не міг заснути тієї ночі, бо все стояла перед очима його душі глупувата твердолобість частини тих, що поривалися Схід на вертати...

**
*

Вже давно пішов сзуїт, а каторжники далі чекали на тім султанським подвір'ю. Вже дехто почав думати, що вони мають якесь інше призначення. Може не на галери, а під султанський топір.

— Андрію, бачиш той гак, біля твого вікна?
— запитав вусань осаула.

— Бачу, то що з того?

— То на ньому тебе повісять. Тільки ще султан не пообідав і тому чекають...

Хоч жарт був надто грубий, але козаки зареготали, а один докинув:

— Де б там на такому гаку вішали осаула?

Та ж гак зігнувся б під українським комарем!

— Так, але ще мотузком прив'яжуть. А щоб міг ногами баламкати, то за шию шнурок поставлять.

— То вже з тобою будуть так церемонитись, а тебе, дядьку вусаню, без шнура повісять: будеш висіти на вусах...

Як сонце почало вже добре хилитися до заходу, прилетіло кілька яничарів і вже здалека вимахували своїми міцними канчуками. За ними крокував старший уже сивий турок. Один із яничарів пристанув і зачекав на цього сивого турка, що подобав на старшину ескорти.

— Вести по чотирьох короткою дорогою до пристані! — дав той наказ.

Яничари почали з криком і биттям канчуками виконувати скоро цей наказ. Он женуть дві пари в'язнів. Одну пару попереду, а за нею, не жалуючи канчуків, іде молодий рижуватий яничар. За яничаром знов друга пара. У ній височенний козарлюга. Того козарлюгу попихає наперед другий яничар. Якось ішли з гори. Задній яничар сильніше торкнув високого запорожця, а той тільки на це чекав і цілою силою наліг на попереднього яничара. Рижому козаки добре боки натиснули. І не знать, що було б сталося, може були б убили на місці високого, як би не старший, що прошипів:

— То султанські гребці!

На ті слова всі в'язні переморгнулися і навіть утішилися. Значить їх не будуть розділювати і продавати по одному по цілій отоманській імперії. Видно, вояк у темниці правду сказав. Сулима з Микитою особливо тішились, що рижий садист штикульгав на праву ногу і більше не вимахував своїм канчуком.

— Виходить, що і тут можна тих муслемських собак привчити — шепнув до Микити.

— Дивись Іване, як почемнів. Кожний драб тільки перед силою має респект.

— А в мене тепер знову почав ум працювати. Як ми на галері, то те саме, що на волі. Побачиш.

— Дай Боже і Ти Пречиста Мати!

Ішли вузенькими вуличками. Всюди було брудно. Туркині проходили з накритими обличчями, наче які старинні статуї, а турки не дуже то придивлялись до бранців: їм уже збайдужніли такі походи. Хіба часом молоді хлопці чи й дитиська бігли й викрикували: "Джаври". Часом котресь із зухваліших набрало жменю пороху чи камінців і кинуло за скованими.

— Чисто, як у козацькій землі, в нас, за циганами чи кацапами діти кидають!

— А вони всюди однакові, ті дітлахи. І в мене вже більший був, як отой синок — смутно замітив один із бранців.

— А в мене така сестричка, як отой підросток, була. Може теж татари в ясир узяли, бо я вже четвертий рік як вивтікав із рідної Тарасівки — підмітив молодий козак.

— А ти знаєш, що хворий балакав із нашою бранкою з султанської челяді?

— Ні, цього не знаю.

— Ще й клуночок передала. Досить грошей. І їсти?

Хворий геть повеселішав.

— А що з грішми будемо робити?

— Не бійся, золото не вадить і на галері.

— Та воно правду кажеш. Сулима вже буде знати, що з ними, тими грішми, зробити.

Отак пошепки перекидались словами козаків-невольників.

Дійшли до високого муру. Трохи повели їх вуличкою, а там у браму. Старинна масивна брама, а за нею пристань. На вид кораблів забилося живіще козацьке серце.

— Мені все море сили додає — звірився М'якошинський.

— А мені віри в перемогу! Ми, Микито, па-

м'ятай мої слова! ще вільними птахами будемо...

Трохи збоку стояла велика галера. На щоглі висів прапор із червоним півмісяцем, а сам зелений. То була султанська галера. Три ряди весел і три могутні щогли. На чардаку крутилося чимало яничарів та старшин. По двох довгих дошках уводжувано нових галерників. Залога стояла збоку й дивилась. Деякі зо старшин, аж устами прицмокували, побачивши таких дебелих гребців.

На чердаку козаки мовчали. Кожний думав свою думку, а ще більш обсервував довкілля. Сулима добре вивчав портові будови. Числив, що йому ще прийдеться їх здобувати. Кидав оком і на кораблі. Стояло кілька здорових галер. Видно повернулися з погоні за козаками. Одначе їхня галера була найбільша. В разі потреби, міркував отаман, можна нею перевезти цілий полк війська.

Микита знов вивчав саму галеру. Де були виходи. Скільки могло бути залози, старшин та яничар. Як були розміщені мешкання команди. Придивлявся і до гармат, що своєю міддю всміхалися заходячому сонцю.

— Щоб опанувати таку тримаштову галеру, то нас замало. Хіба що є ще більше гребців. Бо така галера потребує принаймні до 200 гребців. А нас тільки 38 осіб. Але з незнаними, то трудно буде зговоритися про опанування корабля — думав М'якошинський.

Вечірній запах квіття й дерев нісся аж на галеру. В місті вже подекуди блимали вогники. Сумно стояла перемінена на мошею Свята Софія. Вже давно минула вечірня молитва муслемів. А щоби тоді стали приміщувати козаків до лавок гребців на султанській галері.

Багатьох порозділювано. М'якошинський був прикований до лавки із хворим козаком. А Сулима мав гребти з якимсь незнаним, що вже тут був. Та більшість козаків трималася разом.

Козаки змучені довгим протягуванням, що на їх гадку могло тривати найбільше годину, а забрало весь день, похилилися на свої весла й поснули. Навіть Сулима і М'якошинський. Тільки при вході на малому просторі крокував яничар. Було досить повітря і по місяцеві смороду козаки могли бодай свіжим повітрям натішитися. Дехто тим і розкошував, хрпучи на все своє лицарське горло...

Неділя пополудні. Липневий день. По садках ² судуть бджоли носячи золотий нектар у свої запашні вощини. Понад вишнями літають комахи. А на полях стигне збіжжя Місцями вже стоять копи. По Кульчицях гомоном іде пісня хлопців та дівчат. Ось ідуть вони попри хату Сулимів. Старий Самійло сидить на призьбі, а стара з найстаршою дочкою гуторять на плахті під вишнею. Дівчата і хлопці гуртом доходять до воріт.

— Тітко Оксано, а пустіть до нас вашого студента! Пустіть із нами трохи побавитися — просять дівчата.

— Так, пустіть, дядьку Самійле! Ми вже такий час не бачили вашого Івана — просять у свою чергу парібки.

— Або ж я його тримаю? Гукніть на нього. Він десь тут крутився.

Іван чув прохання і дівчат і хлопців. Бо стояв у садку й вітався з своїми деревами. Він ледве передучора приїхав із братської школи на вакації. Яке ж тут усе чарівне в тому батьківському домі! Дещо змінилося, а дещо таке, як лишив перед восьми місяцями. Підніс яблуко з-під молодой яблуні, що того року вперше почала родити.

— Іване! Івасю-ю — гукали за воротами молоді хлопці й дівчата.

— Вже йду! — відіззався Сулима повагом виходячи біля хати до воріт.

Уже за ворітьми. Вітається з хлопцями, підступають і дівчата. Між цими рожевощока Па-

раня. Вона якось соромливо споглядає на Івана.

— Ох, як би він знав, що я за ним плакала — думає дівчина. — Але вона того нікому не скаже, бо то й перед собою соромно їй...

3 — Розкажуй, як там тобі в школі повело! — просять хлопці. — Ходім на колоди біля церкви. Там зараз на вечірню дзвонитимуть...

Вже вони на вечірні. Вся церква співає "Світе тихий... Сподоби Господи..." І старенький панотець читає отпуст: "Яко благ і чоловіколюбец!"

Знову на колоди. Дехто з молоді йде до хати, мусить помагати коло господарства. Інші лишаяються, співають. Та й Іван співає нових пісень, що навчився в братській школі. Темніс, вечір. Починає соловейко свої пісні розводити. Сулима вертається до хати...

Біля воріт чує голос:

— Івасю! Івасечку! — тихий дівочий голос.

Обертається, а біля нього Параня. Тепер він пізнав, що це вже не те дівчатко, що колись бавився з ним, ще як був маленьким. Ні, це висока, ставна та доросла дівчина.

— Параню? Що тут робиш?

— Я тобі щось хотіла сказати...

Раптом Сулима прокинувся. Запекли плечі від таволги. Закричав турок-яничар.

— До праці, джаври! Гадаєте, що ми вам будемо тільки їсти давати, а ви будете хроїти на цілий Босфор? Ми вам зараз покажемо! Брати за весла, виїздимо! — накрикували наганячі.

Сулима пізнав свою сумну дійсність. На помості веслярів світилися каганці з баранячого лою, а на підвищенні походжав турок із дерев'яним молотком. Він бив ним до такту, щоб веслування йшло разом. На дворі було ще темно. Та вони до дня вирушали в далеку дорогу. Сулима вхопив за весло й поглянув на свого товариша; це не був запорожець.

Він теж, вихуділий, збіднілий, вхопив за те са-

ме весло. Сулима якось відрухово кинув до нього:

— Слава Богу, добрий чоловіче!

— На всі векуф! — відповів привітаний.

— Ви поляк?

— Так, поляк. Шляхтич, полонили мене турки, як ми їздили на молдаван.

— Уже довго на галері?

— Десять років.

Переходив вартовий. Не було безпечно говорити, щоб часом знову таволгою не дістати по спині. Сулима думав: "Десять років. Навіть десять років можна витримати на такій каторжній службі! Бог допоможе і мені витримати, а потім і в рідний край полинати... Тут відразу пригадався сон. — Параня! Та ж я про неї ніколи майже не думаю, а оце приснилась. Може дійсно її серце відчуває мою долю. А може... вийшла заміж... На ту думку він не міг погодитись. Але все можливе. Він може три рази потім бачився з нею. Навіть не мав часу як слід розговоритись. А потім пішов знов у школу і не вертався вже додому.

Галера рушила. Монотонно хиталися гребці й монотонно порола хвилі моря Мармурового тримаштова гуска. А Параня все верталась до Сулими. Він не чув тоді, за споминами, ударів вартового. Не спостерігав, що веслує за двох. Навіть не бачив турка, що кермував рухом весел. Йому було і радісно, що є ще хтось, хто про нього думає... мріє. Але й туга, досі нечувана, оповила його серце. Йому стало на серці так любо-боляче...

— О Господи милосердний! Дай, щоб сон був дійсністю, а дійсність — сном кошмарним...

Коли б його були запитали, що він дістав як перший харч на султанській триремі, то Іван не міг би був сказати. А як би був навіть його хто примусив застановитися, то тільки почув би, що

це були присмаки, яких хіба в казці можна скоштувати.

Так, видно, Господь уже дав, щоби перший день найважчої служби для отамана Сулими був повен духових натхнень і чарівного забуття. Мабуть готовив його Бог до дальших великих змагань...

Щолиш другого дня вечором, коли скоро галера допливала до заливу Мармара, Сулима очутився. Став розглядати свою і своїх товаришів дійсність.

М'якошинський і Довбня веслували недалеко. Перекинулись поглядом і словами. Вони гадали, що Сулимі щось на голову вдарило. Василь-осаул твердив, що це пошкодило отаманові сонце, на яким чекали цілий день, коли мали вантажитися на галегу. М'якошинський сам не знав що казати. Тільки сумно похитував головою і муркотів.

— Ой, мабуть пропаде наш отаман у бусурманській неволі. Дивись як він кидає тим своїм товаришем!

І справді Сулима не тільки важке весло натискав своїми залізними м'язами, але й просто носив за собою старого схорованого й згарячкovanого шляхтича, що вже вмирав. Не говорив більше нічого, бо не міг. Не реагував теж на побіи. Поблід і посинів. Доглядачі дали трохи спокою гребцям. Галера мала стояти до ранку в заливі. Брала овочі та інші харчі й воду. На чердаку цілу ніч при смолоскипах працювали греки, вантажили багаж. Бранці спали, як забиті. Тільки один товариш Сулими не міг ока примкнути. Ледве чутним голосом промовляв:

"Єзусе, Марийо! Змілуйце сен наде мною!"

Потім замовк. Схилився на лаву й застиг. Сулима не чув тих молитов. Хотів спати і бажав, щоб йому знову приснилося, як першої ночі. Але сні були не такі, як хотів. Кошмарні з'яви стояли перед ним. Турки-яничари били його у сні.

Пекли плечі від таволги і боліло в грудях від напору на весло. Змучений прокинувся й відрухо-во вхопив за весло. Дніло, але ще було тихо. Тільки змучений хропіт нагадував привяність невільників.

— Ну, починається дальша гамарня! — сказав отаман — коли почув по сходах тупіт яничарів, що йшли доводити гребцями й цілою плавбою. Миттю торкнув свого товариша. Шкода, щоб старого ранив вражий безвірок. Але старий далі сидить ницьма обличчям до лавки. Сулима сам бере за весло. Побачив це доглядач. Вже здалека морщить брови й помахує канчуком. Нарешті раз-два по спині, але старий не рухається. Він — зимний. І вже його ніяка людська таволга не прокине.

Вартовий прикликав ключника. Відчеплено від ноги кайдани і двох кремезних яничарів по-волікло померлого шляхтича наверх, до борту.

Сулиму перекували на місце одного хворого волоха. Він зомлілий лежав під лавою і пробігаючі яничари час-до-часу очувували його таволгою.

Так доплили до Дарданелів і потім на Егейське море. Хоч гребцям не видно було суші, то зараз по повітрі відчули, що пливуть біля берега. Запах оливи, винограду й іще якогось невідомого їм цвіту доносився до бранців та потішав їх серед муки. Пригадували собі, що є ще небо синє і чарівна земля та живуть на ній люди...

По кількох днях галера пристала знову. Сулідом Сулими був молодий молдаван. Він твердив, що вони тепер недалеко Гагіос Горос — святої Гори Атон. Яничари-наглядачі повиходили наверх подивитись, а може нові накази отримати. То за той час бранці могли свої думки один одному передати. Сулиму цікавила гора Атон, тому просив молдованина розказувати.

— Ви знаєте, — говорив молдован українською мовою — я був на Атосі, відвідував святих чен-

ців. Коли б не моя наречена Маруца, то я був там і лишився. Але, що казати — глибоко зітхнув — не довелося мені повернутись до моєї Маруци, а попасти в полон і на ту галеру... Таке то людське життя: чоловік укладає собі, а Бог розкладає...

— А багато там є монастирів?

— Певне, що багато: вся гора то монастирі.

— Але наших слов'янських мало?

— Є кілька і то гарні й багаті та чисельні монахами. Отакий Хіландар сербів, що до триста років існує, то диво не монастир, а як вам уночі монахи заспівають полуношню, то не знаєте де ви, на землі між небесними людьми, чи між земськими янголами.

— А я чув, що болгари теж мають свій монастир?

— Так, він має з п'ятсот літ тепер, називається Зографу. Але найстарший, то Івірон кавказьких іберійців, чи як у нас кажуть, грузинів. Одначе найбільш подобався мені наш руський святого Пантелеймона, хоч що тільки двісті років він існує. Там людина так побожно молиться, як у нас в Україні, у Києво-печерській Лаврі, або в нашій буковинській Путні... Знову ж мовдовани гуртуються в Продрому. Там теж правлять по слов'янському. І по інших грецьких монастирях є чимало братії від нас. Зрештою, ви певне знаєте, що монастир Ксенофон має свої скити поміж Дністром і Прутом.

— Чув... знаю! — відповів Сулима через плечі своєму сусідові недолі. Але дальшу розмову перервав прихід яничара. Не було безпечно розбалакувати в прияві таких нелюдських службівців, як оті, виховані з християнських хлопців, турецькі вояки-яничари.

Другий яничар приніс їсти. Гребці кинулись на оті якісь на-пів зіпсуті овочі та й не думали вже дальше розмову вести. Наші запорожці, правда, перед їжею тричі перехрестилися. Див-

но, що турки на такі вияви релігійності не реагували. Навпаки, ставилися до таких людей із респектом. Хіба один-другий потурнак, самозрозуміло, брав на насміх релігію, що її покинув і подоптав.

Самі турки моляться і то прилюдно п'ять разів на день. І бранці між іншим мали таку повчальну лекцію, ще на Мармуровому морі. Один турок постійно називав одного французького морського старшину, що ділив долю всіх бранців на галері, називав його не інакше, як тільки "ти християнський собако!" Раз уже було забагато тому бранцеві і він каже:—"Чому ти мене так образливо називаєш? Називай отих он козаків теж собаками! А то чому тільки мене, я ж офіцер їх милости французького короля..."

А тоді турок відповів повчально ображеному офіцерові:

— Козаків я так не можу називати, хоч вони теж невірні для нашого великого пророка Магомета, але вони, бачиш, хрестяться вранці до схід сонця, і вечором знаменують себе по своїй вірі, обіду ніколи не піchnуть без свого хреста, ані не кінчають їсти, без піднесення очей догори і щось теж кажуть (дякувати Богу!). А ти, французький псе, вже тут півтора року і ні разу ти лоба не перехрестив, а так, то тільки звірі поступають і тому я тебе слушно псом називаю!

Щоб надати більше поваги своїй науці (будь-що-будь спасенній) турок потягнув іще кріпко кілька разів француза по спині... Той більш нічого не казав, але від того часу почав теж хреститись.

Сулима знов, щоб не попасти у зневіру а то й чорну розпуку, старався свій ум займати якимись поважними й далекими від галери думками. Тому він знову повернувся до Атону-гори. І при тім пригадав собі одного монаха-атонця з України, Івана з Вишні, що писав і навіть свого часу бував у Львові. Та не міг він із тамошнім

братством погодитися й повернувся, чи не 1606 р. назад на Атон. Читав Сулима його писання, але з ними не погоджувався. Бо Сулима бачив, що відкидати всяку просвіту чи науку, як науку від Злого, — як це писав Іван із Вишні — то не розумно. Якраз учені підносять не тільки релігійно, але й культурно та економічно даний нарід і країну. Такі поляки нпр. вище стоять наукою і через те ми з ними не можемо скрізь устоятись. Тому стільки нашої молоді переходить до ляхів і свій нарід та віру покидає. Або те вигукання проти Унії і наших владик, це не робота мудрого, а невігласів. Теж відкидати старі звичаї, як поганські, не розумно. Як св. Василій — то ще зі школи пригадую — дозволяв читати молоді поганських авторів, бо в них, крім поганських речей, були речі добрі, то те саме треба й нам робити... Отакі то думки—цілими довгими годинами праці, чи й безділля-чекання на розказ наглядачів — заповняли ум козацького отамана.

Хоч на галері життя було дуже монотонне, але все ж таки були дні, коли можна було трохи фізично спочити. Це головно в п'ятниці, себто в музулманські дні спочинку. Яничари тоді не так допікали в'язням, а спобільша перебували на чердаку чи йшли до своїх кают. Тоді чути було з чердака пісні, як от короткі рецитовані кашіди, де співець описував красу весни і чар осені, або газел—пісеньки любови. Ті останні найбільше були на устах яничар. Тоді, коли собі яничар газелував, можна було і спочити трохи і не так напружуватися при гребках.

Ох, як хотілося бранцям вийти на чердак та подивитись на сонце! Це ж був серпень, середина українського літа. Перед очі ставали жнива й розмріяний у гарячі степ. Зелені садки й пісні женців. Такі хвилини мучили бранців найбільш тугою і пропалими спогадами про волю... Раз котрийсь із бранців почав:

Плачуть, тужать козаченьки
В турецькій певолі.
Чого ж, Боже милосердний,
Не даєш нам волі...

Пісню підхопили всі запорожці і понеслась вона по чужому морі, до чужих вух. Щораз сильніше співали козаки. Вони були вже готові на все. Коли яничари спротивляться, коли піде таволга в роботу, то вони зубами загризуть оцих нелюдів-мучителів. Але співати будуть, щоб отой Господь Милосердний із високого неба почув їх муки й визволив їх... Але яничари не брали за таволгу. Боялися. Навіть озвірілий потурнак, грек Камалі, не міг піднести на співаючих невольників свого шкуродручного нагая, а вийшов геть на чердак. Галерники не-козаки плакали. Молдовани, серби — помалу підтягали за козаками.

За того через кілька днів змінено службу на галері. На місце яничарів, прийшли південні турки. Це зараз виявилось з їх мови. Було між ними чимало арабів із Сирії, з Єгипту. Навіть із Тунісу були вояки. Якось волох перевідав, що мали плисти до Єгипту, а звідтам поплинуть на Тиренське море. Але найперше мали плисти на Кипр, що його тому 45 років здобули турки від венеційців, а вже з Кипру просто до Олександрії в Єгипті. А з Олександрії до Тунісу і там маневрувати поміж Сицилією, Сардинією й Італією.

Нова залога корабля теж повводила деякі зміни. Новий паша Мурад наказав поперемінювати бранців. Того дуже чекали невольники. Козаки назагал майже всі були тепер поміняні, але між своїми товаришами. Здавалося, кривда сталася тільки Сулімі, бо його прикули разом із якимось англійцем чи ірландцем. Зразу не могли обидва порозумітися, бо Суліма не знав по англійськи, а цей мало що розумів латини. Але зчасом Суліма помалу втягнув у латинський розговор ан-

гліяця, що називався Джемс Гавкінс, і не був ні ірландцем, ні англійцем, а чистим шкотом. У турецьку неволю дістався випадково, коли мусів утікати зі свого краю, бо там настали великі переслідування католицької віри. Тоді він подався еспанським кораблем на сушу, до Європи, але подорозі напали на корабель морські опришки, що перепродали його туркам.

— Та ж у вас була вже знову повернена католицька віра за королеви Марії Побожної?

— Так, містер козак, але Єлисавета, дочка отої Анни Болейн, що з нею жив незаконно Генрих VIII через 17 років, пішла знову дорогою свого батенька. Вона властиво повернула кальвінізм в Англії. Бо зорганізована королевою "Висока Церква" за догмами була кальвінською, а за обрядом старою, себто католицькою, і через те кальвіністи відлучилися від державної віри та створили свою, "пуританську" релігію — оповідав шкот.

— То таке там у вас у Шотляндії діялось?

— Ні, містер козак, у нас 1560 р. кальвінізм завів Іван Нокс, учень і приятель Кальвіна. У нас церковні богослуження заборонені під карою смерти. Королеву Марію Стюарт вигнано з краю й вона схоронилася до Англії, але там знайшла в'язницю і смерть.

— Про королеву Стюарт я чував — одвітив отаман.

— А тепер панує в наших країнах Яків I. Він 1603 р. завів англіканську віру в Ірляндії. Він забрав айришам край і зробив їх невильниками на своїй рідній землі. Тому багато людей утікає, а населення краю зменшилося до половини.

— А чому ж католики не бороняться?

— Та вони думали про оборону, тільки що цю оборону робили гарячі голови, які дали себе спровокувати такому хитрунові, яким є Джемс I-ший.

— То що з того вийшло?

— Отож вони, як кажуть, мали висадити в повітря парламент, але 5 листопада 1605 року викрили під парламентом велику кількість стрільного пороху, що його мали підпалити в часі засідань парламенту. Того самого дня ранком змовники почали накликати католиків до повстання, але всі були наче глухі і так Голбеш застрілив головного змовника Катзбі з трьома іншими. Франц Тремаш помер у в'язниці. Остався тільки один живий іще в руках королівської охрани, а це Гвідо Фовкс. Хоч церковні чинники не брали у заговорі участі, однак уряд приписав цей атентат на парламент "єзуїтам, семінаристам і римським священикам". А як мали четвертувати єзуїта Гарнета, то двадцять тисяч глядачів прибуло на це "видовище". Але тепер, хоч і немає вже таких кривавих переслідувань, але Джемс воює "присягою вірності", яку католики мусять складати для короля. У тій присязі є виразне заперечення католицької віри та послуху найвищому Архиєреєві.

— І що люди роблять?

— Є різні: одні ради страху англійського віркуються і присягають, а другі воліють смерть, як зрадити правдиву Христову віру.

— Мені дивно, що ті протестанти та англікани й кальвіни такі нетерпкі та вогнем і мечем свою віру пропагують?

— А, бо вони своїх блудів добровільним переконанням не насаджують і це є завжди ознака ересі — насильство.

— А як шкоти тримаються?

— Богу дякувати сильно. Ось недавно за переховування одного священика, як англікани кажуть: папіста, засуджено трьох єдинбургських громадян на кару смерті! А Іван Логан за те, що був на католицькій Службі Божій, мусів заплатити кару 5000 фунт стерлінгів. Інші два за цей самий "злочин" пішли на вигнання. А Іван

Дю за те, що не хотів зложити присяги вірності, мусів вісім день постити в мішку й попелі.. .

— Дивне це мені, атож кальвіни не признають ніяких добрих діл...

— Так, але то тільки для них, кальвінів не пошкодить ні добре діло, ні гріх, бо вони є призначені до неба, а католикам, то що іншого...

— Так, Кальвін мусів щось таке видумати, бо він був колись католицьким священиком, але захотів женитися, тому і таку віру на своє оправдання вишукав.

— Так, слушно, містер козак, людина для виправдання своїх слабостей має нераз безличність нагинати правду до своїх примх; але воно їй і так нічого не pomoже. А тепер скажіть ви мені, яку то віру визнаєте ви, козаки?

— Ми, точніше я, вірю в усю науку, що її навчав Христос.

— То ви католик?

— Та як би вам то сказати? Так: я православний католик.

— Я ще такого не чув, але мабуть ви хочете тим сказати, що ви уніят? Бо мені відомо, що ще за Климента VIII ваші єпископи злучилися з Римом, але затримали свої східні традиції.

— На цю справу не можна відповісти одним словом. І в нас точиться тепер завзята боротьба. Є такі, що за Римом і за уніятськими єпископами, але є знову інші, що проти Риму.

— А ви особисто за ким, із Римом чи проти нього? — випитував шотландець.

— Останні події та час, що його нам галера дає до роздумувань, приводять мене щораз ближче до Риму. Хоч чимало речей мені ще такі неясних.

— Добре, а скажіть мені, які є рації, що схлюють вас стати з єпископами й Римом?

— До того змушує мене наше українське минуле. Хоч св. Володимир прийняв віру Христову від Греції, від ромеїв, одначе тоді Візантія

була в зв'язку віри з Римом. А до того його син Ярослав Мудрий своїх кілька дочок повидавав за західних католицьких монархів, як норвезького, французького, а син і сам батько-князь мали шведську та німецьку королівни за жінок. І в тому часі не було ніякої квестії, що ми не є католики! Потім наш єпископ Петро Акерович іде на ліонський собор, а король Данило приймає папську корону.

І пізніше митрополит Григор Цамвлак і Исидор аж до теперішніх митрополитів — усі очі нашої церковної влади звертаються до Риму, до Престолу св. Петра. А ще був би забув, що відомий папа німець Гільдебранд, Григор VII, дав корону синові Ізяслава Ярополкові-Петрові...

— А чого ж тоді йде така боротьба проти Риму у вас?

— То складне питання, але на нього теж можна відповісти. Тут найперше треба розрізнити три групи нашої віруючої Русі: єпископат, політичних провідників і нарід. Останній це маса, несвідома маса, властиво в душі є католицькою. А її виступи проти поляків-католиків, це тільки відрух на політично-національний гнет, який теж іде з натиском на наш традиційний обряд, що являється для нас найкращим заборолом проти полонізації.

Куди гірше є з нашими політичними провідниками. Вони в більшій своїй частині ще не мають виробленої ідеї, за що їм боротися. Чи за особисті привілеї і зрівняння з польською шляхтою під берлом одного короля, чи боротися за давню княжу Русь.

— А поляки попирають Унію?

— Зразу попирали, але не всі. Перші проти неї були польські єпископи і ще й досі не зрівняно українських єпископів із латинськими в сенаті й соймі. А тепер, коли виявилось, що унія це чисто українське національне явище, питоме нам,

то Польща ставиться до Унії виразно вороже. І тепер знову ставить карту на православних...

— Справді складна ситуація...

— Так, бо Польща тоді б лише була задоволена, коли б ми взагалі зникли з лшця землі як нарід: релігійно, щоб стали латинниками, себто іншими словами: поляками, а політично, як би провід перейшов уповні на польський спосіб життя, думання й побуту, себто ополячився, як, на жаль, досі вже багато наших шляхетських родів це зробило, навіть сам рід князя Острозького, що був найбільш непримирений, а тепер сходить на цю лінію. Остаточно Польща не мала б нічого проти того, як би нам осталися тільки раби, які б на польських панів робили та своїми руками боронили польських інтересів перед загребущими сусідами, а ляхи мали б марку "передмур'я християнства"...

— То вкінці, що ви на це все кажете?

— О, я на мій здоровий козацький розум, містер Джемс, стаю щораз більше переконуватися, що я є православний католик.

— То противоріччя, пане козак!

— Ні, цілком ні: православний, себто хочу зберегти східній обряд, який нам передав перлини Христової віри у своїх багатючих родовищах, а з тим українсько-козацьку народність, але і католик, себто такий, що признає всю православну віру, разом із головою-наріжним каменем віри, що ним є єпископ Риму — живучий у папстві Петро!

— А греки того не хочуть?

— Не тільки греки, що посилають рік-річно своїх післанців під видом різних протосинкелів, але і москалі не хочуть, щоб ми були православні самі собою, а залежали тільки від Риму.

— А то чому?

— Бо вони хочуть мати нас під своїм релігій-

ним і тим самим політичним впливом. Вони, сказати б, подібні полякам, з малими різницями.

Ще даліше були б говорили, але надбіг араб і почав підганяти гребців, бо зірвався вітер та стало сильно трясти галерою. Починалася буря...

Дивна та людська природа — думав собі кожний із галерників — як то людина хоче жити. Хоч у неволі, хоч терпить на галері, хоч рани від нагаїв і таволги майже не гояться, а все таки серед тої страшної бурі-веремії кожний молився: — Господи, не дай, Боже милосердний, пропасти в морській глибині. — І то молилися навіть ті, що нераз серед чорної зневіри скаржились і казали: краща смерть, як таке нужденне животіння.

Не тільки те було дивним, але можна ще було завважувати, що стихія і її сила зближає людей до себе. Навіть оті турки чи араби, а між ними є нераз людоподібні звірі, то по бурі в відношенні до галерників виявляли якусь прихильність та радість, хоч неодному з них важкувато було її показати. Усміх міг бути щирий, але наверх показувалося нікудишне скривлення уст і скосине обличчя.

Містер Джемс теж був задуманий. Нераз йому здавалося, що тільки в них, шотляндців, є такі заверниголову проблеми, а в інших народів іде все гаразд. А тут виходить, що кожний, має свого боляка, що йому допіка! От хоч би ті козаки! Що то за шляхетний народ! Які вони солідарні. Як один одному помагає і як один за одного стоїть, які великодушні! А проте теж мають свої болі, ворогів і ще більше в них поплутані проблеми, як у нас під тим англійським жезлом.

Такі думки зродились у шотляндця не тільки в розмові зі Сулимою, але й із таких випадків:

Багато козаків знає турецьку мову. Розуміються вони неабияк і на морській плавбі. То що їм залежить, як один із них зголоситься до турків і скаже: — Я буду вам служити, як керманіч корабля чи доглядач гребців. Ну, ті зараз йому скажуть: гаразд, але треба буде муслемом стати. А він може легко сказати: мушу приготувитись. А ті нічого не матимуть проти такого викруту. А заки він приготується до муслемства, то може за той час усіх яничар перебити разом із козаками. І так може своїм потайно помагати. А турки на такі пропозиції тільки чекають. І козакам би легше стало. А тут ні один! Козак скорше буде просити доглядача, щоб прикував його до весла двох слабуватих чи хворих веслярів, щоб тим робом легше було хоч одному, але ніколи не хоче стати на службу ворогам.

І про ті свої питання шотландець перешіптувався з отаманом. А Сулима йому каже:

— Слухайте, містере Джемс, чи ви часом ще чогось не завважили між моїми земляками?

Джемс думає і довго мовчить. Нарешті, як пройшов вартовий араб, каже помалу:

— Мені здається, що у вас панує висока релігійність у масах. Головно почитання Матері Божої. Того, на жаль, я не спостеріг наприклад між такими сербами чи навіть італійцями...

— Ви добрий спостерігач, пане Гавкінс, але при тім може ви ще щось таке доглянете, чого ми, українці, в собі не добачимо.

— Не можу певне сказати, пане отамане, але в вас бачу ще сильно розвинений інстинкт вселюдської зичливості...

— Як ви то розумієте?

— А то хіба вам прикладами виясню. Ви бачили, як нам по бурі видали кращий харч. І як різні італійці, волохи, серби чи навіть французи та еспанці той харч сквалпно поїдали? Правда? Ви часом теж спостерегли, як козаки, з'ївши трохи того харчу, ховали його. Зберігали. А при

тім сьогодні ранком я завважив, що отой ваш вусатий краян дав добру частину збереженого харчу не тільки своєму хворому товаришеві, з чубом на голові — українцеві, але й тому італійцеві, з яким покищо тільки руками розговорює. Хоч італієць здоров, та, мабуть, учора дістав більшу пайку, як отой ваш вусань...

— Але якось не випадало йому не дати, коли він сидить напроти, — одвітив Сулима.

— А чому той, мабуть поляк чи литовець, не тільки своєму товаришеві одноземцеві не дасть, але ще вчора зробив бучу за дві зогнили оливки й половину каштана? Що, може не прилітало аж двох арабів молотити їх скільки і куди попало?

— Бачте, пане Джемс, нам Господь дав якесь інше серце! Ми можемо бути у війні дуже хоробрі, на якимнебудь човенці піти на море, можемо бути тиждень без хліба і води та зимою босими ногами по снігу ходити, але не можемо нам подібному, хто б він і де не був, зробити нераз мниму малу незичливість.

— А, бачите, то ваша суттєва риса. З одного боку вона знаменита, з другого ж фатальна для вас.

— Але ж, пане, як ми можемо любити тільки себе, свою дружину, діти, рід, сонце, своє поле й хату, а бути несердечними для таких самих, як ми, що теж мають родину, край, і теж щось любити? А до того ми ж діти одного батька, Господа на небі!

— Але, як би то всі так думали, то так, а ви бачите, що другі є радше двоножними хижаками, ніж людьми.

— Але це нас не може оправдати, щоби бути такими. Зрештою чинити добро ніколи не можемо назвати фатальним. Як би ви знали серед яких небезпек ми живемо і як кожний хоче нас у ложці води втопити, а проте ми такн ростемо й сміємось і тішимося життям, то це тільки овоч

тієї вселюдської, як ви мовите, зичливості. То ж найбільший чар козацької нації. І нас буде боліти не так чужа окупація, репресії, муки, каторга, як те, коли б хтось, нехай навіть і наш найщиріший приятель, хотів би нам цю нашу питому рису вирвати!

— Мушу з вами погодитись, пане отамане, бо я католик і теж знаю, що добро ніколи не гине!

Дальша розмова урвалась. Настала бо зміна вартових, прийшов якийсь нелюдський потурнак, Махмед, а той не міг знести навіть шепоту, а не то вільних розмов при веслуванні. Зате і Сулима і Гавкінс думали. І їх думання йшло подібними дорогами. Сулима думав про свій народ. Він у словах Джемса знайшов нову вартість свого народу. Йому тепер здавалося, що він дійсно належить до якогось, так би висловитись, вибраного люду, який має те, що мало котрий народ може посідати. А Джемс вів акомпаніємент думкам отамана. Він може уперше в житті признав, що є хтось вищий від нього і від його народу. Хоч вони мають свою традицію і вони, шотландці чи пак британці, охоплюють світ, то одначе ті, на перший погляд примітивні степовики стоять набагато вище від них...

Буря попереіначувала пляни щодо напряму галери. Треба було причалити до пристані й поладити деякі ушкодження, що їх галера потерпіла в часі дороги. Питної води теж бракувало, і харчів було обмаль. Отже коло полудня старшина Абдул повелів звертатися помалу до острова, який лежав найближче. Ним був острів Кипр, що його 1571 р. здобули турки від Венеції. Та не проїхали добрих три години, коли зустрінулись із венеційським торговельним кораблем. Зустріч була мирна і спокійна. Перше було чути трубу з венеційського корабля. Хто розумів по турецьки, той зараз доглулався, що це будуть торгувати. Потім відповідав їм сам ага

Абдул. І ті погодилися. Малий човен ударив об борт галери і за кілька мінут поплив. Чути було тільки, що торгувалися за висоту ціни. Венеційці не дуже вдоволені від'їхали. Хотіли, щоб куди більше їм заплатити, але турки теж не дурні переплачувати; та якось догодились.

Знову приказали веслувати. Як добре напружувалися гребці, ввели до веслярських лавок нового гостя. Наставник довго розглядав місце, де б то примістити новоприбулого, чи краще ново-закупленого бранця.

Щось говорив із вартовим, а цей побіг за ключником. Відкували волоха і перенесли його на місце одного француза, що вже ледве хитався біля могутнього весла. А на місце волоха прикріпили містера Джемса. Сулимі стало важко. Вони обидва мали стільки спільного до балачки, шотландець згодився був учити Івана по англійськи, а Іван мав у заплату навчити по українськи Гавкинса. Гавкинс не тільки вже знав чимало слів, але навіть хрестився три рази, як брали спочатку за весло! Поглядами щиро попрощались.

— Не знати, які ще пересипки між галерниками будуть робити? — питав сам себе осиротілий отаман.

Але більше посувань та перемін не було. Новоприбулого привели до Сулими, щоби був товаришем милим на такій немилій роботі. Хрякнули кайдани, заскреготав ключ і новоприбулий був прикований до галери, до весла.

Хоч Сулима аж горів з цікавості, хто це такий отой новий товариш каторги, але не хотів перший розпитувати. Бо то не було в козацькому звичаї та й добре виховання не дозволяло питати гостя отак ні сіло, ні пало.

Гість був дуже збентежений. Весло було для нього важенною колодою. Вартівник зразу це помітив, але тому, що був араб а другим гребцем був могутній Сулима, то не брався до першої

кривавої лекції на галері — таволги чи гарапа. Веслували без перестанку аж добре стемніло. Товариш Сулими обімлів цілком. При каганці його лице стало як віск, а очі ще глибше запались. Сулима подав йому кілька оливок, що їх сховав собі з багатшої похуртовинної вечері.

— Беріть їдьте, бо ви дуже хворі! — сказав тихо по-українському.

Цей не зрозумів, тільки вдячно кивнув головою і почав жадібно ссати оливку. Коли ж висав оливки, прихилив своє лице до Івана і слабим голосом промовив:

— Парляре італіяно, сіньоре? (говорите по італійськи, пане?).

— Нон, тантумmodo лятіне, доміне! (Ні, тільки по латині, пане).

— Тим краще! — з радістю вимовив новий гребець. І представив себе: — Сум сачердос, венетус (я — священник, венецієць).

Тепер уже Сулима міг вільно говорити і помалу розпитував, а більше таки сам священник говорив про себе. Називається о. Сільвіо Костацці, єзуїт.

— А хто вас, отче, продав на турецьку галеру, може які морські опришки, бо їх повно по морях шляється?

— Та де, хоч соромно й казати, але мене продали венеційці!

— Ніколи не повірю, це неправдоподібно! — майже вигукнув Сулима.

— Як хочете, щоб вам було ясно, то послушайте мене від початку.

— Добре, дуже радо.

— Ви певне знаєте венецьку республіку, де панують дожі, чи там рада, сіньорія.

— Так, чував про неї чимало.

— Отож то бачите, ця наша венецька річпополита є наче граничним стовпом між Сходом і Заходом. Але багато має таки в собі чогось східнього. Її можемо назвати свого роду захід-

ньою Візантією. І як у Візантії колись, так сьогодні і в нашій Венеції діються подібні речі: самовільні рішення адміністративного порядку, тайні присуди та їх виконання, словом, все обличчя країни, має прикмети східних, деспотій.

— То нічого не шкодить, отче, але священство в вас таки шанують.

— То зараз до того дійдемо. Отже венеційці тепер мають такий клич: перше венеціяни а опісля християни. І з такого погляду вийшло, що венецький уряд не тільки поклав руку на цивільні справи і їх чисто по-візантійському вирішує, але, що гірше, почав верховодити Церквою. З того то сінборія почала собі привласнювати церковну владу, як от: пхатися до адміністрації церковних та монастирських маєтків, брати духовенство під суд нарівні зі світськими людьми, іменувати патріярха і єпископів країни, виключувати духовних зі світських урядів, хоч би ті духовні були шляхтичами...

— Отче, прошу ласкаво вибачити, що переб'ю, бо на мою гадку це останнє: щоб духовні не займали світських урядів, приносить хіба тільки велику користь для Церкви.

— Воно, поправді так, але тут не робиться цього на те, щоб духовні могли краще займатися духовними справами свого душпастирства, а щоб вони не мали голосу в рішальних справах. І коли, нпр. якийсь єпископ бере участь у державній раді, то світські люди, ясно, трохи гамують свою загонистість і виступи проти Церкви; коли ж його нема, тоді роблять що хочуть і нема кому сказати: вето!

— Ну і що далі?

— Далі сінборія сприяла упадкові моралі між рядами священників та пильно боронила монастирів і клир перед папою і єпископами, які хотіли провести в життя Венеції спасенну тридентійську реформу.

— А ви можете до цього навести якісь факти?

— Ще й які! От хочби 1603 р. в Бреші, де виринуло питання відбудови мурів міста, то сіньорія приписала, що духовенство має заплатити подвійну складку на ту ціль. А в початках папства Павла V вийшли в Венеції два закони проти Церкви: перший, що кожний, хто б він не був, коли хоче оснувати монастир, церкву, шпиталь чи щось подібне, то мусить мати на це дозвіл уряду. Коли ж такого дозволу не вистарається, то має бути покараний досмертним засланням, а коли факт повторився б, то досмертною в'язницею. Самі будинки мають бути знищені, а терен має бути сконфіскований. А хто б знову з урядовців не допильнував виконати той закон, має заплатити 500 дукатів кари. Знову ж усякі переміни нерухомостей, так постановляв другий закон, не можуть мати правної сили, без дозволу уряду, коли вони є на користь духовних осіб чи церковних установ. І теж мають бути конфісковані на користь республіки, ексекютора закону й донощика. А потім ще були тягання до суду духовних осіб. Отже обидва ці закони осудив папа Павло V у бреве з 1605 р. В тій боротьбі, на жаль, по стороні уряду став театинець Сарпі, що потім скінчив у протестантизмі.

Сулима слухаючи тих відомостей, які для нього були цілком свіжі і досі нечувані, тільки хитав головою. А о. Костацці продовжав:

— Вкінці дійшло до того, що папа видав інтердикт, себто заборонив прилюдні богослуження в цілій венецькій державі. Те сталося тому 10 років.

— І виконали духовні наказ папи?

— На жаль, не всі. У нас через оте зісвітчення Церкви, ніхто з порядних людей не хоче йти на приходського священика. Отже парохів вибирав нарід, а такі "вибранці" спобільша мало гідні до такої влади. У монастирях те саме, бо ченці по-

ставилися перші за державою; знову ж жіночі монастирі це властиво були інститути для "благородних дівиць" — дочок шляхти радше, як для Христових обручниць.

— То виходить ніхто не став за папою?!

— Ні, були такі, що постали в обороні Церкви.

— І хто ж це був такий?

— Першими стали за папою ми, єзуїти, і за те уряд проголосив закон, що коли ми не послухаємо його наказів, то чекає нас кара смерті. Зараз настоятелі вдалися до о. Аквавіві у Рим, як нам поставитись, а цей відписав: "Слухати папи, а ні, то покинути венеційську територію. А як би перешкоджувано виїздові, то краще вмерти, як не повинуватися найвищій церковній владі!" Отже прогнано нас з цілої республіки. Так само поступили капуцини й театинці, то й вони мусіли покинути країну. Знову ж проти нас видано ще два окремі закони, щоб нас на все виключити з Венеції і навіть за переписку з нами карано вигнанням і галерою.

— Значить, найкращими оборонцями прав Церкви виявилися ченці?

— Не тільки ченці, були й світські священики і єпископи, що отверто стали за папою проти драконських законів.

— А потім справа затихла?

— Та де там. Настало страшне кипіння. А такі венеційці, що давніше ходили рідко до церкви, то коли прийшов інтердикт вони, щоб виявити свій непослух для папи, слухали Служби Божої щодня, а процесію Божого Тіла 1606 р. владжено таку величаву, якої від років не було. Предмети з золота й срібла виставлені на тій процесії обчисляли на 3-4 мільйони.

— І тепер такі самі обставини, як колись?

— Тепер трохи притихло, бо французький кардинал став посередником між Павлом V і сіньорією. 1607-го року венеційці погодилися на по-

ворот усіх ченців, крім нас, ісусовців. Самій Венеції грозило і ще грозить марево ересі протестантизму. Висланці Англії й інші протестантські ватажки пильним оком мірять Венецію та хочуть під самим боком Риму створити протестантську потугу...

— А як ви гадаєте, вдасться їм це зробити?

— Молю Господа і маю сильну надію, що Богородиця охоронить цю мою нещасну батьківщину від такого страшного сорому...

Священик був дуже змучений тією розповіддю й почав сильно кашляти, майже давився. А Сулима потону в своїх думках.

— От диви, які то люди? Всі вони однакові, все свого шукають, а не того, що Боже: і поляки, і англійці, і венеційці. Але це ознака, що Венеція вже довго не поживе як потуга. Заникне, бо хто проти Бога воює, той потім від ворогів своїх людських загибає. О, коби наша руська козацька нація зрозуміла, що тільки глибокою вірою в Бога та вірністю церковному прововоді можна прийти до сили й значення!..

По тій розмові зі священиком отаман Сулима повідомив інших в'язнів-українців, що мають між собою на галері священика. Що він був ісусовцем, того Іван не казав, щоб у такій хвилині не дразнити непотрібно своїх товаришів. А зрештою є люди й людська, є Ісусівці й ісусівці. Щоправда араби не так мучили галерників і було навіть у часі подорожі, для спочинку, половина весел спочивала, а половина працювала. У наступну ніч черга відпочинку припала якраз на отамана й на ченця. Він міг виспатись. Спав спокійно, але змучено. Щось його душило в горлі. Тим ще більше впевнився наш Іван, що священик поважно хворий, хоч про свою хворобу не хоче нічого казати.

Вранці Микита М'якошинський і осаул Довбня передали священикові дещо з'їсти, з тієї заоща-

дженої порції. Священик з'їв та з вдячністю щиро подякував. Із тієї козацької зичливості він набрав відваги жити далі, хоч видно було, що йому не довге всміхається життя, а ще менше воля.

Минали дні, тижні, місяці на галері. Один подібний до другого: вічне підгонювання, лайка, удари таволгою й гаралом, зойк мучених, тиха молитва невольників. Надходила осінь. Не наша — середземноморська. Її каторжники не могли бачити вже от п'ятий місяць на каторзі, де вони навіть листка деревини не бачили. Коли були на волі, то навіть уваги не звертали на зелень, на докільля, а тепер віддали б життя половину, щоби побачити бодай один листок трави, хоч по-жовклої осінньої, такої як їхнє життя, їхня доля. Але в галерних обставинах це здавалося неможливим...

Бранець-священик жовк і гас на очах. То хіба тільки було образу тієї їх золоті осені рідного краю. Запорожці його дуже жалували. Найкращі куски їжі, якісь оливки чи каштани, що їх подавали, чи так, як псам, часом кидали доглядачі з того, що самі не хотіли їсти чи недоїдали — те все мандрувало на руки Сулими, а з його рук до хворого ченця. Останніми днями він уже й веслувати не міг цілком, не міг триматися весла. В'язні мусіли закривати його перед очима доглядачів і Сулима всіх сил добирав, щоб веслувати і не спричинювати озлоблення наглядачів, щоб не били ерея.

Раз серед спочинку в якійсь північно-африканській пристані, коли багато берберійців тинялися по кораблі, оповів о. Сільвій свою історію.

Він був прогнаний разом з усіма єзуїтами з Венеції. Але жаль йому стало того темного народу, що залишився був без добрих пастирів. І він ніби їхав до Савої, але в лісі покинув брчку, що їх вивозила і назад лісами-дебрами зійшов

на землю "міста на воді". Зразу працював, як пекар і, розвозячи хліб, не тільки подавав вірним поживу для тіла, але й працював для втримання вірності правдивій і найвищій церковній владі. І все пішло б гладко, як би не напасть якогось п'яниці, що доніс на пекаря, що це перебраний єзуїт. Видно поглупався з того, що о. Костацці сказав: що треба більше слухати Бога, як людей. Отже знов мусів отець схоронитися в поблизьких селах. Тут серед ночі мусів утікати й ховатися, щоб не зловили. Правда, люди помагали, перестерігали, давали поміч, горнулись. По тих селах о. Сільвій давав цілі місії. Багато людей наверталися і почали розумно та по Божому дивитися на права Церкви. Та лихий теж не спав. Найзапекліші вороги ченців та взагалі вороги правопорядку слідили довго за о. Костацці. Раз уже були знайшли місце його перебування, але дочка господаря таки з-перед носа поліції вивела священника до недалекого ліску і, хоч ті лютилися, все перекинули, грозили смертю батькові й мамі, а навіть били дівчину, вона не зрадила перебування і нової криївки місіонаря.

Потому, хоч ніби настав якийсь мир між Венецією й Римом, справа Церкви мало поправилась і треба було далі йти та укріпляти у правді бідний збаламучений і хиткий народ.

І певне досі не були б отця люди видали, як би не якийсь тип, що перебрався за священника-францисканця і прийшов до села, де перебував о. Сільвій. Говорив людям, що він теж переходується перед репресіями уряду і тому хотів би десь скритися. Господар, у якого жив о. Костацці, не хотів за жадні гроші його прийняти. Щось йому він видався підозрілим. Але сусід підслідив і показав, де живе місіонар. Його зловили й передали на венеційську галеру, що їхала на Схід. А ця знову, боючись, щоб не викрилося таке беззаконня, що священника за правду мучать на га-

лері і то таки католики, то продала за-півдурно отця туркам. Сусід же, що зрадив священника, мав це зробити за всього одну пляшку вина!

— Не даром у нас, запорожців, у часі походу під карою смерти не вільно пити, ні жінок за собою водити — думав собі Іван. — І справедливо, бо це смерть для козаків!

Уже були початки грудня. Одного ранку священник, уже смертельно хворий, збудив сплячого отамана. І каже до нього: — Поможі мені витягнути з кишені цей малий клуночок.

Клуночок був зашитий коло пояса. Коли його розв'язали, була в ньому маленька кришталева пляшечка з вином і кусником білого пшеничного хліба. Хліб був сухий, але незіпсутий.

— Я знаю, що ви думаєте, отче, робити... — сказав Сулима. — Будете правити Службу Божу!

— Так, бо чую, що мій кінець наближається.

— Гарзд, отче, я побуджу товаришів, щоб ми всі взяли участь у Службі Божій.

І не чекаючи на відповідь отаман скоро збудив Волоха, а той дальше всіх побудив. Василь Довбня мав іще кусень пшеничної паланиці, що її приніс йому колись то знайомий і добрий наглядч араб. Передав її для священника, бо того хліба було мало до Служби Божої. Передано і черепок із водою.

Але священник був уже дуже хворий. Ледве сидів на твердій галерській лавці.

— Отче, я вам поможу — приспішив на поміч Сулима. А товариш від плечей, теж запорожець, посунувся наскільки міг і кайдани дозволяли, щоб підтримати своїми плечима вмираючого ченця.

— Вже починаю — сказав він слабким голосом.

— Товариші, увага! — сказав Сулима.

— Отець молитиметься тихо, а ми голосніше. Царю небесний...

Потім тихим голосом заспівали ще Єдинородний Сине, а священник потиху молився. По короткім Свят, яке наші дійсно мистецьки півголосом проспівали, щоб турків не збудити, священник дав знак рукою, а Сулима піддержав його ліву руку, на якій лежав кусничок хліба та стояла ампулочка з вином, до якого священник додавив краплину води.

— Це є Тіло моє... — досить уголос промовив срей, а всі наші: — Амінь.

— Це є моя Кров... — і знову козацькі голоси: — Амінь.

— Тебе поєм, Тебе благословим — заспівали бранці. А потім прорецитував Сулима Отче наш і священник запричащався. Піснею "Не маємо іншої надії" закінчилася та дивна Служба Божа в турецьких катакомбах на морю.

— Дякую вам козаки... ви справді... народ православно-ка-то-лицький... — це були останні слова геройського священника.

Козаки до ранку не спали, а молилися за душу о. Сільвія. Потім говорили ще між собою: це був справді герой. Він ніколи не нарікав. Усе вмів подякувати. Нас уважав за окремий нарід... Не сумнівався в нашу правовірність та вірність престолові св. Петра.

Треба знати, що серед тих каторжних мук козаки часто поверталися думкою до Бога й у тій вірі черпали свою витривалість і завзяття. Вони вже в Істамбулі бачили, що їм, козакам, треба визнавати всю віру Христову і триматися, як король Данило і теперішній митрополит Потій. Вони не знали, що вже був новий митрополит Йосип Рутський, бо вісті на Запоріжжя йшли помалу, а Іпатій Потій ще минулого року був помер.

Відправа Служби Божої теж сильно вплинула і на інших в'язнів. Багато з них почали молитися, хоч давно вже не молилися. А всім захід-

нім бранцям: французам, еспанцям і іншим було дивно, що такі запорожці "схизматики" так величньо почитили і таким своїм приятелем зробили "зненавидженого єзуїта".

Ранком відкував ключник тіло чеґця, прийшли два яничари та понесли на чердак, а з чердака за борт...

Отак минав на галері серед важкої праці третій рік і наступав Божий 1618! Усенький час плавали по Середземному морі. Вже щось третій раз змінилася обслуга корабля, але запоріжці як були, так і далі оставалися на ньому. Тільки прибуло до їхнього гурту чимало нових чубатих. Одні з них були українці, які давніше попали на галеру, а інших переведено з різних галер чи передано з султанського підвалу, щоб заступити тих, які повмирали й пішли традиційно за борт. Були теж і чужинці, що пристали до козацького гурту. Вони навчилися по-українському говорити, пізнали нашу історію, полюбили наш славний український нарід.

Залога корабля шанувала запорізьку громаду та її "прозелітів". Бо наші все виступали солідарно. Всі за одного, один за всіх. Проти будь-якої кривди виступали як один чоловік одноставно. Не лишали теж карати поміж собою промахів тих, які хотіли кинутись на пристосуванство. Найбільше п'ятували тих, яким пахло муслемство.

Через те мали козаки й ворогів. Сам отаман Сулима був прикований майже півтора року з одним кальвіном із Голяндії. Легко воно півтора року словом сказати, але важенько життям пережити. Хоч Сулима старався спроквола напоумити єретика, то він на жаль не хотів послухати мудрої та справді любої ради козака. Зразу думав, що козаки, як православні, то зараз мусять бути ворожі до папи, якого інакше не називають.

вав як тільки "антихристом". Але коли йому Судима та інші вияснили, які вони є православні тепер, то значить, що тримають віру православної цілу, не тільки те, що їм смакує, і тому слухають того, до якого казав Христос тричі: "Паси мої вівці, паси мої ягнята", — то кальвін став фанатично ненавидіти козаків. Підбурював інших, головню французів, між якими були не менш фанатичні гугеноти, англійців, а навіть еспанців. Із того постала на кораблі ворожнеча, що викликувала навіть бійки. Не знати доки було б таке тривало, як би не одна отака поважна буча.

Якось ранком стали козаки молитися й хреститись та співати пісень, бо було Введення в Храм Пресвятої Богородиці в кінці 1618 року. Сприводу свята молилися досить довго. Турки-наставники ніколи не перепиняли козацьких молитов, хіба вплутався поміж них хтось із потурнаків. Того ж дня не було ні одного потурнака, а наглядач Ібрагім Зеле, старий поважний турок, навіть усміхався, слухаючи гулу козачої молитви. Він молодим іще бував, як купець, на українській землі, бачив Львів, Київ, Кам'янець. Він пригадував собі ще ті величаві церкви та гомін пісень, що нісся з них у час свят та неділь. Це було йому приємне, бо уносило його в любі спомини молодости. А коли він бува молився на українській землі, розстелюючи п'ятикратно свій молитовний килимець, то українці терпеливо й уважно чекали, доки він не скінчить поклонятися вбік Мекки, гробові пророка.

Аж нараз його мрії перебив брутальний вереск.

— Папісти! Ідолатри! Забобонники!...— І посипались удари. То кричали кальвін-голяндець і Рене, француз-гугенот, а при тім обидва били п'ястуками своїх сусідів українців. Кальвін п'ястукував Сулиму, а Рене Ілька Квачука, з Густу, з Коріятовичевої землі за Карпатами.

Квачук, правда, боронився, але Сулима, наче тиха дівчина не відповідав на слова, ні на удари. Здавалося йому тоді, що він стоїть прив'язаний до стовпа, при яким бичували Христа, а Христос не промовив слова, мов те ягня, що його ведуть на заколення. Тому коли Квачук одним ударом притишив Рене, кальвін кричав далі сам і лупцював отамана. Самі козаки не знали, що сталось отаманові, який міг зробити своєю могутньою долонею те саме, що й дубовою довбнею. Зеле звернув туди всю свою увагу і йому стало дивно, що такий козарлюга дається бити такому хирлякові, як отой голяндець. Він зачекав хвилину, але кальвін не переставав, навпаки ще більш розбісила його терпеливість козака. В'язні перервали молитву й чекали, що станеться. Їм видалося, чи часом кальвін або Сулима не збожеволів, а може обидва нараз.

І не знати як би було воно скінчилося, бо Зеле не рухався з місця, наче заворожений, а наганнячів на той час не було, бо весла спочивали й тільки вітрила гнали корабля, коли б не еспанець Родрігес і Кадорна, що сидів за плечима в кальвіна. Він до того був великим приятелем Сулими. І якраз тоді, коли на обличчі отамана появилася кров, Родрігес з усієї сили стусонув кальвіна в крижі. Сила удару була така, що напасник тільки руки викинув і впав зімлілий на лаву.

— Еспанець забив кальвіна! — крикнув генуезець.

— Так йому, собаці, й треба — загуло кілька голосів по еспанськи — нехай не чіпає нашої святої католицької релігії!

А Сулима в тому часі, взявши з черепка трохи води в долоню, поливав обличчя свого напасника.

— Веді люй фа, коме Крісто! (Дивись, він поступає, як Христос) — з подивом закликав римлянин Арекко Антоніо.

Тоді Зеле позвав згори одного з доглядачів. Щось із ним пошепотів, а потім прийшов ключник та перекував Рене й кальвіна на інші місця. Перший мав за товариша перса, що нікого не розумів і через те не могло бути мови про якісь суперечки. А другий був прикований разом із другим кальвіном женеvцем Гаметом.

Із того часу бучі устали. Хіба німці люстри робили свою шептану пропаганду, але їх ніхто не слухав. Найкраще розправлявся з ними Мотрин Лесь, що колись учився в Німеччині.

— Наш Мартин Лютер завів у Церкві реформу, бо Церква була попсувалася — казав один німець-лютер. А йому на це відповідав Лесь:

— Краще, щоб був своє життя зреформував, а тоді брався до Церкви.

— А то чому? Він був великим ученим і генієм.

— Не треба бути аж таким генієм, щоб повернути голову черниці й жити з нею на псю віру! І без науки є такі, що то потраплять.

— Але він на народню мову перекладав Святе Письмо і дав його людям у руки читати, а ваша Церква забороняє Св. Письмо!

— Вибачте, ще до Лютра було багато таких, що перекладали св. Письмо на рідну мову. А от ми слов'яни українці маємо від самого прийняття християнства св. Письмо на своїй мові, а те саме мали колись і греки та латиняни. Кажуть, що св. Матей писав св. Євангелію по єврейськи чи по арамейськи, а сьогодні ми її маємо тільки уривки, бо скоро її переклали в цілості на грецьку мову. А з грецької мови по сирійськи, по вірменськи, а навіть є готське євангеліє. Ви мабуть того не чули?

— Чому не чув, готи це ж були германи!

— Ну бачите, а тут собі противорічите і кажете, що щопиш ваш божок Лютер перший подав біблію в руки вірним?

— Але готська мова є старовинна так, як латинська для італійців.

— Добре, та однак і на правдивій сучасній мові були перед Лютром німецькі біблії.

— То не може бути! То неправда! — обурився лютеранин.

— Як не може бути? Яка неправда? А Мендель не видав цілої біблії по німецьки ще 1466 року в Штрасбурзі? А Лютер видав свою щоплиш у 1522 році. Тобто на 58 років пізніше?! Я сам ту біблію читав, як учився в Німеччині.

Протестант замовк і засоромився. Довго потім нічого не говорив.

Другим разом знову зговорився він із Лесем:

— Наша віра ліпша від папістичної!

— Чому так кажете?

— Бо в нас треба тільки вірити, а не падати ниць перед іконами, як погани перед ідолами.

— Знаєте що, питала раз рідна мама свого сина, Мартина Лютера, а вже була на смертній постелі, чи вмирати їй у новій вірі, чи таки в старій? А її син тоді сказав мамі щиро: жити в новій вірі легше, але певніше вмирати у старій, католицькій вірі. Ну і як тоді можна казати, що ваша віра ліпша?

— Так, бо Біблія каже, що віра сама вистачає до спасіння.

— То правда, що пише св. Павло римлянам, що людина вірою оправдується, але з того не виходить, що добрих діл уже не треба.

— А де є в Святім Письмі, що їх треба?

— А Господь Ісус, що каже в Євангелії Маттея на самім початку, що не той піде до неба, хто гарно говорить "Господи, Господи", але той, хто творить волю Небесного Отця.

— Але папа ваш, то антихрист! — перескочив лютер на що інше, втертим звичаєм еретиків, які в аргументації ніколи не тримаються якоїсь логіки чи порядку.

— Для вас так як і для непослушного сина тато стає "старим чортом" — відтяв Лесь.

Хоч яке було невеселе життя на галері, одначе на ті слова зареготалися навіть неправославні-католики.

— Чиста правда, Лесю! — гукнув М'якошинський.

**

Надходило Христове Різдво 1619 року. Хоч від 1582 року вже заіснував новий стиль установленний папою Григорієм XIII, то майже всі галерники святкували по старому. Так, казали, наші батьки святкували, то й ми будемо, хоч і по новому латинники святкували. День був морозний, море сильно грало. Надходив вечір. Козаки вели тихі розмови на тему приходу Божої Дитинки на світ у стаєнці у Вифлеємі. Неодин заплакав, згадавши свята на волі.

— А тут навіть вечірньої зірки не побачимо — поскаржився осаул Василь.

— Я попрошу вартового, щоб нам сказав, коли зірка зійде — потішив його й товаришів М'якошинський.

— Ефенді Охридон — звернувся до болгарина-потурнака козак — будьте такі ласкаві та скажіть, чи вже зірка зійшла на небо?

Кожен очікував, що Микита дістане бодай п'ять разів по плечах від злющого й невиносного перекинчика. Але той не бив. Стояв і дивився кудись. Певне в своє дитинство, коли він теж очікував тієї зірки. Микиті здалося, що потурнак не почув. Щераз попросив. Тоді той, без слова, наче п'яний, пішов. Вийшов на горішній поверх, на чердак. Не вертався, аж доки не повиходили наверх інші наглядачі, а тоді повернувся. Крикнув люто на каторжників і вимахуючи нагаєм пройшов до лавки біля Микити. Тут стих і, наче ягня чи мати, нахилився до Микити та тихо промовив:

— Брате, вже зійшла зірка Ісуса! — сказав і сперся на весло. Сльози закапали на брудний поміст.

— Що тобі, пане-ефенді? — ніжно запитав М'якошинський.

— Ох, Господи, я вже так далі не витримаю. Я втоплюся. Я себе заріжу. Я... зрадив Його... Христа... Хоч Він мені нічого злого не зробив, а вмер за мене...

— Братіку, якраз тому, що Він умер за тебе, не можна попадати в розпуку, тільки всю надію на Нього зложити.

— Та як я, відступник, могу ще до Нього звертатись? Та ж я Його кров подоптав!

— Так, але як Він простив Магдалині і навіть в останній хвилині помилував розбійника, то чому тоді попадати в розпуку?!

— Але для мене немає виходу — бідкався розкаяний потурнак — мене турки знищать. Як мені від них утекти?

— Успокийся, братіку, прошу тебе, бо ще хто надгалиться і тоді тобі дійсно прийде чорна година. Послухай мене, успокийся, а потім піди до Каші, а він подумає, що тобі зробити, щоб і назад до Церкви вернутись і Христові далі бути служителем та спекатися турецької неволі...

— Добре, прийду. — Тут болгарин обтер сльози і заспокоївся. А бранці почали колядувати наше старинне:

"Бог предвічний народився
Прийшов днесь із небес,
Щоб спасти люд свій весь
І утішив вся"...

Велична різдвяна пісня-молитва ще більш додала відваги й надій бідному потурнакові. Він усміхнувся і пішов далі виконувати свою прикру роботу.

Того вечора якось ніхто їм не перешкаджав і бранці ще більше співали коляд та розказували

одні одним про свята в своїй рідній хаті при своїх найдорожчих.

— Слухайте, отамане, — звернувся в пізню ніч, коли потурнак уже вийшов — Волох до Сулими, — а може б ми при допомозі цього болгарина вийшли всі на волю?!

— Якраз я над тим думаю, але мені якось плян не клеїться, бо вважай, Филимоне, то не на Чорному морі, а біля берегів Африки! Навіть коли б ми і здобули корабель, то нас перехоплять, як не турки, то морські опришки. Ти ж знаєш скільки вже сутічок наша галера мала з ними.

— Так, але ми можемо втекти до еспанських посіlostей у Неаполі, чи до Франції, то ж християни. Вони нас захоронять.

— Їм вірити не можна. Пригадуєш того венеційського езуїта, що його самі венеційці продали туркам?

— Та пригадую, але французи чи еспанці, то що інше.

— Всі вони одним миром мазані! Гадаєш, що еспанці аж такі щирі католики, як вони собі уявляють? От у неаполітанському королівстві вони теж хочуть Церкву за ніс водити, як і в Венеції.

— То хіба вже нема нам рятунку?

— Ні, рятунок є і то певний, якщо кожний матиме терпеливість і буде тримати язик за зубами.

— Ой, щоб часом болгарин знову не став турком? Бо від такого слабодуха можна всього сподіватися.

— Не гадай, Филимоне, що я зараз таки буду перед ним про мої заміри ляпати. Є ще інші способи, як вирватися з неволі.

— Які? Можу знати?...

— А от як Самійло Кішка тріскою розкувавсь, здобув галеру і поплив собі на Січ, на Запоріжжя.

— Того однак, гадаю, тут не можливо зробити.

— А яка є перепона? Трохи подумати і починати.

— Нам треба тільки, щоб були теж певні люди — підносив нові труднощі сучавець.

— На всіх покладатися не можна. І як щось робимо, то робимо вельми замасковано, навіть, щоб найближчі наші не знали.

— А як ми тоді всіх піднесемо нараз до боротьби?

— Та до того треба помалу ґрунт підготовляти, але так, щоб ніхто і не доглупувався, що і до чого.

— А куди б ми тоді подались, як нам поведеться виграти війну з залогою?

— Гадаю, що найкраще повернутись до Папи Римського! І певна і коротка туди дорога.

— А й справді, та ж то знаменито. Нехай він побачить, що українці ніякі схизматики чи еретики, як про нас голосять поляки та подібні.

— Але тепер губи на колодку, чув!

— Так, чув! Мовчу.

Довго не показувався болгарин у підвалі корабля до гребців. Може стидався, може боявся, щоб не зрадитися. А може каявся за свій учинок того різдвяного вечора. Вже козаки були неспокойні і помалу намітили інший плян опанувати галеру: попсувати колодку при нозі котрогось. Тоді її не замкне ключник. А серед чорної ночі зайти до кімнати ключника, вирвати ключі а потім, розкувавши всіх, почати повстання.

До такої думки найбільше схилявся Филимон. А потім і М'якошинський щось подібного піддавав, але Сулима радив зачекати ще, нехай по-тепліє.

На саме свято Благовіщення Пресвятої Богородиці, нічню, Сулима мав гостя: прийшов болгарин і почали умовлятися про опанування ко-

рабля. Зразу, казав, не приходив, бо турки його підозрівали, що він ходив сумний і за довго того різдвяного вечора сидів між бранцями. Але тепер знову відносяться до нього прихильно. Він за той час добре прослідив, скільки й де муніції на кораблі, скільки вояків і яку вони мають зброю та настрій. Гадає, що легко можна здобути галеру.

Сулима знову не спішився з виявленням свого пляну. Навіть ставив деякі труднощі. Так, виглядало, що в нього нема великої охоти втікати. Та то був тільки стратегічний підхід до діла: він старався розкусити болгарина.

Отак надійшов травень. Одного дня прибули бранці з галерою до якоїсь пристані у Північній Африці. Потім довідалися, що це був Туніс. Звідси найближче з турецьких посілостей до Риму. Сулима рішив діяти невідкладно. Про це зговорився з Филімоном.

— Або тепер, або ніколи — з захопленням висловив свою згоду Волох.

— Добре, цієї ночі ми ще більше про це поміркуємо, бо тепер крутиться повно яничарів, то готові ще що збагнути і накрити нас.

Дійсно на корабель прийшла велика кількість нових вояків. Видно або вони їхали на якусь морську виправу-бій, або може галера мала перевезти це військо в якесь призначене місце. Виглядало скорше на це друге. Коли надійшов вечір, майже все військо завантажилось. Залога звичайно становила понад сто осіб, а тепер прибуло до 250 нових осіб. Їх порозміщувано нагорі, на чердаку та по горішніх каютах, але якої півтора сотні введено до складів під помостом гребців.

Вояцьким оком мірив їх Сулима та оцінив на якусь добре боездатну частину султанської гвардії-яничарів.

Одначе, хоч стільки наплило нових подорожніх, Сулима не гадав відкликати того, що наду-

мав. Він тільки боявся, щоб не забрали з корабля болгарина, бо тоді все пропало б. Як уже вояки зійшли всі до складів на споді і закрито над ними дві квадратіві закривки, що служили одночасно за підлогу, Сулима перестав помітно налягати на весла, хоч уже були рушили на повну силу з пристані. Він нахилився до Волоха:

— Ти, слухай, отих півтори сотні з тих складів самі не вийдуть.

— А чому?

— Ми їх там заарештуємо. І приложимо обидві накривки грубими брусами, що там у куточку поскладані, а тоді візьмемось до тих, що нагорі будуть хропіти.

— Отамане, ваші думки несамовиті! — налякався того Волох.

— Аби тільки прийшов болгарин, бо як його забрали, то ще на одну ніч довше будемо каторжниками.

По тих словах обидва веслували мовчки, що сил ставало. Аби якнайдалі від берега і на широке море. Тоді буде праця.

На жаль Волох помітив, що змінено наганячів. Навіть керманич корабля, що проводив веслярами і вдаряв молоточком на команду, був інший. Якийсь чорний, подібний більше на мурина, як на турка. Волох уже цілком стратив надію. Значить: пропало. Подивився на Сулиму, але той веслував завзято, а з його уст виходила тиха, гаряча молитва: — Боже поможи, а Ти Пречиста рятуй своїх синів!

Було вже по півночі. Керманич пішов нагору, гребці мали дві години спочинку. Вітрила гнали галеру. Було ще чути поодинокі голоси стійкових нагорі і тих, що пильнували справности парусів. Тоді з кутка помосту, де хропіли важким сном галерники, виповзла мала постать із кинджалом у руках. Біля пояса в неї була в'язанка ключів. Постать підійшла до Сулими. Той не

спав і відразу пізнав болгарина. Цей дав знак і рухатись. Вправним рухом розкував отамана й подав йому кинджал. Потім Волоха і М'якошинського розковували вже вдвох із Сулимою. Потім М'якошинський із болгариним розковували других в'язнів, головні козаків, а Сулима з Волохом мали коротку нараду.

— Филимоне бери собі по п'ять в'язнів і накрій отими брусами обидві накриви, щоб долішні яничари не мали змоги видістатися, а в разі бою не дайте видістатись їм на допомогу. Я з болгариним, Микитою й осаулом підемо справитися з вартою нагорі. Коли б я загинув, то провід перебирає М'якошинський. Решта бранців із Лесем у проводі роззброює сплячих на горі.

— Гаразд, пане отамане, коби тільки Бог допоміг!

До них приступив болгарин. Повідомив, що перше треба з десять бранців, щоб дістатися до магазину зброї, яка за кабіною керманича. Він прорізав стіну туди, можна без галасу набрати доволі кинджалів і мушкетів. Тому треба було змінити болгарина з відділу, який мав завдання ліквідувати варту, а на його місце дати Андрія Стерню та відомого Вусаня.

— Отже починаємо в ім'я Боже! — мовив Сулима і перехрестився. Всі інші також. Тоді Василь, Андрій, Вусань і Микита під проводом отамана подалися до східців на гору. Нараз застигли. З гори хтось ішов. Причаїлись, але кроки почали приближатися до сходів. Уже половина тіла на них. Це був керманич. Заки Сулима дав наказ, керманич уже лежав стиснений, мов кліщами, Микитою. Навіть не писнув. На східці підліз тоді сам Іван. Біля бар'єри, дивиться, малячіє постать сторожа. Глядить кудись на зорі. Другі вартові далі і їх не видно.

Мигнула якась постать за вартовим і за кілька хвилин бевхнуло щось у воду.

— Спішіться, чуєте, на долині вже бряжчить зброя! — мовив до товаришів М'якошинський. Та й справді, на чердак почали виплигувати по-статі з кинджалами. Тепер нараз у кількох місцях заплюскотіла вода: то летіли в море вартіві й дижурні від вітрил. Біля керми станув Пилип Гармаш, кухар, і провадив курс просто на північ, до Риму.

А по келях навпомацки роззброювано яничарів. Декотрих дебелиших просто вводили до весел галери та приковували. Вони протирали очі і не могли збагнути, що діється.

Якийсь старший лаявся по турецьки, а йому по турецьки відповідав Волох:

— Що таке робиться? Що зі мною робите? Я не джавр, щоб мене до галери?!

— Мовчи, бо зараз тебе пішлемо рибам на сніданок.

Нарешті нагорі, на чердаку прошиб повітря відомий яничарський рев:

— Аллах, Аллах!

На переді корабля не вдалося бранцям потиху роззброїти яку п'ятдесятку яничарів, і вони, прокинувшись, ухопили за зброю. Почувся тріскіт мушкетів. Хтось засвітив смолоскипа. М'якошинський командував, а яничари напірали. Чужинці-бранці почали відступати. Кілька впало. На ту хвилю надбігли козаки: Василь Довбня, Вусань, Лесь та ще кілька. Тепер забряжчала сильно зброя. Чулося як тріщали черепи, а з борту падали в воду тіла яничарів. Козаки не дали збити себе з пантелику. До пів години чердак був чистий від трупів, хоч не від крові, і яничарської й козачої. Більшість козаків мала рани. А Вусань лежав таки без духу.

Від гомону бою прокинулися яничари, що були на споді корабля. Вони почали гукати й кликати, щоб їм відчинити двері. Якийсь козак, що вмів добре по-турецьки, сказав їм бути тихо, бо

то тільки напали на корабель морські опришки, але вже їх зліквідовано. Яничари, одначе не вірили й домагалися, щоб їх випустити.

Скоро кілька бранців-козаків перебралися за яничарів і помалу відкрили одно вікно. Казали виходити по одному і без зброї. Яничари не знали в чому справа, але бачивши свої уніформи, стали помалу виходити. Але тут їх відразу в'язали як баранів і пакували до горішніх келій, де були останки тієї п'ятдесятки, що сміла робити спротив козацьким повстанцям.

Дніло. Наставав травневий ранок. Крім нагачів та керманича веслами, всі недавні галерники вийшли на чердак. Запанувала велика радість. Один одному падали в обійми, а Сулиму на руках носили. Теж дякували болгаринів, що їм допоміг.

— А я гадав, що тебе забрали з корабля? — спитав Лесь.

— Так, я мав остатися в Тунісі, але потайки зашився між купу зброї і чекав ночі. То велика Божа ласка, що яничари не брали зброї, бо тоді були б мене віднайшли і все пропало б.

— А тепер, люди добрі, — промовив Сулима, коли зібрані трохи успокоїлися — подякуймо Пречистій Діві Марії, Матері нашої Січі Запорізької Низової, спільною молитвою.

І сам своїм могутнім голосом почав, упавши навколішки, а за ним усі визволені:

Вибраній Воєвожі, переможні пісні, ми,
вибавлені від зла,
Виписуємо Тобі, слуги Твої, Богородице:
Та Ти, що маєш силу непереможну, від усяких
бід визволяй нас,
Хай закличемо Тобі: Радуйся, Подруго
неподружена!

А тоді весь хор повторив:—Радуйся, Подруго неподружена!

Після того отаман Сулима звернувся з такою промовою до зібраних бувших галерників:

— Панове-молодці! Тепер наше найважливіше завдання: дістатися до християнської країни, а звідсіля кожний до свого дому. Це завдання беру на себе я, а кожний нарід, що має своїх представників на галері, нехай вибере собі свого десятника. Теж і з ними зробимо нараду та попризначую кожному його становище й місце. А при тім наперед заявляю, що назва нашої галери від тієї хвилини є під опікою Пречистої Диви і буде вона: "Чесний Покров Пресвятої Богородиці". Прапором нашого корабля буде: на жовтій китайковій полотнищі синій запорізький хрест. На кораблі панує наш козацький похідний лад. Спроби бунту, незадоволення, критики командування, зазначую, каратимуться строгими карами, навіть смертю. З бранцями яничарами поводитися по-людяному! Не вільно робити жадних самосудів чи нищення корабельного майна. Я скінчив!

— Слава! Слава тобі, наш батьку Іване Сулимо! — загуло з усіх сторін.

Кілька дужих козацьких рук ухопили отамана й почали обносити по чердаку. Всі раділи й тишилися. Не-українці гратулювали та виявляли своє признание для вмілого проведення повстання й захоплення корабля. Навіть кальвін та гугенот Рене приступили та, перепрошуючи Сулиму, дякували за визволення.

Потім усі кинулися прятати корабель. Найперше справлено християнський похорон Вусаневі. Сулима прочитав молитву, а братство запорізьке низове заспівало "Вічная пам'ять!"

По похороні дали їсти визволеним і яничарам. Деякі з визволених були дуже ослаблені, то ними зайнявся на приказ Сулими козак Охрім Макітра, що був сільським лікарем і досить добре знав народне лікування.

Знову ж Головка Іван, волиняк із Володимира міста, заходився коло шиття прапору. Кілька йому помагало. З магазинів витягли велике полотно і зробили з жовтої китайки півторасажневий чотирикутник. Два запорожці обшивали береги, а сам Головка різав паси на синій хрест. Ось уже обшито обидва боки синіми хрестами. Зроблено торочки й прив'язано до ливочки, щоб витягти на щоглу рідний стяг. Осаул Стерня зібрав чету запоріжців і вони випалили з самопалів, під час коли стяг помалу підносився на місце зеленого полотнища з молодиком.

Сулима саме скінчив нараду. Вже були всі позначувані і кожний займав своє місце.

— Пане отамане, — доложив при тому М'якошинський — усіх бранців-турків є з 300 чоловіка. Майже самі яничари. Решта загинула в бої чи так поскакала в море. Далеко не заплинуть, а зрештою, нехай спасаються...

— А нашого козацького братства скільки буде, Микито? — запитав у свою чергу Іван.

— Наших коло п'ятдесятки, решта всякі інші. Не більше разом як 180 люда.

Тут зголосився до отамана, щойно вибраний на стерника знавець Тиренського моря, генуезець Люїджі Фаджольо, і запитав несогіршою українщиною:

— Пане, отамане, який напрямок має брати "Чесний Покров?"

— Провадь на папську пристань — Чівіта-векія!

Було вже ген сполудня, коли робітники, що працювали біля будови нових портових складів, які наказав будувати Папа Павло V, побачили далеко на морі корабель. Ще скорше доглянув його вартовий на портовій вежі. Зараз від портової запори, що стояла півкулистою греблею перед двома греблями від пристані, приплив кораблик до Чівітавекія.

Командир пристані, колишніх траянських Чентумчелле, князь Арнольд Буонтемпо, став пильно обсервувати море. На стрільничих вежах стояли гармаші й готовилися на всякий випадок: від сторони моря просто на пристань їхала турецька галера. Правда, замість зеленого прапора й півмісяця мала вона якийсь небувалий стяг: жовтий із синім хрестом.

— Але хто його знає, що це таке? — говорив до свого помічника командант порту. — Може турки який підступ затівають і потім нас без опору візьмуть та знищать, як колись 813 року знищили Чівітувекію сарацени, а людність мусіла ховатись по довколишніх лісах та горах...

— То я повідомлю мешканців, щоб готовились до оборони — сказав ад'ютант.

— Можна, але скоро.

За кілька хвилин по вулицях міста били барабани. Робітники сільних копалень, що начисляли до 8.000 осіб, шикувалися в оборонні сотні й ставали на валах медузистої фортеці. Витягнуто старі гармати, що їх уживали ще 1167 р. в боротьбі проти війська Фридриха, яке напало на місто під командою канцлера Рінальда.

— Так, так, це турецька галера! — говорили жінки і з плачем кликали: — О, Мадонно, рятуй нас!

А тимчасом на галері настала велика радість. Фаджольо повідомив, що наближаються до папської пристані — Чівітавекія. Вся вільна залога вийшла на чердак і здалеки приглядалися будовам міста й пристані. Сулима приказав здержати галеру й обсервував пристань. Головка, що мав добрі очі, доніс, що вся пристань в оборонній позиції. На мурах повно озброєних людей.

Хоч Сулима такої зустрічі й сподівався: бо хто може знати, що то за галера?. У той час кожен дивився не так на прапор корабля, як на форму його будови та по ній пізнавав, чи зближається свій чи ворог. То й тепер Сулима глибоко задумався, що йому почати.

Два еспанці побачили заклопотання отамана. Один із них дон Кастро Рібера і Віера сказав до товариша:

— А не радив я причалювати до Неаполю, де є еспанська посілість? Там би нас не зустрічали налаштованими гарматами...

— Та що можемо зробити, — каже на це другий — коли командант хоче бути більшим католиком як сам папа, хоч таки, що не говорім, є православний і більш нічого, себто схизматик...

Хоч Сулима не розумів якслід еспанської мови, але, знаючи латину, доглулався, що вони негодують, бо ще в перших днях по визволенні донесено йому, що еспанці не бажають плисти до Папи, а хочуть податися до Неаполю. Але замовчав.

— Пане отамане, — прийшов до Сулими М'якошинський — чи не було б краще заждати отут на морі, а на човні податися до пристані з малим прапорцем та про все їх повідомити. Так буде найкраще, інакше ж можуть нас привітати олив'яними галушками...

— Добра твоя рада, Микито! Бери відв'язи човен і нехай сідають із тобою осавули Коза Григор та Довбня Василь та їдьте на переговори.

— Так, пане отамане.

Три козаки від'їхали до пристані. На вид малого їх човенця всі чівікавекійці забули про оборону та почали ставити інші згоди.

— Певне їдуть, щоб ми здали пристань без бою — казав Паольо Ріцці, грубий пекар.

— Ні, певне вони мали якусь аварію на морю і через те просять дозволу заякоритись у пристані — думав знову молодий коваль Джузеппе Льопані.

— А я гадаю, що це такі християнський корабель, хоч має якийсь дивний, невиданий ніколи нами, прапор.

— Ге, взагалі справа дуже неясна — сказав Паольо.

Подібні розмови йшли і між іншими міщанами. Знову ж Арнольд Буонтемпо, побачивши, що галерники спустили човен та їдуть у напрямі пристані, доручив капітанові Бракарові та ще двом морякам виїхати проти них із папським знаком і гербом родини Боргезе, з якої походив Папа Павло V.

Бракувало ще яких триста метрів до перечної греблі порту, коли на легко граючих хвилях моря стрінулись обидва човни. Вся галера і пристань пильно слідкували за нами.

— Пакс і Доміно (Мир у Господі)! — гукнув до пристаневого човна Микита.

— Анке паче пер вой (Теж мир і вам)! — відповів по-італійському капітан Бракаро. — Хто ви є і чого шукаєте на мирних водах папської держави?

— Ми християни-козаки — відповів М'якошинський. — Божою ласкою здобули турецьке судно і тепер хочемо віддати бранців та галеру

в дар Святішому Вселенському Отцеві Павлові V, Боргезе!

На ті слова Бракаро під'їхав ближче. Пересвідчився, що це не яничари, а християни-козаки, що про них говорила тоді вся Європа; тільки не мали вже своєї одежі, бо довго були в неволі. Але яничарські однострої всетаки були для італійців підозрілі. Отже Бракаро сказав, що їде до князя спитати, а коли козаки почують три вистріли з гармати, тоді можуть помалу наблизитися до пристані.

Човен капітана Бракара повернувся до пристані, де на кам'яному березі-мольо чекав князь Арнольд Буонтемпо зі своїм почотом.

— А може було б краще повідомити перше кардинала де Чезіс, що є головою папської Конгрегації для війська? — порадив сам капітан Бракаро князеві.

— Воно було б краще — надумавшись трохи, сказав князь.

— Але як будуть вони так стояти перед пристанню? — прийшла нова гадка капітанові. — Нехай краще стоять у пристані, тільки нехай не висаджуються на берег, доки не дістанемо інструкції із Риму.

— І так зле, і так не добре, — відповів Буонтемпо — а може то замасковані морські опришки-пірати? Краще подумаймо й зачекаймо. Воно аж надто підозріле, щоб якісь там козаки з України приїздили сюди та хотіли пожертвувати папі корабель і бранців... Як вони могли дістатися сюди, та ж вони на Чорному морю б'ються з турками. Але тут на Тирренському морю що їм робити?

— То хіба їм переказати, щоб їхали куди далі, бо інакше ми привітаємо їх гарматами? — спитав Бракаро.

— Ні, знаєте панове, що я гадаю? — додав від себе будівничий нової ліхтарні та великого скла-

ду товарів, Помпей Таргоне. — Найкраще буде виїхати до них на корабель та перевірити. Ось стоїть галера "Стелля Маріс". Шкода тільки, що нема команданта папської фльоти Франческа Чентуріоне, тільки його заступник Та він теж погодиться поїхати. І так, гадаю, буде найбезпечніше. Навіть можна буде розброїти тих козаків, бо їм і так тепер зброї не треба...

— Так, ви найкраще цю справу розв'яжете — відповів Буонтемпо. І всі на те погодились.

Тимчасом козаки чекали на морю, а стрілу не було. Згадані еспанці почали в очі сміятись козакам:

— А, бачите, вам до папи в гості захотілось, а тепер стійте... Коли б так до нас, було б що інше. Ми ж шляхетні...

Ще може б і більше були дещо сказали, коли б не громовий голос Сулими:

— Панове, мовчати! Масте ви десятника, чи не масте? Нехай він прийде і перекаже скарги вашої групи! А так, не підважуйте авторитету команди! Як сиділи в кайданах, чому ви тоді не показали нам, як то шляхетні еспанці вміють себе визволити? Тоді ви знали на нас чекати, а тепер, диви, які вам крила повиростали. Одначе пригадую, що в козацькій армії такі речі, себто бунт проти старшини, карається смертю. То й уважайте, бо готові папські риби ще вами сьогодні пополуденкувати, чули?

Еспанці втихли і більш нічого не говорили. Вони знали, що з такими правдивими лицарями, як Сулима, не можна жартувати.

Козаки чекали вистріль, але нарешті побачили, що з пристані впливла проти них галера. Козаки станули перед якоюсь загадкою. Сулима дав наказ бути на місцях про всякий випадок. На чердаку галери стояв спереду якийсь моряк і помахував прапорцем. Нарешті приїхали на близьку віддаль і тоді зі "Стеллі Маріс" ("Мор-

ської Зірки") відплила мала шалюпа, на якій їхало п'ять людей. Козаки скоро спустили драбинку і гості прийшли на чердак. На чолі прибулих був таки Помпей Таргоне. Він розказав, як справа мається. А Сулима на те:

— Ясно, що певність та обережність ще нікому не пошкодили. І навіть ви краще вчинили, що до нас приїхали, бо тоді на власні очі довідаєтеся про правду наших слів.

По тих словах провели будівничого Таргоне по цілій галері. Показали йому зброю і бранців-яничарів. Ні Таргоне, ні його товариші не сумнівалися більше. Тоді один із гостей попросив корабельної труби та гомінким голосом передав на "Морську Зірку".

— Пане капітане, все в порядку їдьте до пристані, а ми за вами!

Уже вечоріло. Сонце ще тільки заграву оставило на заході та довгі промені на італійському небі, як до Чівітавекії простували два кораблі. Спереду мала, але чепурна "Стелля Маріс", а за нею важка воєнна турецька галера. Ціле місто вийшло козакам назустріч. Коли обидва кораблі вже були майже біля камінного причалу, загули три під ряд вистріли з гармат.

На них відповіла важкими гарматами козацька бранка-галера! Далеко на море попадали кулі. Нарід одушевлено вимахував руками, кричав: "Віва іль папа!" (хай живе папа), а теж "Віва ай козаки ді Україна!" (слава українським козакам!).

Сулима зі старшиною вийшли на берег та привіталися з князем та його дружиною. При тому ще більше радості й довір'я викликала зустріч князя та Бракара зі стерником галери Люїджи Фоджольо, бо вони зналися ще зі шкільної лавки. І тепер ніхто вже не сумнівався, що це дійсно дар для папи.

Сам Люїджи виліз на якусь бочку і почав го-

ворити по-італійському до народу. Хвалив спритність козаків, видвигав їх віру та безінтересовність.

— Коли б не козакі — закінчив свою промову Фаджольо — ми ніколи не повернулись би до своїх домів, ніколи б не мали щастя знайтися знову між християнами і знову зажити спокійним та щасливим життям. Тому нехай буде їм слава, а головно отаманові Іванові Сулімі, що нас врятував через поміч Марії Діви, до якої всі козакі як діти набожні!

На ті слова товпа гукнула: — Віва Мадонна! Віва Марія! — І нарід почав співати "Міра іль туо попольо!" (Поглянь на нарід Твій!) та під проводом князя й отамана всі пішли до церкви св. Петра, а з церкви св. Лева били могутні дзвони... Духовенство відслужило торжественне "Тебе Бога хвалим", а запорожці закінчили нашим рідним: "Під Твою милість прибігаєм, Богородице Діво,

Молить наших не відкинь у журбах,
А від бід нас вибави,
Єдина чиста і благословенна!"

Другого дня ранком післав князь Арнольд Буонтемпо кінного післанця з грубим листом до кардинала де Чезіс та до адмірала Чентуріоне. Як тільки отримав листа кардинал, зараз удався до папи Павла. Трохи пізніше прийшов і Чентуріоне. Їм ішло про те, що мають у такому випадку робити і як поступити. Чентуріоне не був за тим, щоби приймати тих 300 бранців, бо потім Туреччина буде робити дипломатичні труднощі, а й кардинал де Чезіс не хотів таким поступком викликати турків на репресії. Та й не хотіли відразу настроювати папу проти козаків, тому здалися на рішення Павла V.

А цей вислухавши добре змісту листів та, трохи подумавши, сказав:

— Приймаю дар! Як турки можуть перепродувати християн і то навіть християнам, а наші протести мало помагають, то чому ми не можемо прийняти того дару і то ще від такого славного товариства-ордену, як козаки?—

— Святіший Отче, а що робити з галерою? — запитав Чентуріоне.

— Приєднати до папської фльоти і то під тим іменем "Покрову Пресвятої Богородиці". І нехай має власний свій прапор, який мають козаки, себто синій хрест на жовтому полі. Ніколи не чіпляти папського прапору, щоб не був із ним одночасно і той козацький.

— А що нам робити із 300 бранців?

— Із ними ще менше клопоту: скільки ми ведемо будов? Узяти до будови на якийсь час. А потім виміняємо за наших християн.

— Святіший Отче, а що нам робити з самими козаками?

— Я бажав би собі їх побачити та з ними поговорити, дещо від них довідатися. Тому було б добре приставити їх до Риму.

— А може б так, Ваша Святість, прибули до пристані подивитися на козаків? — відважився спитати кардинал.

— Воно було б не зле, брате кардинале, але до Чівітавекія далеко, треба з тиждень стратити на дорогу туди й назад, отже тому поїдьте обидва, від мене їх привітайте та козаків і бранців приставте до Риму.

— — —

На другий тиждень із неділі дивний похід наближався до Риму. Спереду та ззаду їхали карити й вози, а між ними йшли військовим кроком турки-яничари. Сулима казав їх не сковувати; йшли вільно і мали доволі їжі та води. При тім оглядали околицю. Горбочки порослі кущами винограду, гаями оливкових дерев; не бракувало і гаїв, головно по горах. Місцями видніли поля

збіжжя, біля хат зеленіла городина. По горах порозсідалися різні кастеллі-села, що видавалися наче якими великими ластів'ячими гніздами.

— А куди ж то нас так ведуть? — питав один турок другого.

— Певне знати не знаю, але мабуть до християнського халіфа.

— А може б ми так десь тут сховались і потім над море. Загарбаємо човна, бо там повно буде рибацьких, то й собі поплинемо до нашої країни. Що нам тут між тими джаврами робити...

— Ну і що тебе насідає? Куди втечеш? І що? Тільки на те, щоб потім усіх вели скованих і так наших мучили, як ми їх? Ти дякуй Аллахові, що вони не платять нам такою міркою, як ми їм даємо! — обізвався суворо другий турок.

Коли сонце вже міцно припекло, тоді Сулима, що їхав у кареті зі своїм оточенням, приказав стати на попас. Турків перестережено, щоб не втікали, та дано їм їсти. Неподалік була криниця і свіжа вода з неї холодила спрагу і козакам і полоненим.

По перекусці всі трохи відпочивали, крім вартових, що пильнували в'язнів. Козаки затримали зброю і наводили порядок між турками. Турок бо, коли б побачив козака без шаблюки й мушкета, то певне зараз і втівав би, але зброя тримала турків коротко.

— А не знати чи далеко той Рим? — питається М'якошинського осаул Василь Довбня.

— А то шмат ще буде дороги, а так як ми йдемо помалу, то за яких три дні прийдемо.

— А Рим має багато мешканців?

— Місто гарне буде до 115.000 душ.

— А всіх людей у тім папським царстві буде багато?

— Так менш-більш півтора мільйона.

— То досить буде — підхопили інші козаки.

— А є ще тут якісь більші міста, чи всі такі малі як Чівітавекія?

— З більших міст то Больонія має 80,000 і Ферара 60,000 душ. У першій є університет і там був навіть ректор українець, Юрко з Дрогобича.

— А диви! — дивувалися козаки.

— А то що за дерева?

— Та ж то каштани; ті, що ми їх їли на галері час-до-часу.

— О, які то гарні дерева і дають досить тіні, є де відпочати.

— Ну, козаки, трохи відпінїть, бо поїдемо дальше.

Сулима теж відпочивав під молодим дубом. Від його місця було видно весь табір. Було спокійно, яничари, видно вдоволені добрим трактуванням, не виглядали підозріло, а козаки пильно виконували кожного наказу. Еспанці та інші народи, що були на галері, осталися в Чівітавекія. Одні казали, що потім прийдуть, а інші чекали на відповідні кораблі, що мали завести їх до своїх країн. Одиноким чужинцем, що їхав із козаками, був тільки наш Фаджольо.

Він уважав себе вже властиво за члена козацької виправи і тому не випадало йому лишити отак Сулиму й товаришів. Хоч приятелі в папській пристані дуже просили його остатись і обіцяли післати просто до Генуї, однак Люїджі за жадні гроші не хотів на таке пристати.

Тепер Фаджольо сидів поруч Сулими та дрімав собі, як казав, "сієсту роману" (римську дрімку). Сулима і не зчувся, як сам теж задрімав.

Знов Кульчицький майдан — сниться йому — з недалекої хатини вийшла якась дівчина й усміхається до нього. Він підходить ближче і пізнає: це Параня.

— Ходи, ходи до мене. Івасю, я на тебе так довго чекаю — промовила вона.

— Я теж хотів би бути разом із тобою, але така козацька доля, що мушу їздити і воювати з ворогами нашого миру й щастя.

Дівчина підійшла близько і подала руку Сулимі. Вони тихо говорили. Параня плакала і повторяла:

— Івасю, не їдь від мене, я тебе вже нікуди не пущу! Поберемось і заживемо, як Бог приказав...

— Параню, я рад би з тобою мій вік звикати, але бачиш, спільне добро України важніше, як наше особисте щастя...

— Так, я розумію тебе, але бажала би бодай рік-два разом із тобою пожити, помилуватись. Я вже такі гарні рушники повишивала! А скільки я старостів відправила, бо чекаю на тебе і тобі одному присягну.

Тут Параня так близько нахилилась до отаманового лица, що він відчув її віддих. Пробудився. А згори на нього дивилося двоє великих очей і широкий шосткий язик корови лизнув удруге по обличчі.

— Ну то мені гарна Параня! — зареготався отаман.

— А мене теж лизнула якась потвора — признався Люїджі.

— От тобі маєш і сієста романа, як корова тебе по обличчі лиже!

**
*

Останню ніч перебули козаки та їх бранці вже недалеко Риму. Ще звечора післали кінного післанця, що до святого міста наближаються козаки з дарами для папи.

Другого дня раненько всі пустилися в дорогу. День був літній-чарівний. Роса блищала сріблом і золотом по придорожніх кущах і травах, а птаство співало любих пісень. По долинах

заслися табуни коров, коней і овець. Люди починали свою працю. Коли переходили якийсь село, вся людність вийшла назустріч козакам. Навіть старці не хотіли оставатися вдома. Всі були цікаві подивитися на "квєсті браві козакі" (цих відважних козаків). Дівчата давали козакам яблука, кидали китиці квітів і щось по своєму вигукували. Теж і яничарам не жалували дати щось, головно старші молодиці, коли дивилися на тих триста вояків, що були пострахом світу, а тепер ішли, як вівці; милосердилися. Якась от винєсла молока, там друга подала якусь паляницю, ще інша добрий кусок італійського формаджа (сира).

— Які тут інші люди! — заговорив один турок до свого товариша. — Де б у нас жінка без накривала на обличчі показалася між людьми, а тут не тільки всіх лица відкриті, а ще й нами опікуються.

— Та то інша віра, Менглі, — каже товариш. — Їхня віра каже милосердитися над кожним, хто в біді, чи це буде рідний брат, чи може й ворог лютий...

— Така віра, гадаю, ліпша від нашої! — сказав повагом Менглі. — Ми царство Магомета ширимо силою — мечем і вогнем — але висліди наші маленькі, а вони, оті християни, вже скорше від нас мають свою віру і все більше знаходять собі прихильників, хоч воюють тільки милосердям і любов'ю...

— То не так віра, як тобі подобалася оця чорнява Джоконда! — сказав третій турок. — І тому ти вже говориш за віру, а потім беркиць і станеш невірним джавром.

— Так, вона мені подобалася, але я про віру говорю не тому, що мені дівчина подобалася, а дивлюсь на її серце, що таке милостиве для нас, її ворогів. І мені в ній не так її чепурний вигляд тіла, як оця краса душі подобається.

— Не мудруй, не мудруй! — знову кинув третій. — Ти не є правовірний муслем, коли таке говориш!

— А ті, що тримають по гаремах цілі десятки отих нещасних Джоконд, то вони є правовірні?! — кинувся боронити себе Менглі. — Як би так твою маму чи сестру або дочку взяли й мучили, то щоб ти тоді сказав?

Ще не докінчив своїх слів Менглі, як перед цілим походом виринув Рим. Ранішнє сонце золотило церкви, високі дзвониці, дома, все, що розляглося на сімох горбках Риму.

— Гарний той Київ цілого християнського світу! — кликнув товаришам Сулима. А вони додали: — Воїстину гарний і тривалий!

Рим мав несподіванку: Папа Павло V сьогодні гостив у себе славних козаків запорожців України. Сила народу простувала вбік "Віллі Боргезії", себто парку зелені й мистецтва, що його побудував братанич папи, кардинал Сціпйон Боргезе.

Ось козаки підходять на північ від Пінчійської брами до головного входу. Над ним видно герби кардинала й папи. За входом починається перша частина вілли, що зветься "Город Боскареччо". Ідуть наші запоріжці довгою й тінистою алеєю топіль. А там бачать фонтану, що трикає в печері, викутій у скалі, увінчану орлом і чотирьома великими кленами. Поперед ішли інші алеї — подібні до першої. Цілий город "Боскареччо" був поділений на квадратіві гайки, обмережані плотом, насажені лаврами, кипарисами, кленами, соснами й дубами.

— А дивись, на поперечках алей є округлі майданчики з фонтанами, а кругом них повно статуй! — кликнув М'якошинський до отамана.

— А то панове козаки, — інформував римський прелат, — ті статуї представляють увесь Олімп. А там біля муру укритий дорійський храм круглої форми. Бачите?

— Так, преподобний отче!

— У цьому місці 1614 р. приймали еспанського амбасадора, як він гостив у віллі, обідом на свіжому повітрі. І тут теж цього року буде Папа й кардинал Боргезе гостити обідом... Знаєте кого, доміни?

— А нам звідки це знати? — відповіли по-латині козаки.

— Вас, панове козаки-запоріжці!

І справді, як підійшли до казина, то в тіні дерев були поставлені довгі столи на п'ятдесят і кілька осіб. Козакам казали зайняти місця. З одного боку сів сам кардинал Сціпіон у пурпурі та кілька прелатів, а далі посідали чубаті братчики. Між церковними достойниками був один бородатий грецький священник. Він устав і голосно прорецитиував по грецьки "Отче наш".

Козаки потихеньку шептали собі своє рідне "Отче наш". Перехрестившись тричі, почекали на духовників, які перші засіли, а за ними козаки. Отаман Сулима й М'якошинський із Довбнею сиділи близько самого кардинала.

Цілий ряд слуг почав доносити страви. Найперше подано славне італійське бродо, себто юшку, а за нею пішли пасташюти (макарони).

— Нехай їм це і те, тим італійцям — каже один козак до другого, що сидів напроти — дивись як вони ложкою притримують і вилками халасують ті свої галушки.

— Пробуй і ти навчитися, то потім вдома своїй Марині припишеш, щоб тобі такі пасташюти щодня варила...

— Ну, брате, не жартуй, у мене нема, як наш борщ та козацька каша!

— Де тобі до козацької каші тепер? — докинув третій, Семен Макітра.

— Або що? Я навіть тут у папи на обіді не погордив би кашею!

— Так, ти тільки кажеш, але ти вже відвик і від борщу і від каші...

— Що таке кажеш? Чи не випив ти часом забагато того Орвієті, що нас трактували ним італійці біля брам Риму?

— Ні, правду кажу, ти як прийдеш до дому, то жінці скажеш варити такі страви, як на га-

лери: устриці і пригнілі, стухлі гарбузята та недоїдені каштани...

— Е, то ще не все, бо в Італії ще жаб навчишся їсти, а може й котів...

— Ей, де таке при обіді говорити! Шкода, що вас яничари стільки років доброго тону вчили, але хлопунь хлопунем був і ним помре — обізвався на те все осавул Стерня.

Козаки трохи замовкли, бо на стіл поставили кілька родів вина. Дехто хвалив. Тоді, інші воліли Альбано і Фаенцу, а ще інші ликали Чезену та Ріміні. Помалу всім порозв'язувалися язики і всі почали нараз говорити. Коли б хто з наших подивився був збоку на славне козацтво, сказав би, що це не Вілла Боргезія, але ярмарок у Черкасах.

— Слава Богу, що по п'ятьох роках бодай раз козак собі попоїв, як належиться, — казав котрийсь із козаків.

— А може б ми заспівали якої козацької? — запропонував кухар, Пилип Гармаш.

— Ти вже видно п'яний, Пилипе, бо тобі тепер спів у голові ходить. Гадаєш, що ти на степу коні пасеш, чи що? Та ж ми між культурними людьми, ми в папи самого обідаємо — ганив Пилипа Лесь.

— А я чисто забув. У тім парку здається, що ти собі в Січовім Лузі сидиш і спочиваєш...

Коли вже подали солодке й овочі, встав сам кардинал Сціп'їон і почав промову: — Мої любі лицарі християнські, козаки запорожці! Дозвольте мені отут на цім скромнім прийнятті подякувати вам усім за ваше визначне завдання, а це за оборону християнства перед турецькою навалою. Ви справді виявилися безстрашними, коли на своїх малих чайках перепливаєте таке небезпечне море, як Чорне, і в самій султанській столиці б'єте ворога нашої віри. Та не тільки ви показалися героями в себе, на своїх кораблях-чайках,

але ми бачимо, що ви навіть на ворожих галерах умієте бути панами та їх здобувати й бити турків-яничар. І от як ви здобули одну з найкращих та найбільших султанських галер, просто голими руками, то за це вам належить від голови всього християнства, Папи Павла V, щира подяка, яку я вам тут передаю. А при тим я хочу ще піднести той факт, що ви не прибули до якогось земського володаря, щоб зробити йому дар із вашої світлої перемоги, а приїхали з ним до Батька Християнства, до Папи. Воно й тим дивніше, бо про вас ваші вороги поширюють чутки, мовляв, ви не хочете мати спілки з наслідником св. апостола Петра, а вважаєте вашим головою східнього патріярха. Але отим своїм учинком ви відразу перекреслили злобні наклепи на вас та доказали, що ви правовірні християни, що ви тримаєтеся всієї науки Христової та признаєте над собою найвищу владсть Церкви — Папу, що не тільки ваші єпископи, які прийняли унію з Римом, але навіть і ваш політичний провід уміє здорово думати та знає певними дорогами вести українсько-козацький нарід до цілі! Нехай же Господь Бог та Пречиста Діва Марія, вам, пане отамане, і вам, козаки, та всьому українському козацькому народові дадуть ласк та прожити довгі й довгі літа!

На ті слова заграла папська музика бравурного марша. А всі приявні італійці й інші церковні достойники стали плескати в долоні.

Встав тоді отаман Сулима та почав свою промову:

— Емінентніший Кардинале св. Римської Церкви та всі мої отці й панове достойники! Найперше я в імені моїм та моїх товаришів і всього козацького роду хочу висловити щиру подяку за прийняття, яке нас стрінуло в цій столиці християнської віри. Ми дійсно відчуваємося тут між вами, наче в себе вдома! Ми вашої зичли-

вості не забудемо. Наш народ усе простував до правди і завжди хотів та хоче визнавати всю Христову науку, а цього годі вчинити, коли не будемо признавати над собою того, який має від самого Ісуса владу в'язати й розв'язувати, замикати й відчиняти та пасти і овець і ягнят. Тому той наш малий дар, це не чисто політична гра, рахунок дочасної вартости, а високий символ християнського розуміння й пошани для Христового Намісника. Тому сьогодні щиро дякуємо за таку княжу гостину і для Святішого Отця Павла V-го та його помічників, Кардиналів і всієї церковної свити, співаємо козацьке Многая літа!

Потім козакі оглядали парк. Пройшли попри обеліск, цілі ряди колон та статуй, аж до двох вікон, які давали вид на поблизькі ловецькі резервати, що були в дикому стані.

А вкінці козакі перейшли зі своїми провідниками до третьої частини парку. Тут властиво був звіринець. Кругом простягалися левади, заглиби долин, залісені горбочки, що носили ще на собі первісну одіжу південної рослинности. Тут були струсі, пави, черепахи, по річечках і ставочках пливали качки. Були приміщення і для сернюків, оленів та козиць. Був лев і леопард у клітках та два верблюді. Ці останні звірі були дарунком одного купця з Тунісу, від якого їх дістав у гостинці кардинал Сціпіон. Туди до Кривого муру були знову рідкісні квіти та кущі. Не можна було натішитися видом чатинного лісу, якого дерева нагадували парасолі.

Саме казино було просто чудом світу. Там були складені цілі стосища старовинного й нового мистецтва. Одначе Папа заборонив показувати їх чужинцям...

Отут то між тими перлами мистецтва обидва Боргезе, і кардинал і Папа, знаходили захист перед навалою різних праць і занять. Вони спо-

чивали в касині та в огородці, що про нього сказав один англійський мандрівник, що такого саду немає подібного в цілому світі. І справді: тут козаки по всіх муках галери й визвольної подорожі спочивали аж гей. Кардинал казав залишити їх в огороді, щоб могли там до самого вечора побувати. А потім повернуться на квартиру, що її сам папа казав для них приготувати з повним комфортом.

Сулима з цілою своєю булавою сидів на камінній лавочці та слухав співу пташок і пошуму дерев. Як тут гарно було! Гомону міста не чути, здається: вони далеко від Риму, не було видно ні чути міського шуму. Потім пішли козаки до вікон та звідсіль мовчки любувалися зеленим парком, а за ним мовчливою Римською Кампанією, на тлі незрівняно чарівних синіх гір. Онде, наче зуби, гора Соратте, у підніжжі Апенін, а далі всміхнені Альбанські гори.

Решта братства пішла на полювання. Онде побіг із луком Пилип Гармаш, а за ним ще два козаки. Вони стріляють, але не з метою вцілити. Нащо? Та ж і так їм їсти в Римі не бракує. А бавляться тільки, щоб відпочати, бо вони вже на волі: тепер можуть співати, скакати, спочивати й тішитися, що хоч вони ще не на рідній Україні, але вже в місті християнському, де є церкви, де можна без страху молитися і ніхто тобі словечка не скаже.

Посидівши добру хвилину на терасі, каже Сулима до М'якошинського:

— Слухай, друже, а про що ми завтра будемо говорити з Папою на авдієнції?

— Та воно треба обдумати, щоб наша рідна справа на тім якнайбільше скористала, бо, як бачите, пане отамане, яка то недобра слава йде скрізь про нас. Не досить, що наші сусіди москалі, поляки, турки й інші не дають нам жити спокійно на рідній землі, а ще й по цілому світі

паплюжать наше добре ім'я. Уважають нас за звичайних розбишак, а не за лицарів, голосять, що ми схизматики чи роздурники та перекручують наші найкращі зусилля на свою користь, а нам на шкоду.

— Щира правда! Наші вороги не сплять і тому треба нам добре обміривати, що робити та як використати оті цінні дні в Римі, ще доки не повернемось на рідну землю.

— Так, нашим завданням є довести всім, і приятелям нашим і ворогам, що ми поважні люди, що ми окремий від поляків і москалів нарід, що ми на правду правовірні й приймаємо всю науку Христа, не тільки те, чого якомусь там патріярхові під турком чи під москалем забагнеться...

Потім, хоч уже вечоріло, одначе козаки не розходилися, а пильно радили. Микита скликав усіх, хто тільки яку школу мав, і обмірковував плян, за яким мали б вони використати свій побут у Римі для добра України.

Довго тягнулися наради й велися розмови. Вкінці прийнято такі постанови: козаки мають старатися використати свій побут у Римі для кращого пізнання Церкви та її центральних уставов. Треба буде нав'язати зв'язки з високопоставленими особами папського двору та з резидентами європейських королів і князів, які мали свої представництва в папській державі. Кожний козак має так поводитись увесь час свого побуту в столиці християнства, щоб не викликати якогось згіршення та не настроїти проти себе римських мешканців і гостей. Тому Сулима за такі промахи, як от: винце, горілочка, жіноцтво, загрозив воєнними карами. Ще до вечері, яка відбулася в тіні дерев, сказав усім своїм підвладним:

— Славне козацтво низове запорізьке! Подаю до відома, що в час нашого перебування в Римі,

маєте вести себе дуже прикладно. А щодо непослуху й бешкетів, то буду послуговуватись навіть найвищими карами! Браття, головно не заглядайте в чарочку і не скачіть у гречку! Лишіть якнайкращий спомин про нас, козаків, отим римлянам і голові всієї Церкви! Зрозуміли?

— Так єсть, пане отамане! — дружньо відгукнулись козаки.

— Гарзд, а завтра будемо на послуханні в самого Святішого Отця Папи. Приготуйтеся.

— — — — —

Була одинадцята година ранку, коли у Квіринальській палаті відбулося торжественне послухання козаків у Папи Павла V. У великій залі, прибраній дорогими коврами й фотелями, чекали козаки. На переді стояли Сулима, М'якошинський, Довбня та Стерня з волохом. М'якошинський трохи нервувався, бо це він мав говорити промову перед Папою.

Не минуло і 15 хвилин, як камерленго дав знак, що надходить Папа. Із широких дверей вийшло два кардинали в червоному, потім у білім, високий з малою борідкою та вусами, появився Папа Павло V, колись кардинал Камільо Боргезе. Вигляд папи дійсно викликавав подив і пошану. Раз до нього був прийшов один англієць-еретик. Як побачив папу, то таке велике враження зробив на цього гостя Павло V, що він зразу таки вирікся своєї блудної науки.

З подібною набожністю прийняли Архiereя і козаки. Вони відчули в тім високім ерею на правду наслідника св. Петра. Тому всі глибоко вклонились, а Святіший Отець зайняв місце на троні та поздоровив козаків. До папського престолу приступив М'якошинський та почав свою промову.

У промові признав Папу головою всього християнства та підкреслив значення Папи в обороні Європи перед бісурменами. Тому коли Го-

сподь подав перемогу нашим козакам над яничарами з галери, то перша думка проводу корабля була: подарувати галеру та бранців найбільш визначальному оборонцеві християнства! І це вони зробили. — Прийми, Святіший Отче, — кінчив Микита — наш скромний дар та признання Твоєї духовної власти над нами!

Коли М'якошинський скінчив, тоді папа встав із свого трону та почав коротку промову до козаків:

— Милі мої діти, козаки низові запорізькі, оборонці віри і своєї дорогої України! Я щиро вам дякую за такий великий дар і те довір'я, яке мені ним складаєте. Ваші неприятели і вороги нашої св. віри Христової стараються представити вас перед світом як розбійників та єретиків, а ваші заслуги хочуть приписати собі. Але правда все останеться правдою і вашої заслуги ніхто від вас не забере. Я тішуся вашими відвідинами та постараюся, щоб вам у цім місті Римі нічого не забракло. Теж бажаю вам, дорогі діти, щоб ви дочекалися мати свою власну хату, себто державу, як це було у вас за святих королів Володимира й Ольги, а не щоб належати вам до чужих і ворожих державних організмів. О, що б я дав, коби міг вислати листа до вашого гетьмана й вашого українського патріярха без жадних опікунів та посередників! Того я вам бажаю і сподіюся, що Бог вислухає наших молитов та дасть вам власну державу і свою власну церковну провінцію під українським Патріярхом, залежним тільки від Петрової скали, а не від різних посередників! Так, Господи, поможи вам і Ти, Пречиста Діво!

Всі козаки по тій промові загули "Слава Папі". Папа дозволив тоді кожному козакові приступити та обдарував кожного різними подарунками. Питав, як називаються, чи мають родину, як їм подобається Рим, яку мають журбу та яких сподіються радощів...

Далі доручив іще Папа видати з ватиканських магазинів кожному козакові добре вбрання, бо ж у час неволі вони виносили свої убрання, а яничарські теж не були нові та й до того дивно було для європейців, що б козаки ходили в турецькій одежі.

Вкінці папа покликав до себе самого отамана. Сулима приступив до стіп трону. А папа промовив: — Дорогий мій сину, Іване, твоя побожність і мудрий політичний глузд завели тебе й твоїх товаришів до столиці св. ап. Петра. Тому тобі належиться окреме признання від мене. Як признання прошу прийняти від самого Папи, від нас, Павла V-го, титул римського князя і цей медальйон.

При тих словах прибічник папи передав золотий портрет Павла V-го у руки отамана. Отаман щиро подякував і обіцяв, що все буде той портрет носити з собою, а в годині смерти скаже себе з ним поховати.

Тут папа зійшов із свого трону та почав проходжуватися по залі й балакати з козаками. Козаки оповіли цілу історію своїх походів, свого полону в Істамбулі. Микита згадав і за грецького папаса та за єзуїта, а теж похвалив належно вірменина. Лесь розказав про венецького єзуїта, що помер на руках отамана. Опісля Довбня змалював визволення козаків та навернення болгарина-потурнака.

Від папи козаки довідалися, що в Україні є вже новий митрополит, а це Йосип Велямин-Рутський на місце померлого Іпатія Потія. Ще більшою радістю було для Сулими, що їхній знайомий чернець із Вільна, Йосафат, прозваний "душехватом" став полоцьким архієпископом та мужньо виконує свою важку працю.

— Святіший Отче, я мав честь говорити з тим славним архієпископом із Полоцька, Йосафатом, як він був іще звичайним ченцем у Вільні.

Він мене поблагословив на Січ. Теж його два стричні брати були козаками. Не знаю, де вони тепер перебувають, може вже де й у неволі, або й не живуть. Така то наша козацька доля.

— Я чув, що ви маєте своєрідну тактику воювання — сказав папа.

— Та треба все щось продумувати, на те в чоловіка розум, — відповів Сулима — коли бажаєте, то покажемо.

— Як самі хочете, покажіть, я цікавий подивитися, як то ви воюєте.

Сулима закликав двох найспритніших козаків і повелів їм вивести козацький герць. Козаки справились надзвичайно добре: шаблями вимахували так, що просто не можна було бачити зброї в руках запорожців. Тим герцем зацікавились найбільше старшини папського війська. Потім нерозумно мусли козаки йти вчити папських вояків герцю.

— Крім герців, у нас є ще своєрідні танці. І то не такі: по парі обох статей, але самі запорожці.

— То хіба релігійні танці, — промовив камерленго — як в еспанців?!

— Ні, пане, то звичайні танці, але до того треба було б якої кобзи і скрипки.

— То прошу принести від папської оркестри кілька струментів, — згодився сам таки Папа.

За малий часок уже була готова козацька оркестра та й пробувала козачка й аркана. По короткій пробі виступили з козачком, а потім з арканом.

Папа, а ще більше його свита були вельми вдоволені з тих умілостей козаків. На закінчення авдієнції попрохали козаки дозволу заспівати пісню до Пречистої Диви Марії.

Папа Павло, сам щиро набожний до Пресвятої Богородиці, дуже радо згодився. Тоді козаки

стали півколом і гармонійно при супроводі інструментів почали:

— Там на горі в Почасві ясная скала стала,
Як наступило турецьке військо, як темная

хмара.

Як наступило, гору оточило, воювати ся зачинає.

Матко чудовна почаївська! Твій монастир

обступили.

Отець Залізо сльозами ся умивас:

Матко чудовна почаївська — твій монастир

загибає...

Матка чудовна під крижем стала, воюватися

не дала,

Куль отвертала, кіньми тратувала, свій

монастир рятувала...

По проспіванні тієї старинної пісні всі козакі приступили до Папи і кожний окремо прощався. Найдовше говорив Папа з отаманом, М'якошинським і Довбнею.

— А то правда, що у вас, козаків, є на Січі всякі народності?

— Воно трохи правда, а трохи ні — відповів Сулима. — Приймаємо кожного, хто прийде, але не без розбору. Такий новий вояк мусить перейти пробу, мусить втягнутися в наш спосіб життя і виконувати наші постанови. Вже першою умовиною прийняття, через яку чимало кандидатів відпадає, є запит: чи вміє хреститись. То розуміється: хреститися по нашому, по східньому. Ми безвірків до Січі не приймаємо. Тільки людина віруюча може боротися проти певірних.

— А католиків приймають? — запитав кардинал, що товаришив Папі.

— Того питання не беремо до уваги. І тому на Січі є чимало шляхти, навіть тих, що полатинчилися. Але вони по крові українці. Тесаме можна сказати і про так званих волохів, бо вони теж властиво українці, тільки з тих околиць, де тепер панують волохи. З інших народів прий-

маємо самотньо білорусинів. Московитів немає. Сербів, болгарів — одиниці.

— А як ви можете втримати порядок у час війни? Бо нам відомо, що козаки люблять і випити і погуляти? — запитав сам Папа.

— А на похід, то є особливі закони: пити та жінок водити не вільно під карою смерти. Ми всі, що тут є, часто були свідками такої кари: прив'язують винного до стовпа і колами забивають. Негідникові негідна смерть. І на Січ теж не можна вводити жінок.

— То хіба монастир ця ваша Січ?

— Щось подібне до монастиря...

— То ви вирікаєтеся родини? А як же тоді магмете нове покоління козаків?

— Святіший Отче, наш нарід, із якого ми набираємося, від Чорного Моря й Дунаю аж по Витебськ, і від Задніпров'я аж по Вислу майже простягається. А до того і запоріжці не все перебувають на Січі. От, коли ще молоді, повоюють яких 10 років, а потім ідуть на слободи чи зимовики або хуторі та женяться й розводять власну господарку й родину. Отут між нами тільки, то яка третина нас — діти козаків...

Накінці Папа щиро подякував іще раз за дар і пояснення, а Сулима з товаришами теж від себе щиро подякував Папі й цілій його дружині та, низько по-козацьки поклонившись, запоріжці вийшли зі залі послухань.

Була неділя. Наші козаки повставали рано. Повбиралися й ушикувались перед палатою, що її віддав сам Папа Павло V для чубатих гостей. Коли всі були готові, виступив отаман Іван Сулима та так промовив до козаків:

— Товариші лицарі славні запорізькі! Сьогодні свята неділя. Ідемо всі спільно на Службу Богу, що її відправить о. Йоаким Княжич, недавно висвячений український священник із грецької колегії. Служба Божа буде в базиліці св. Климента. Там теж буде той священник уперед сповідати. Як би хто бажав свою душу очистити з гріхів і запричащатися, то на це, я тут проголошую, має нагоду. Снідання буде на подвір'ї климентинської базиліки, а його приготують нам ченці.

— Добре, батьку отамане! Вже пора і нам кращим християнським життям зажити! — кликнуло козацтво.

За хвилину від Квіриналу, де мешкав тоді Папа, вийшла колона вусатих лицарів у папських мундирах, синіх із жовтими поздовжніми пасками, а напереді три хорунжі несли жовтий прапор із синім козацьким хрестом. За прапором у гарному жупані йшов Сулима, по боках М'якошинський і Довбня.

Римляни ставали по боках вулиць та приглядалися славному нашому козацтву. Час-до-часу якась пані чи римська дівчина подавала славним воякам України цвіти. А чета козацька не спиналася. Маршовим кроком уже досягала румовищ

римського форуму "Форо Романо". Сулима з товаришами сповільнили кроки і дозволили козакам іти повільніше. Навіть говорили стиха. Самі ж провідники думи свої думали. Вони бо знали історію Риму з книжок у шкільній лавці. І тому тепер дивилися на прочитане колись, як на дійсне, що його тепер можуть торкнути й руками. Он поламані колони, якісь безногі і безрукі статуї. Місцями ще видно мозаїку, а там височіє порослий малими деревцями і травою мур. Ще трошки і по правому боці базиліка Максентія, себто того цісаря, що його побив біля мульвійського мосту Константин, — і тоді християнство вийшло вперше з катакомб. Знову ж трохи далі бачать тріумфальний лук Тита.

— Це той Тит, що Єрусалим узяв?

— Авже ж, і йому тут збудували такий пам'ятник перемоги. А кажуть, що він мав бути добрий, той римський кесар, бо як через день не зробив доброго вчинку, то ввечорі казав: "Я стратив день".

— А чий цей другий лук?

— Це лук Константина, що дав свободу християнству.

— Але сам мабуть охрестився аж на смертній постелі... Хоч ще 313 року переміг хрестом свого суперника.

— Так, політики все були політики, а рідко коли християни. Наш же Володимир не тільки прийняв християнство, але й навернувся, бо й сам охрестився, а потім зарядив хрещення киян.

— А що це? Той округлий будинок? — спитав козаків Сулима.

— А то якась палата мусить бути — відповів Стерня.

— То, голубе, не палата, а останки славного Колізею. Це найбільший пам'ятник старинного Риму. Його почав будувати ще лютий Веспасіян, а відкрито Колізей до вжитку за Тита у 80 році.

Зразу він називався Амфітеатром Флявія та щоліш у VIII віці почали називати його Колізеєм ради самої його величини, а теж і величезної статуї Нерона, що стояла тут побіч. Колізею вживали до ігрищ і вистав. Посередині була сцена, де билися мечники, себто глядіятори, а часом билися вони не тільки між собою, але й зі звірятами. Тут у початках християнства впало багато мучеників, яких пожерли дикі хижаци. Колізей міг примістити 50.000 людей нараз, щоб могли приглядатися ігрищам.

— А ви, отамане, чули ту історію про невільника, що його не хотів лев пожерти?

— Може й чув, але не пригадую. Коли хочеш, розкажи, хоч уже до св. Климента недалеко.

— Коротко розкажу, щоб потім не забув. Ото був утік від якогось пана невільник і скривався в північній Африці, на пустині. Одного разу попав він до печери лева, але той не кинувся на нього, тільки зойкав-скавулів і дивився на свою лабу. Невільник відважився підійти до хижака й побачив, що лаба лева наривала через те, що в неї загнався великий колюх. Невільник витягнув колюха й перев'язав лабу. Лев тим так зворушився, що потім приносив утікачеві їсти, щоб той міг продовжати своє життя. По якимсь часі зловлено того невільника та засуджено на пожертя звірюкам. Серед великого натовпу кровожадних глядачів виведено на арену засудженого й випущено лева. Та лев, замість кинутись і люто пошматувати свою жертву, прибіг до перестрашеного на смерть невільника та почав його лизати. Всі дуже здивувалися. Почулися крики: "Дарувати життя засудженому!" Імператор запитав, що це за диво, що лев не хоче пожерти невільника, хоч від довшого часу не діставав їсти. Невільник зараз пізнав свого недужника з пустині та розповів усім свою дивну історію. На просьбу зібраних кесар увільнив обидвох.

Коли Стерня скінчив своє оповідання, козаки вже дійшли були до церкви. Церква св. Климента вельми стара римська святиня. Складається з двох церков: одної долишньої і одної горішньої. Козаки вступили в горішню: Тут усі почали побожно хреститись і молитися. Багато клячало та билися в груди. Біля престолу, що має бальдахим на чотирьох стовпах, стояв о. Йоаким і сповідав. Сповідь тривала довго. Вже високо підійшло римське сонце, вже певне давно минула 10 година, коли о. Княжич скінчив сповідати. Тоді почалася підготовка до торжественної благодарної Служби Божої. Крім о. Йоакима, були ще тут три українці, яких прийняв до грецької колегії папа Павло V на те, щоб наше священство було вчене та добре підготоване до своєї високої місії.

По скінченні сповіді самому Сулимі стало дивно, яку то перемену побачив він між своїми козаками. Колись, як іще був на Січі, то скільки наслухався, від тих навіть, що сьогодні сповідалися, різних насмішок на Унію. А тут одним махом усі стали уніяти. Він же виразно казав іще вчора, що сповідатиме український священник, сполучений з Римом.

— Бачите, отче, якими то уніятами поробилися запорожці в тім Римі? Всі як один пішли до сповіді. Але то мабуть тільки так, щоб вигоритись, або з невігластва?

— Гадаю, що ні, пане отамане. Коли б у нас в Україні не вживали віри для політичних цілей, так як її надуживають поляки й москалі, то певне ми й зі свічкою в очах не знайшли б ні одного українця, який би не був під владою св. Апостола Петра. . .

— Правду кажете, отче. Фальшива пропаганда й пересуди та шукання через релігію своїх земських коротких користей, це ті причини, що тримають наш нарід далеко від правдивої й повної християнської віри.

— Та прийде час, що весь наш народ стане за правду та не буде слухати ні поляків, ні москалів, ні турків!

— Дай, Боже і Ти Пречиста Мати, щоб так сталося! — закінчив Сулима.

За той час наші козаки дістали кілька книжок від українських питомців і уставилися посеред церкви, відспівати Службу Божу. Отець Йоаким у товаристві двох дияконів почав Службу Божу. Диякони обкаджують престіл, козацтво і гостей. цікавих римлян, що заповнили старинну церкву, церкву Папи, що помер на Кримі та перебув ту саму дорогу, що Сулима з товаришами, тільки в іншому напрямку.

— Благословенно Царство Отця і Сина й Святого Духа... — почав великоднім голосом о. Княжич.

— Амінь — покотилося відгомонам із козацьких грудей. А потім дальше мирна ектенія: — Господу помолімся... Господи, помилуй... Тебі Господи... Амінь.

Наче старинні органи, ще певне даровані римейськими імператорами для грецьких церков у Царгороді, гуділи повагом сильні козацькі голоси. Минає перший антифон: — Воскликніте Господеві вся земля, пойте же імени єго, дайте славу хвалі єго. Боже ущедри ни і благослови ни... — другий антифон. А потім по Єдинородний Сине: — Прийдіте возрадуємся Господеві, воскликнім Богу спасителю нашому... Молитвами Богородици, спаси нас Сине Божий, воскресий із мертвих поюція ти, алилуя... — Апостола читав один із дияконів високим, приемним голосом, а хор запоріжців співав похідне алилуя. По св. Євангелії сказав о. Йоаким проповідь. Говорив просто, але щиро. Найперше звернувся до козаків, щоб подякували Господеві Богові за все добре, а теж і за страждання, бо все те Господь посилає для нашого добра. Як би брати не були

продали Йосипа до Єгипту, не мали б рятівника від голоду. А теж коли б козаки не були попали в турецьку неволю, вони не були б тут сьогодні, у тім Вічнім Місті, не мали б такої неоціненої ласки й користи для своїх душ. Тут* бо вони наглядно переконалися, що Папа не є якийсь підхлібник сильним цього світу, а навпаки, це добрий батько для всіх народів і країн. Він любить і наш нарід. А наш нарід із свого боку цілим протягом своєї історії вказує на свою, скажім, християнську логіку, бо все прямує до Петрового престолу. Князь Ярополк-Петро бере з рук папи королівську корону, потім бере її король Данило, а вкінці з рук нашого дорогого вселенського архиєрея Папи Павла V Боргезе приймає титул князя і золотий портрет наш славний отаман, Іван Сулима. Себто київська, галицько-волинська та, тепер, козацька влада виявляють свої тенденції до повного християнства, до правдивих і ясных джерел повертаються...

"Ми, що Херувимів тайно уявляємо й оживляючій Тройці тричі святу пісню співаємо! Всяку журбу життєву відкладімо тепер!" — співає козацький хор. А по Вірую понісся гомін янгольського "Свят".

"Найперше пом'яни, Господи, Святішого Вселенського Архиєрея Павла Папу Римського..."

А хор урочисто відспівав: "І всіх і все!"

До св. Трапези приступили всі запорожці як один муж, аж серце раділо. По відпусті о. Йоаким виголошував: Святішому Вселенському Папі Павлові V .. Архиепископові Митрополитові нашому Йосипові... Боголюбивому Отаманові нашому Іванові та всьому воїнству нашому і всім християнам сотвори, Господи, многії і добрії літа!

А хор співав за кожним окликом: Многая літа... — аж старі мури климентийської церкви здригалися від могутніх акордів.

По відправі був на подвір'ї сніданок. Гостили

козаків ченці. А в тому часі Сулима слухав розповіді о. Йоакима про грецьку колегію.

— Папська колегія для греків була відкрита папою Григором XIII 1576 року. А кардинал Санторо був її першим протектором. Він 1683 р. дав їй перші устави і за згодою Григора XIV передав єзуїтам. Та 1602 новий протектор кард. Венедикт Джустініані передав до управи колегію в руки одного священика сомаска та кількох домініканців. У нашій колегії є не тільки греки, але й альбанці, мелхіти та українці. Наш теперішній митрополит Йосиф Велямин Рутський теж учився в цій колегії.

— А як там ви поводитесь у ній? Не тяжко вам жити з тими народами?

— Воно, пане отамане, всяко буває, бо є різні люди. Одні до нас ставляться дуже добре, другі мають свої погляди на нас і нераз постають непорозуміння. Хоч правда, ми все вміємо себе оборонити.

— Це дуже добре робите. Головне чесною поведінкою наші питомці повинні визначатися, бо це найкраще свідчить про їх вищість.

— Якраз ми так і робимо та стараємося чесно поводитись і пильно вчитися.

По сніданку, що служив одночасно й за обід, о. Йоаким повів козаків трохи на сіесту в терми Каракалі. При тім відвідали ще округлу церкву св. Степана первомученика, де на стінах розмальовані, наче живі, жахливі сцени мучеництва Святого.

Потім, попри св. Марію Кораблика, почимчикували наші запоріжці до термів Каракалі. Це найбільші лазні старого Риму. У них могло купатись нараз 16.000 осіб. Будови могутні й чарівні. Тепер вони стояли в руїні і тільки зелень принадувала туди римлян на проходи й спочинок. Отут то заporожці порозсідалися купками поміж деревами та сиділи, любуючись прохо-

лодою та розказували про минуле, і те миле, і те немиле. При тім мріяли про майбутнє.

— Отамане, а чи довго ми будемо в Римі перебувати? — запитав Лесь.

— На мою гадку, коли оглянемо трохи місто та запізнаємося з його культурою й понав'язуємо відповідні зв'язки з різними високими особами та, головно, трохи відпичнемо по тих морських пригодах, поїдемо без проволоки в Україну.

— А може б ми так тут і залишились? — додав якийсь молодий іще запорожець.

— І це не було б нам тяжко, бо Папі треба доброго війська в своїй державі. Не було б того бандитизму, що тут часто проявляється. Правда, трохи його вкоротив Папа Павло, але бриганти подібні до зілля: ти його вирви, а воно за тобою таки нове росте — відповів Сулима.

— Отамане, — сказав Волох — він собі якусь тут чорнооку сіньоріну піднайшов та й через те так підходить, щоб ми залишились.

— А що як і піднайшов? Може не християнка вона, як і наші дівчата? — відбивався зачіплений. Але це не мусить бути причиною, щоб ми тут мали оставатись. Жінка йде за чоловіком, а не навпаки. Як і знайшов, то собі додому повезу...

— Але в поході з жінками возитись не можна, — відізався хтось.

— Так, не можна, але залежить у яким поході. Пригадуєте собі, як минулого походу козак Місня віз свою наречену з собою і потім не вженився з нею, як піднайшов свою Марусю між бранцями?

— Видно вудка зловила на гачок — сміялися козаки, — що ти так боронишся.

— Зловила чи ні, не ваша річ. Ви теж зітхасте за вином? Не правда?

— Е, вино, то що інше. Вип'єш, але возити його за собою не треба...

Ще довго гуторили собі козаки та виправляли

різні витівки. Коли ж сонце почало хилитися до заходу, Сулима наказав збірку. Подався до церкви св. Бальбіни. Вона ще з 5-го віку, дуже старинна. Серед гарної зелені. Дорогами проходили цілі юрби римлян, пильно приглядаючись запоріжцям. Запорожці ж були в гарному настрої та й почали співати пісень. Італійці ж, своїм звичаєм, по кожній стрічці били браво та дивувалися, що козаки співали чи не краще, як їхні співаки.

Вже геть стемніло, коли повернулися до місця постою. За вечером й вином почалися розмови, що протягнулося до пізньої ночі.

Сулима з М'якошинським і Волохом говорили в тому часі з римським прелатом, якому було поручено дбати про козаків. Він дуже цікавився життям в Україні, а козаки знову ж випитували його про життя в Римі та зв'язки між різними країнами.

— Отче прелате, прошу мені вибачити, що скажу вам мої враження про Папу: він дуже приємний має бути, бо як ми були на послуханні, почувалися, як діти коло батька.

— Правда воно — сказав прелат — і її не тільки ви, але кожний, хто був із Папою, те саме мусить висловити.

— Одначе теперішній Папа — каже Волох — є теж і справедливий. Ми самі по собі знаємо, як то він винагородив нас за наш дар. Коли б так ми попали були до Неаполю чи до Венеції, то певне були б іще десь у підвалах сиділи та й би нам п'яти припікали, чи ми часом не теє, себто не брешемо...

— Того вам певно сказати не можу, але Папа Павло V, як треба то вміє виявити себе і незломним. Коли хочете дам вам малий приклад. Ось нпр. іще в початках його папування засуджено в Римі на кару смерти якогось Піччінарді, кремонського письменника. Знайдено в нього житте-

пис Папи Климента VIII, а там порівнювалося цього папу з Тиберієм-кесарем. Хоч ця книжечка, повна клевети, не широко ще була розійшлася, одначе Папа, що зразу був висловився за лагіднішою карою, потім таки не помилював, бо Піччінарді допустився зневаги масштату, а за це закон приписує кару смерти. Хоч як високі особистості вставлялися за засудженим, не помогло нічого. Закон мусить бути законом!

— Так повинно бути, бо язик чимало лиха натворив — каже Волох.

— Та не тільки під тим оглядом, але навіть для своїх рідних Папа виявився вимагаючим і неуступчивим. Були з них такі, що дали себе перекуплювати, то Папа видалив їх зі служби, хоч за них вставлявся рідний брат папи Іван Батіста. А те саме зробив Папа з бандитами. Хто злочинив, не мав права на ніякий азиль. Навіть особи високо поставлені, які мали зв'язки з розбійниками, були покарані без помилування. Тому то тепер у Римі можна і серед ночі ходити з золотом у руці, то ніхто вас не потурбує.

— Та, бачите, коли папа має дочасну державу, то мусить так поступати — каже Сулима.

— І ясно, що так. Ось тут ще кілька прикладів: 1608 року маркіз Рімініано, який був прийняв у свій дім бандита, мало що не стратив голови. Нарешті мусів заплатити велику грошеву кару і піти на 5 років на вигнання. А при тім через різні махінації стратив уряд відомий адвокат і головний аудитор Фаріначчі. А як у тому самому часі три вояки вбили двох французьких шляхтичів, то їх голови теж полетіли з-під сокири ката.

— Так, у вас, видно, мусить бути під тим оглядом строго — каже Микита — бо ніхто, крім сторожі, не носить зброї.

— Пане, — живо спротивився прелат — у нас зброї без дозволу не вільно носити. А до того

папське око чуває і над жебраками й волоцюгами, а бояться теж Папи і гостинники, що хочуть скоро доробитись; не скажу вже про жінок, що волочаться по місті.

— А правда воно, що 1606 року кілька жидів, які робили лихву на продажі збіжжя, скінчили на шибениці? — спитав Микита.

— Правда! Та й пекарі мають контролю над собою, щоб не зменшували ваги і якості хліба. Папа висилав своїх урядовців на майдани і вони мали чувати, чи хліб є доброї якості. А навіть Папа самий не раз пробував, чи хліб печений із доброї муки. Голова аннони (харчового уряду папи) Мальвазія через свою кволість стратив цей уряд. Знов же 1067 року Папа отворив склад муки для бідних, де римська біднота може по приступній для неї ціні набувати цю важну річ першої потреби.

— У час дороги ми бачили, що хліборобство таки гаразд процвітає в папській державі...

— Так, бо Папа казав давати позички з римської Монте ді Пієта. Отже, хлібороби римських околиць могли там брати позичку аж до 2,000 скудів і то тільки на 2%. А при тім ідуть теж публичні роботи. Тепер ще не скінчено роботи біля військової дороги, яка веде до Неаполю. А теж під військовим оглядом Папа старається піднести країну. Оце утворено фабрику зброї в Тіволі біля Риму. Колись, як Бог дозволить, поїдете відвідати. —

Була вже пізня ніч. Розмовники щиро подякували прелатові за цікаві вістки про Папу та його управу Папською державою і довго потім не могли заснути. Сулима думав над злобою людей, що то поширюють різні сплетні й наклепи, щоб тільки опаллюжити папство та представити Папу коли не як антихриста, то бодай володарем, який старається тільки по фєвдальному тримати своїх підданих у безпросвітній темряві

й кріпацтві... Вже засинаючи промимрив отаман: Господи, коби я ще 10 років мав бути на каторзі, щоб тільки вкінці побувати в Римі, не пожалував би цього!...

На другий день козаки оглядали Квіринал, нову папську резиденцію. Вона дійсно варта була бути мешканням того, який правив цілим світом. Від квіринальського майдану вела до палати брама, яку збудовано тому 4 роки. Тут видно було дві колюмни та статуї верховних апостолів Петра й Павла, а між ними була Пречиста з Дитятком Ісус на руках.

Потім чубаті відвідувачі оглядали повну різнобарвних мармурів і мозаїк Павлинську залю, що нагадувала ту Клементинську з Ватикану. При тім була ще Павлинська каплиця. У вході до неї був гарний образ "Христос умиває ноги своїм учням" і він прекрасно відповідав титулові папів: "Слуга слуг Божих".

Біля тієї Павлинської каплиці була ще Благовіщенська, яку прикрасив своїми творами славний маляр Гвідо Рені, головно своїм відомим на весь світ "Благовіщенням".

Для кардиналів та інших прелатів, що перебували у Квіриналі, була каплиця Вертепу. Дуже гарний був теж квіринальський город із чарівним видом на Вічне Місто.

Козаки групами ставали й гуторили про Рим. Одних захоплювали малюнки, інших різьби, ще інших цілість того всього. Сулима знов про що інше думав.

— Слухай, Микито — звернувся він до М'якошинського — яке враження на тебе робить Рим та ті всі архитвори мистецтва?

— На мене? Воно відразу тяжко відповісти. Але коротко можу сказати: чарує й підносить моє серце до краси, до Бога.

— А мені весь час стоїть перед очима наш Київ.

— Бо і наш Київ теж гарний. Його положення куди краще, як Риму.

— Та я не думаю про положення, а про долю Києва і Риму.

— Себто, що ви, отамане, хочете тим висловити?

— Що Рим Папи боронили перед знищенням, як от Папа Лев Великий чи й пізніші, та й Рим лежить у такій сфері, де пам'ятки старинності в пошані. А Київ нищив такий виродок із богохульним прізвиськом Боголюбський, нищили татари, а й тепер мало хто про нього дбає, тільки аби використати й висати життєві соки з нього...

— Правда! Але в тому ми винні, бо нам замало боротися тільки за свободу, нападати на турків і татар та мати високий реєстр козацтва й запоруку королівських привілеїв. Нам узагалі на польського короля, що ним править невисна і дурна шляхта, треба вже раз наплювати та не йти на підшепти бородатого государя з Москви. Нам, — із притиском сказав М'якошинський — треба мати свою хату і в ній самим господарити. Тоді будемо мати зв'язки зі світом і культурою, тоді як і за часів Ярослава Мудрого наш Гетьман стане знову тестем Європи...

— Так, Микито, твоя правда, нам треба жити своїм життям, а не бути чужими рабами!

— Цю церкву поставив Віньоля — говорив священник-єзуїт козакам — почавши її 1568 року. І ця Ісусова церква — дель Джезу — сталася правзором барокових церков. Коли ж цей архітект помер, то церкву докінчив Іван делля Порта 1584 р. Останній побудував копулу і величавий фронт церкви.

— То мабуть буде ваша найбільша церква в Римі? — запитав М'якошинський.

— Так, передова і найбільша і до неї присилають дари єзуїти з цілого світу. Ви бачите оте дороге каміння й оті престоли, що аж капають золотом? Так, усе те прислано з американських та індійських місій.

— А багато вас тепер на світі? — в свою чергу запитав Сулима.

— Маємо тепер 32 провінції і понад 13,000 членів. Нашим головним настоятелем є о. Клявдій Аквавіва. Теперішній папа добре ставиться до нас. Оце 1609 р. проголосив блаженним Ігнатія Льойолю, нашого основника, а теж почали вже підготовляти беатифікацію Люїджі Гонзаги та Станислава Костки.

— А ми цікаві були б як там в Америці розвивається християнство? — спитав Волох.

— Там через поміч еспансько-португальських панів Церква гарно розвивається й матиме вже до 10 мільйонів вірних. Найкраще стоїть церква

в Мехіку та середущій і південній Америці. Для піднесення краси церков причиняється казкове багатство тих країн, але одночасно, згадаю, приводить воно до різних надуживань. Як от вислані місіонери не все на час прибувають на місце призначення, так, що папа 1609 року карою викляття загрозив тим, які б не йшли зразу на місце призначені їм настоятелями. А також монастирям, які не могли утримати бодай 8 ченців, то таким папа загрозив розв'язанням.

— А які ж там монахи працюють на місіях?

— Домінікани, Францискани, Єзуїти та Капуцини. Наші, Товариства Ісусового, почали працю в Канаді між індіанами гюронами, але англійці знищили їх місії. У Бразилії знов ми створили так звані "редукції", чи такі великі селища, де живуть під нашим доглядом індіани і ми можемо їх отак легше катехизувати. Між ріками Парагваєм і Уругваєм основано 1610 року перші такі редукції, вповні незалежні від місцевої колоніальної влади, а залежні просто тільки від короля Пилипа III. Та найбільше перешкод мають наші священики від тих портогезів, що ловлять індіан на працю до плянтацій, так званих мамелюків. Вони, щоб мати вистачальне число рук до праці, привозять з Африки цілі кораблі муринів. Між муринами працюють наші два апостоли о. Петро Клявер і о. Альонс Сандоваль.

— А що то за поголоски йдуть, що, мовляв, парагвайські редукції, то є установи єзуїтів для пошукування золота по тамошніх сторонах?

— Так, такі поголоски сильно розповсюджені, одначе вони безпідставні, бо сам король зарядив був комісію, яка цю справу перевірила, але не могла знайти провини...

Оглянувши монументальну церкву, подались запорожці до Ватикану. Тут якраз велася будова церкви св. Петра. 1506 року розібрано стару церкву і почато працю над новою. Браманте

зробив плян церкви на підставі грецького хреста, але потім Раффаелльо уклав плян на основі латинського, а по ньому Перуцці знову завернув до грецького хреста, але Сангалльо назад до латинського. Михайло Аґґел ще такї повернув до первісного пляну, але тепер Мадерно, під папою Павлом V, будує остаточно церкву в виді подовгуватого хреста. При тім треба було розібрати решту старої Константинової базилики та перебрати з неї старі пам'ятки й мощі святих і тлінні останки папів. Почато працю від фаціати, а потім ведено праці всередині базилики. Бувало що по 700 робітників денно працювало біля розбірки старої будови і при кладенні травертину при новій. Цілі ліси дерева звезено на місце будови. То справді була найбільш величава праця папи Павла.

Козаки ходили та оглядали будову. Молилися перед старинними пам'ятниками й мощами святих, які спочили в цій великій церкві. Ходили і на гріб св. Петра. Тут щиро та гаряче молився сам отаман. Довго на нього чекали товариші, але він не відступав від підземного вівтарика. Із примкненими очима він, похиливши голову, попав не то в захоплення, не то в глибоку задуму. Йому здавалося, що перед тим старинним гробом апостола рішається доля не тільки його життєвого шляху, але й цілого українсько-козацького народу.

Ось йому здається, що отвірається підземна печера і з неї виходить поважний старець із ключами Божого царства в руці та починає говорити:

— Отамане! Тебе Боже Провидіння покликало так само, як мене і як мого товариша Павла, апостола народів, щоб ти поніс Боже світло між свій народ. Його тримають у темноті новітні фарисеї й садукеї з польського, московського і таки свого українського панства. Вони полюбили біль-

в Мехіку та середущій і південній Америці. Для піднесення краси церков причиняється казкове багатство тих країн, але одночасно, згадаю, приводить воно до різних надуживань. Як от вислані місіонери не все на час прибувають на місце призначення, так, що папа 1609 року карою викляття загрозив тим, які б не йшли зразу на місця призначені їм настоятелями. А також монастирям, які не могли утримати бодай 8 ченців, то таким папа загрозив розв'язанням.

— А які ж там монахи працюють на місіях?

— Домінікани, Францискани, Єзуїти та Капуцини. Наші, Товариства Ісусового, почали працю в Канаді між індіанцями гюронами, але англійці знищили їх місії. У Бразилії знов ми створили так звані "редукції", чи такі великі селища, де живуть під нашим доглядом індіанці і ми можемо їх отак легше катехизувати. Між ріками Парагваєм і Уругваєм основано 1610 року перші такі редукції, вповні незалежні від місцевої колоніальної влади, а залежні просто тільки від короля Пилипа III. Та найбільше перешкод мають наші священники від тих портогезів, що ловлять індіанців на працю до плянтацій, так званих мамелюків. Вони, щоб мати вистачальне число рук до праці, привозять з Африки цілі кораблі муринаїв. Між муринаями працюють наші два апостоли о. Петро Клявер і о. Альонс Сандоваль.

— А що то за поголоски йдуть, що, мовляв, парагвайські редукції, то є установи єзуїтів для пошукування золота по тамошніх сторонах?

— Так, такі поголоски сильно розповсюджені, одначе вони безпідставні, бо сам король зарядив був комісію, яка цю справу провірила, але не могла знайти провини...

Оглянувши монументальну церкву, подались заporожці до Ватикану. Тут якраз велася будова церкви св. Петра. 1506 року розібрано стару церкву і почато працю над новою. Браманте

зробив плян церкви на підставі грецького хреста, але потім Раффаелльо уклав плян на основі латинського, а по ньому Перуцці знову завернув до грецького хреста, але Сангалльо назад до латинського. Михайло Аґґел ще такї повернув до первісного пляну, але тепер Мадерно, під папою Павлом V, будує остаточно церкву в виді подовгуватого хреста. При тім треба було розібрати решту старої Констянтинової базиліки та перебрати з неї старі пам'ятки й моцї святих і тлінні останки папів. Почато працю від фаціяти, а потім ведено праці всередині базиліки. Бувало що по 700 робітників денно працювало біля розбірки старої будови і при кладенні травертину при новій. Цілі ліси дерева звезено на місце будови. То справді була найбільш величава праця папи Павла.

Козаки ходили та оглядали будову. Молилися перед старинними пам'ятниками й мощами святих, які спочили в цій великій церкві. Ходили і на гріб св. Петра. Тут щиро та гаряче молився сам отаман. Довго на нього чекали товариші, але він не відступав від підземного вівтарика. Із примкненими очима він, похиливши голову, попав не то в захоплення, не то в глибоку задуму. Йому здавалося, що перед тим старинним гробом апостола рішається доля не тільки його життєвого шляху, але й цілого українсько-козацького народу.

Ось йому здається, що отвирається підземна печера і з неї виходить поважний старець із ключами Божого царства в руці та починає говорити:

— Отамане! Тебе Боже Провидіння покликало так само, як мене і як мого товариша Павла, апостола народів, щоб ти поніс Боже світло між свій народ. Його тримають у темноті новітні фарисеї й садукєї з польського, московського і таки свого українського панства. Вони полюбили біль-

ше людську славу, як славу Божу, а скорше полюбили більш минущі дочасні користі, як вічне й одиноко цінне добро твого народу, яким є правдива Христова віра. Тому ти маєш цю правду понести перед ними. І тебе колись зв'яжуть і поведуть тудою, кудюю ти не схочеш іти. А це на те, щоб ти перед своїми противниками показав шлях, що його вибирає твій нарід. Але будь мужній, бо першим ворогом будуть таки ж твої брати. Вони те саме з тобою вчинять, що зробили з Христом, зі мною й тисячами інших визнавців імени Божого Сина!

— Блаженний Петре, коли така Божа воля, то прийму на себе і те свідчення, хоча б воно мене коштувало і життя, бо ж шукаю я правди і для правди тільки хочу жити і до тієї правди бажаю приєднати мій нарід. Своїми молитвами, Верховний Апостоле, поможи мені!

— Будь добрий, я поможу і допоможе кров Того, якого ти в Вільні пізнав і бачив!

Сам Сулима не знав чи довго він молився, чи ні. Але коли почув руку М'якошинського, яка помагала йому підвестися, то заклакли коліна свідчили, що він перебув перед лицем Небесного Ключаря принаймні добру годину. Був увесь змінений і його очі разило денне світло. При допомозі товаришів повернувся на місце постою і того дня майже з ніким не говорив. Увечорі пішов до каплички і довго молився перед образом Пречистої.

— Отаман мусів захворіти у св. Петрі — казав Микита до Волоха — бо я ледве його зміг піднести. І потім цілий час поводився так, наче б був непритомний.

— А може то що інше так нашого Сулиму прибило, — у свою чергу догадувався Волох — бо він увесь час передумує глибоко речі, які чує і бачить. Я це завважив ще на галері. Він справ віри не бере собі отак легко до серця і їх легко

не забуває. Ти сам скажи, як то він повторяє кожне слово, що його чув від якогось священика чи іншої особи. І глибоко призадумується над ним.

— То правда! Він не тільки має талант поривати за собою других до чину, до боротьби, але й почуває за собою відповідальність. Сулима, як когось пориває до даної справи, то перше добре сам опрацює рації, чому він так хоче і до того простує.

— Ясно: от здобути галеру ми могли набагато скорше і легше бодай рік тому, але тоді ми не були б так скоро прибули на християнську землю, і це певне мав на увазі наш отаман. І, скажу, що це є неоцінена риса провідника: добре передумувати свої кроки і відчутти вагу відповідальности за вчинки свої й своїх підвладних.

— І я погоджуюся — додав Микита — з твоїми висновками й спостереженнями та молю Господа, щоб дав нам більше таких провідників. А тоді наш нарід був би один, згідливий і сильний. Ніякий ворог нам не був би тоді страшний. А там: чи багато ви маєте таких думок, як ті, що чуєте від Сулими? Він власне одинокий уже від давна підносить гадку, що Україна має бути сама собою без опіки і польської і московської, а у вірі повинна йти шляхами Ярополка-Петра, короля Данила та сучасних нам Владик, що признали Рим.

Та не тільки передові запорожці думали над тією справою; навіть звичайні козаки, які не мали братських шкіл, які ледве навчилися на Січі трохи читати, проте всі вони погоджувалися з думками отамана. Як віра, то повна віра і авторитетна віра. Коли Христос дав ключі комусь одному, то мусить і посьогодні ті ключі хтось один тримати. А тих ключів не можуть мати ні протестанти, бо вони саме існування ключів заперечують, ані теж східні роздорники, які колись

виконували скорше накази візантійських імператорів, а тепер слухають Отоманської Ради. Це ж ми бачили в Царгороді: чоловік умирає і просить останньої релігійної потіхи, а той не хоче послужити, бо це була б нельояльність султанові. А де ж тоді те Петрове: "треба більше Бога слухати, як людей?!"

У середу козакі вибралися знову на оглядини Риму. У церкві св. Марії Більшої подивляли Павлинську каплицю з чудотворною іконою Божої Матері, яку мав намалювати св. Лука. Каплиця, щойно збудована, біла свіжістю й молодою красою. Звідсіль подалися козакі до мурів міста Риму, себто до брами св. Лаврентія. Скручуючи на захід, попри храм богині Мінерви, підійшли до Більшої Брами, а звідсіль до св. Хреста в Єрусалимі. У тій церкві поклонилися чесному Хрестові Господньому. Біля брами св. Івана скрутили до міста на Скалю Санту (Сзяті Сходи) і прийшли до Лятеранського собору. Гості затрималися довше в тій святині, що її називають собором Риму й світу. Тут саме крилошани правили часи. Коли скінчилася відправа, козакі пішли далше через браму св. Севастіяна поза мури міста старинною дорогою, ще з римських часів "королевою доріг", вія Аппія Антіка, до малої каплички "Куди йдеш, Господи?"

— Чому так дивно назвали цю каплицю? — запитав якийсь козак.

— А то є окрема історія, яку зараз вам розкажу — сказав Лесь. — Коли св. Петро був у Римі і кесар Нерон видав наказ переслідувати й убивати християн, тоді римські вірні просили св. Апостола, щоб той вийшов із Риму. І він послухав. Одної ночі вибрався через оцю браму до волі. А тоді на тім ось місці, де ми стоїмо, як каже переказ, з'явився св. Петрові Ісус Христос із важким хрестом на плечах. Св. Петро зараз спитав Господа: — Куди, йдеш? — А Ісус каже: —

Йду вдруге вмерти в Римі за тебе... — Засоромився св. Апостол і повернувся до Риму, де 67 року помер на хресті, але прибитий на ньому догори ногами, бо вважав себе негідним бути розп'ятим так, як Христос, Якого він тричі був вірікся.

Геть під вечір було, коли козаки опускали базиліку св. Павла, яку збудовано в формі грецького хреста. Ще перед тим були в катакомбах, де колись переховувалися християни перед гоненням поган. Повні дивного говіння і вражень верталися до Квіриналу. Римські сосни, що росли попри дорогу, та капариси при заході сонця надавали їх почуванням якихось дивних барв. Вони жили не в 1600 році по Христі, але, здавалося їм, що ось-ось вийде з-за старого гробу римський вояк і теж їх запитає: — Вірите у Христа, чи Його вірікаєтеся?!

— Так, віримо і хочемо за Нього вмерти!!! — тиснулось на уста запоріжцям.

**
*

Римське літо минуло скоро. Одної неділі Папа Павло правив для запоріжців Службу Божу по-грецьки, а вони відспівували по-слов'янськи. Дияконував о. Йоаким Княжич та ще один питомець-українець. По Службі Божій був обід, на якому остався й сам папа зі своєю свитою. Сулима та М'якошинський довго сиділи та говорили з високими прелатами Церкви. Висловлювали свій подив для краси Риму та його будов, які за часу Павла п'ятого набрали великого розросту.

— А були ви в церкві св. Агнети при вулиці Номентанській? — запитав кардинал.

— Ясно, були. Бачили і замок св. Ангела, і Мадонну дель Попольо. А при тім їздили до Тіволі, на Віллу Адріану дивились і в Суб'яко були і в Гротта Феррата гостили нас грецькі ченці.

І на римським кладовищі бували та й у св. Лаврентія поза мурами міста молилися.

— О, якщо так, то ви дуже цікавитесь Вічним Містом — похвалив кардинал.

— Так, Емінінціє, не тільки цікавимося, але й бажаємо збагнути красу віри та силу першинства римського єпископа. Так, тут є палець Божий! — торжественно заявив Филимон із Сучави.

— Як так, то оставайтесь з нами. Ви знаєте, що Святіший Отець хоче створити свого роду орден для боротьби з бандитизмом і тому дуже радо прийняв би вас на службу.

Козаки замислилися. Вони вже не раз між собою про ті справи говорили, бо пропозицію остатись у Римі, вони дістали ще першого тижня свого побуту в папській державі. Воно врешті було б не зле. Служба добре платна і відносно безпечна, бо італійські бандити дуже плохі. Вони, як натраплять на безборонного або на якусь немічну жінку, то "герої", але як тільки побачать правдивих вояків, утікають аж пилюга стовпами за ними стає.

— Ну, що ж ви так задумались? — наставав кардинал.

— Воно, Емінінціє, ми не задумались, але як то наші люди кажуть: і так зле і так недобре. Воно було б для нас корисно остатися з вами, у Римі, бо і служба легка і платня певна. І цікавий край та побут. Та з другого боку годі нам лишати свій рідний край на поталу ворогів. Ми стали військовими людьми не на те, щоб іти на жолд та за гроші воювати. Ні, для нас військово діло не звичайне ремесло, а наш найсвятіший обов'язок для нашої батьківщини, нашої віри й нашої козачої чести. Або добути, або дома не бути! Головно важко нам лишатися тепер, коли Україна стоїть у боротьбі за свої віковічні права. Ми б могли остатися в Римі і послужити Папі, коли б наш край був вільний і наші браття та

сестри жили в мирі й спокої! — Отак відповів кардиналові сам отаман Сулима.

— Та що ж, я не силую: ваша воля, але пропозицію можна поставити! — скрутився кардинал. — Хоч воно для нас було б дуже корисне...

По тій розмові довгѣ вже не побули запорожці в столиці св. Петра. Був вересень, славний римський вересень. Римляни справляли збирання винограду. З того скористали теж і козаки. Їх прощено на винниці. Мали подостатком свіжих ягід винограду, а не жаліли їм і вина. Просто з пивниць наточували співучі італійці та чорноокі сіньори й дівчата-рагацце підносили чарки перлистого напитку козакам. Правда, Сулима не дуже був задоволений такими виявами приязні, бо через те козацька братія тратила голову. А він боявся бешкету, бо в п'яного не трудно щось таке скоїти, чого потім старшина буде стидатись. На щастя, козаки знали, що Сулима — за впиття та за вчинки роблені по-п'яному, — не пожалує київ і не буде хитатись вислати такого на іншу Січ, тому здержувались. Більше їли овочів, а вже в крайньому випадку дозволяли на ширшу винну гостину.

В середу Іван із Микитою й Филімоном пішли кудись у місто. Всі решта козаків перебували дома та спочивали з попередніх днів вендемії. Повернулися аж під вечір. За вечерею Сулима скликав козаків та дав їм відповідний наказ:

— Славне братство запорізьке низове! Прошу прийняти до відома, що надходить осінь і нам пора вибиратися до рідного краю. Коли будемо довше чекати, настане зима і не зможемо дістатися на час до своїх домівств. То й знову прийдеться хіба зимувати або в північній Італії, або в Австрії, як уже не на Чехах. А до того час не дуже безпечний: релігійні війни сколихують цілою Європою і по всіх країнах вештається повнісько всякої жолдатчини. Тому небезпека для

нас велика. А чекати довше, теж немає глузду. Бо виходить: або приймати службу в папи, або вибиратися, бо тільки користати з дарової гостини не йде. А ви вже добре відпочили, рани вигоїли, сили набрали, то ж не гаймо часу і в дорогу. Гадаю, що ви всі на те погодитесь, хоч у мене немає звичаю питати вояків про згоду. А тепер готовтесь!

По тій промові Сулими козаки почали живо між собою розправляти й нараджуватись щодо майбутньої подорожі. Загал козаків виявив велике вдоволення.

— Пане, отамане, мені вже рідне село сниться майже щоночі, то слава Богу, що підемо до краю! — казав Сулимі Лесь.

— А ви гадаєте, що мені вже не навкучились оті римські макарони? — відказав Сулима. — Коли там може треба поляка або московита бити, а ми тут собі дармуємо!

— Так, пане отамане, веди нас додому, нехай тобі Бог щастить! — гукнуло кілька голосів.

Останні дні зійшли на приготуваннях. Старшина отримала коні, а на прохарчування папа дарував козакам дві повозки. Кожний дістав теж самопала і досить куль із папської зброївни. Папа дав їм і грошей на дорогу.

Останньої неділі під вечір мали запоріжці останню авдієнцію в папи Павла. Він щєраз подякував їм за поміч і поблагословив їх та ввесь український-козацький нарід: — Перекажіть там вашим братам, що серце папи все є з українським народом і з козацьким військом!

Це прощання було дуже зворушливе. Неодин із запорожців, що перейшов каторгу й муки без сльоз, тепер заплакав. Заплакав від радості, що ми не самотні, що є ще хтось на землі, хто про нас дбає, про нас журиться і молиться про нас!

Останню ніч у Римі ніхто спати не міг. Довго перекидався Сулима на своїм ліжку і вставав та

дивився на зорі. Бо мали вийти раненько, ще заки сонце покажеться. Аж по півночі трохи здрімнувся. Снилось йому, що він вертається вже в Україну. Он сині Карпати, а за ними рідне село, Кульчиці. Він уже в селі, хреститься, йдучи попри старинну дерев'яну церкву, та простує до хати. А перед хатою стоїть хтось. Зразу думав, що це мати або рідна сестра, але коли підійшов ближче, побачив Параню.

— Ти прийшов?! Івасю! А я на тебе так довго чекала. Мені вже говорили, що ти не повернешся. Що моя надія марна! Але я вірила, я знала, що ти маєш вернутися до мене... — І впала на шию отаманові...

— Отамане, а вставайте, бо скоро дніти буде. Вибираємся в дорогу, в Україну золоту, на ясні зорі, на тихі води... — термосив Сулиму за рукав М'якошинський.

Перед квіринальською палатою форкали коні, а козаки стояли дволавою готові в похід. Кожен із доброю торбою поживи та муниці. Зі заду повні карети. Прийшов кардинал Сціпіон, а за ним, наче ангел, сам папа Павло V. Поблагословив запоріжців, а вони вклякнули та заспівали пісню:

Богородице Діво, радуйся!

Благодатная Маріє, Господь з Тобою!

Благословенна Ти між жонами і благословенний плід утроби Твоїї,

бо породила Ти Христа, Спаса душ наших...

Як сонце сходило, запорозька валка вже була по другому боці Тибру. Ще оком кинули всі на Вічне Місто, а воно ховалось ось-ось у долині. Козаки простували на Вітербо, Орвіето, Ареццо до Фльоренції. Перед Больонією мали зустріч із бандитами, але перемогли. Впало щось вісім бандитів та полишили на полі бою багато добра. Козаки це все передали для церков та монастирів больонських, щоб ці роздали потребуємим.

По трьох тижнях дороги були у Венеції. Тут теж гарно все пооглядали. І дивно, що уряд Венеції не робив їм ніяких труднощів. Чи не знав часом, що козаки мали добрі аргументи проти венеційців? Тут мали нагоду купити ще книжки по слов'янськи писані, бо й тут було чимало слов'янського елементу. Вже брали добрі приморозки листопаду, як добилися до Відня, а звідсіль подалися вже зимою на Братиславу й Кошиці до Ужгороду.

Два дні перед Різдом група римських заперіжців прибула до Самбора. Тут ціле місто вилетіло дивитися на таких далеких мандрівників. І міщани запросили всіх на Свят-вечір та свята. Бо де ж у таку завірюху йти до далеких домів? Тут Сулима довідався про відносини в Україні. Отже справа віри стояла знову під великою небезпекою, бо до Москви поїхав ще минулого року ерусалимський патріарх Теофан, щоб висвятити московитам нового патріарха Філарета. І московські агенти почали ширити вістки, що патріарх, "наслідник св. Якова", повертаючись із Москви висвятить і владик для України, бо від 1610 р., коли помер останній нез'єдинений владика Михайло Копистенський у Перемишлі, не було вже ні одного неуніятського єпископа в Україні. Така вістка дуже засмутила Сулиму. Він тут бачив, що думка післати делегацію козаків до Москви, не вийшла з української голови, але була московською затією; москалі, не можуть збройною силою підкорити собі Україну, старалися її прив'язати до себе релігійно, роблячи отак політику на ніби Христових ідеалах.

То й не помогли ніякі просьби, щоб Сулима остався в місті на свята. Каже: маю ще майже два дні до свят, то не буду тут чекати, а йду додому. Там на мене старенька мати чекає та може й батько. А я тут буду парадувати, коли нема чим тішитися? Що, знову будемо вести мо-

сковську політику на нашу погибель?! — І з тими словами Іван осідлав свого карого та поїхав далі до рідних сторін.

Їхав помалу, бо кінь не привик балувати по глибокому снігу, хоч правда, сніг був твердий. Під вечір почав іще більше падати сніг і стало темніти так, що кілька кроків перед собою не було видно. Сулима того не дуже боявся. Але кінь щораз частіше приставав і стриг вухами. Он треба проїхати замерзлу річку, а за нею тягнувся ліс. Карий щораз гірш непокоївся, та Сулима підганяв його владним рухом і хоч-не-хоч кінь плентався далі завіяною дорогою.

У тому часі Іван думав тяжкі думи. Що йому тепер робити? сам себе питав. Їхати на Січ у таких обставинах, шкода заходів. Стати зразу по боці уніятів — теж не дуже розумно, бо тим себе вповні пожертвує на відокремлення з козацтвом. Ну, нічого таки не продумаю! — закінчив свої важкі міркування отаман.

Але спокою не мав. Щось на серці нило, щось мучило його, а що далі в ліс, то не знає чого ставав отаман неспокойніший.

— Ну, що ж зробиш? Як розв'язки нема і не бачу якогось виходу! — півголосом говорив до себе. — Хіба що передати всю справу в Божі руки. Так! Та ж Бог із найгіршого може вивести найкраще добро і Собі славу та людям користь...

Став молитись. І серед молитви навіть не зчувся, як побачив світла Кульчиць, а кінь весело форкаючи, приспішував кроку до села...

Вже перед самою рідною хатою Сулима повернувся до звичайних особистих думок. Тож уже десять років, як не був дома. Чи ще живуть його батьки та рідня? А хто то вийде напроти нього перший? Мама чи тато? А чи пізнають його?

З такими думками підїхав під самі ворота. Заметіль трохи устала, а по багатьох хатах іще світилося. Люди готувалися до свят. Пекли, варили, прятали. Те саме роблено і в хаті Сулиминих батьків.

Зліз із коня й гукнув до хати. Задзвякотіли домашні собаки, а їм на поміч прийшли сусідські. До їздця приступати ближче боялися. А він чекав та дивився пильно на чорні двері, що переривали білу загату з соломи навкола хати. Нарешті скрипнули двері і на порозі стала чиясь згорблена постать.

— Хто там? — спитала з порога.

— Слава Ісусу Христу! — відповів Іван і чекав чи пізнають його голос. Постать стояла не порушно. Видно щось собі пригадувала. Якраз у тому часі показалася в сінях друга тонша постать і кликнула з порога:

— Слава на віки! То ти, Івасю?

— Та я. Впустіть, бо замерзну і собаки мене заїдять на вулиці!

— Боже, а я не пізнала — з жалем вимовила ці слова згорблена постать на порозі. — Сину, ходи ближче. Параню, побіжи відчини ворота. Коня до стайні, а самого проси в хату.

За хвилину Сулима стояв у ясній світлиці й вітався з старенькою матір'ю... та Паранею.

— А ти, Параню, що тут робиш? Ти ще заміж не вийшла? — якось з острахом і дивною надією запитав отаман.

— Матері твоїй помагаю. Вони ж самі лишилися. Браття й сестри живуть далеко, а мені, як сусідці, то близько. Треба ж добрі діла творити! — сміючись весело сказала Параня.

— А тато? Може вже сплять?

— Ой, сплять, сплять і не пробудяться більше — відповіла мати. — Вже п'яте Різдво сплять.

— Хай з Богом спочивають — промовив отаман і відмовив побожно молитву: — Із святими успокій, Христе, душу слуги Твого, де немає болу, ні журби, ні зітхання, а безконечне життя!

Стало тихо в хаті. По добрій хвилині сказала старенька мати до Парані: — Доню, готуй Івасеві щось попоїсти. Він же з дороги.

— Дякую тобі дуже, Параню, що ти так помагаєш моїй матері, але певне і в себе дома маєш роботу? Я вже сам собі послужу. Може якраз тобі дома треба що на свята приладити. Ти тут робиш, а тобі хто поробить?

— Ні, Івасику, — це мати — вона мешкає зі мною. Від коли тата нема, то Параня стала мені за рідну дочку. Опікується мною, як рідною ненькою, і вже від яких двох років у мене днює і ночує.

— То як то? Ти, Параню, ще заміж не вийшла?

— Ні, Івасю, ще не вийшла.

— А то чому?

— Я на тебе чекаю... — соромливо промовила дівчина.

— А ти звідки знала, що я повернусь? Чи ж ви не знали, що я на турецькій каторзі був; мало там на віки не остався...

— Я чула, але моє серце говорило, що я тебе ще побачу...

— Параню, але я вже постарівся, сороківка стукає, де тобі за такого йти? Навіщо ти чекала? Та ж і ти вже немолода? Тридцятка минула, правда?

— Так, Івасю, але я вже давно тобі своє життя присвятила і на тебе через те чекала. Моя любов до тебе випробувана тепер. То не мрія підростків, що захочуть побираються, а захочуть, то побиваються...

— Ану ж я може жонатий із якою туркинею?
— з радости жартував Сулима.

— Ти все любиш жартувати, але я по очах бачу, що ти приїхав до мене і по мене! — сказала твердо дівчина.

По тих словах Іван пригорнув до своїх козацьких грудей свою вимріяну суджену. Щопричи не тепер Параня стала плакати з радости і щастя.

— Бачиш, Івасю, щира молитва ніколи не заводитьь.

По вечері ще довго говорили всі троє. А Іван обіцяв на сам свят-вечір показати дарунок від папи Павла V.

Другого дня ранком Іван із Паранею пішли до церкви. Тут правилася Служба Божа з вечірнею. Дяк співав на шостий голос прокімен: "І волхви Тобі приведе вірою поклонившись Тобі: із ними ж помилуй нас!" А потім по читаннях знову: "Волхви наставив еси на поклонення Твоє, із ними ж Тебе величаєм: Життєдавче, слава Тобі!..."

По відправі вступили обидвоє до священика. Отець Єпіфаній прийняв їх дуже чемно, а Сулима розказав короткими словами про свою неволю й визволення, не закриваючи і прихильності до папи. Параня в душі трохи боялася за Івася, бо гадала, що священик почне зараз перестерігати перед зв'язками з римським папою.

Але показалося щось цілком протилежне. Отець Єпіфаній похвалив почин отамана і сказав:

— Коби то всі козаки мали такий здоровий глузд, то ми не були б вічно невірниками поляків, москалів та греків...

— То ви теж, отче, за злукою з Римом?

— Пане отамане, правду сказати, за злукою з Римом то всі українці, тільки перепони до неї приходять не так від наших деяких зарозумілих провідників, як радше від польської загонистости й московської політики.

— Я то розумію. Бо поляки раді б нас бачити або римо-католиками, але не самостійними, а відразу з тим і поляками. Або, як вони кажуть, схизматиками, а ніколи в світі, щоб ми були собою, як я кажу, щоб ми були православними католиками.

— Ми ще хотіли одну справу обговорити з вами, отче парох...

— Догадуюся, — сказав о. Єпіфаній, — ви певне хочете дати на оповіді? Правда?

— Так, пан-отче! Бажаємо побратися в м'ясиці. Не буде нам перешкоди?

— Певно, що ні. Зараз запишу в книгу, а потім ще приведете двох свідків і вибирайте день на шлюб тай готово.

— Я зараз покличу свідків, щоб усе було по правді і на час, — сказав Сулима.

— Добре, кличте, то зробимо все до ладу і буду голосити оповіді, як тільки настане дозволений час.

Сулима подався за свідками, а Параня балакала з їмостою. Оповідала подорожі й пригоди отамана. Всі пильно слухали. І отець Єпіфаній, і паніматка Ксеня і дочки Раїса та Гликерія. За того прийшли свідки. Були ними сусід Григорій Конаш і Павло Кульчицький. Акт оповідей скоро приладжено, підписано і назначено день шлюбу. Параня була мов у третьому небі. Наче

їташка верталася до хати та почала з великою пильністю приготувляти свят-вечірні страви.

Іван увесь день діловито заходився біля господарки. Обійшов свого карого і коров та почистив хліви, щоб і худібка мала день Христового Різдва веселий. Підмів подвір'я та повідгортав трохи сніг. При тім обійшов усе домівство, пригадуючи собі кожну подробицю свого дитинства. Люди проходили вулицею і бачили як Іван заходився коло господарки. Кожний поздоровляв його здалека і вважав собі за честь почути Боже й добре слово з уст такого великого ватажка козацької сили.

Того дня всі постять, тому й Іван притримувався старого звичаю. Одначе зимовий день короткий і того посту не відчуваєш. Ось уже темніє. Іван дивиться за першою зіркою. Стоїть і милується зимовим вечером. Буде мороз, бо повіває холодний вітерець і небо робиться ясным. Нараз почувся з сусідства дитячий гомін:

— А во дивися, дивися, вже є зірка! Мамооо, вже є зірка, зірка зійшла, ходи подивишся!...

І справді на небі показалася маленька срібна зірка. Іван кинув кілька разів на неї оком, наче б хотів пересвідчитися, чи це правда, а там поманджав повагом у хату. На порозі стояла Параня. Червоні щічки, ясні очі, коси та ціла її постать були осяяні радістю. У тім менті Параня видалася Іванові зовсім молодою дівчиною.

— А що, Івасю, вже зійшла зірка?

— Так, Параню, зійшла. Отам, бачиш?

— О, яка гарна, як кулька живого срібла! — промовила, побачивши зірку.

— Цього Різдва в мене аж дві зірки зійшло — спокійно промовив Сулима.

Параня зразу здивувалась, але не сказала нічого, тільки приязно усміхнувшись і взявши свого Івася за руку, повела у світлицю. Тут усе

було готове, а мати світила грубу, запашну воскову свічку.

— Що ж, діти, вже певне зійшла Христова зірка? — спитала старенька.

— Так, мамо, зійшла, зійшла вже і сяє над вертепом — поспішила Параня.

— То починаймо свят-вечеряти.

— Добре, мамо! Йду за дідухом і зараз колядуємо!

Вже все готове до вечері. І дідух в углі, і кутя на столі, і інші дванадцять страв коло печі чекають, і свічка весело блимає й освічує старовинну хату. Всі троє стають кругом стола і Сулима починає:

Різдво Твоє, Христе Боже наш,
Принесло світло пізнання цілому світові,
Бо ним ті, що звіздам поклонялися,
Від звізди навчилися поклонятися Тобі,
Сонцю праведному, і визнати Тебе,
Як Схід із неба. — Господи, слава Тобі!..

Сулимиха з сином і Паранею засіли до стола. Діляться проскуркою з медом і складають собі побажання. Потім Параня ставить на стіл борщ, оселедці, капусту, пиріжки з кашею, з капустою, з рибою, голубці, гриби, квасолу, варення з яблук та грушок, риж із вишнями і на останку кутя — пшениця з медом. За кожною стравою колядують. Найперше "Бог предвічний", а потім "Бог ся раждає", "Небо і земля" й інші різдвяні пісні.

Вже була пізня ніч, як устали від стола й заспівали всі разом кондак Різдва:

Сьогодні Діва Предвічного народжує,
А земля Недосяжному вертеп підносить,
Ангели з пастирями прославляють,
А мудрці зі звіздою подорожують,
Бо задля нас народилося Дитя мале,
Відвічний Бог...

Параня взяла тепер ще зі стола цілушку хліба, викраяла заглиблення, поклала в нього всяких свят-вечірніх страв та понесла до хліва для худібки. Бо й вона має знати, що сьогодні народився Христос. То й треба їй подати страв святого вечора. У попередні роки це все робила мати, але цього року припало винести куті для худібки Парані, бо вона от-от стане господинею в домі...

По селі нісся спів колядок. Ходили хлопці з вертепом, із жидом і козою, з Іродом і Антипком. У Сулимів теж не спали до досвітку, а при колядах чекали на відправу...

**

По Різдві та Йордані наступили м'ясиці. Одного четверга відбувся шлюб Івана з Паранею. Священик о. Єпіфаній мав проповідь до молодих та зібраних. Він пригадав дивні пригоди отамана і його рідкісний поступок відносно голови християнства, Папи римського. А не забув теж натякнути на вірність Парані, яка з такою вірою чекала свого судженого. Люди дивлячись на цю пару, яку справді тільки гідна християнська любов злучила, плакали і молилися до Господа за їхнє щастя.

По шлюбі Іван зайнявся впорядкуванням батьківщини. Через смерть батька господарка була сильно підупала і треба було багато намозолитися, щоб її привести до сякого-такого ладу. Іван обновив хату, впорядкував садок, що був досить значний, присвятив трохи часу пасіці та прикладно обробив поля. Мати була з тої роботи свого сина дуже втішена, бо гадала, що склонить свою голову при ньому і її стара прадідівська господарка не пропаде. Іван знову з інших міркувань залишився на господарці: він хотів добре запізнатися з настроями українців у Галичині, бо вона ж давала найбільше провідних людей Україні. У Кульчицях можна бу-

ло мати багато відомостей про хід усіх політичних справ; тож звідсіля походив гетьман Петро Конашевич Сагайдачний, який якраз тепер вів нову й рухливу політику серед козаків.

Сулима дуже хвалив собі Сагайдачного за його тверду руку над козацтвом, бо він щедро лив їх кров, себто тих, які не хотіли підкоритися військовим наказам старшини. Теж похід Конашевича на Москву 1618 р. йшов цілком по думці Сулими. Так і треба — говорив — москалів бити. Хай сидять у своїх болотах, не рипаються. Їм не можна за ніякі гроші дати прийти до сили. Бо тоді їх першою жертвою станемо ми, козаки, і наш святий город, Київ, як це було вже за того ката України Боголюбського, що його вони "святим" величають!

Правда, 1620 року наступила в козацькій політиці зміна. Без відома польського уряду, гетьман вислав послів до Москви, до царя Михайла, та запропонував прихильні зв'язки. Як собі це Сулима не пояснював прихильно для гетьмана, проте не міг простити йому того, що на Успіння, себто 15 серпня якийсь Теофан висвятив нову ніби православну єрархію для України. В тому самому часі поляки не дуже то цікавилися козаками та не стояли за їх ласку. Гетьман поляків Жолкевський не хотів навіть брати до помочі козаків, хоч турки йшли на Польщу, а казав: "Не хочу я з Грицями воювати, нехай ідуть до ріллі або свині пасти". І того самого року турки розбили бутного ляхка під Цецорою.

— Тут мусить бути чиясь скрита рука, яка готує велику прикрість українському народові! — часто говорив Сулима до кульчичан та до пан-отця Єпіфанія.

Серед праці й руху і не зчувся отаман, як прийшов 1621 рік Божий і Різдво. Це Різдво Сулими святкували вже в чотири особі, бо крім молодят та матері знайшлася в Парані донечка.

Зараз таки на другий день її охрещено. Маленька Маруся не тільки тримала біля своєї колісочки маму й бабусю, але часто і сам батько проводив вільні хвилини коло донечки.

Дитина забирала майже весь вільний час Іванові і він мало ходив на приходство чи між людей. Він наче перестав цікавитися політичними подіями, хоч були дуже загрозливі. На Україну надтягала ворожа сила: турецький султан вирушив проти польського короля. Щоб не допустити султана Османа до Польщі, король Жигмонт III був примушений попросити козацької помочі. До бою прийшло під Хотином. Головні удари ворога зверталися проти козаків, а козаки боролися як леви і тим здобули собі велику славу. Але Сагайдачний був важко поранений та мусів лікуватися в Києві.

На вістку про ці події, Сулима почав собі дорікати, чому то він теж не пішов до козацького війська, а остався дома та перейшов на простого гречкосія. То певне через нього ранено його односельчанина Гетьмана! Але тут приходила тоді друга думка, що приводила інші: навіщо їм тієї ерархії? Хіба тільки на це, щоб виконувати чужі пляни і жертися між собою? Тож недарма висилано послів у Москву. Вона вже тут свою печеню буде пекти, а ми тільки будемо облизуватися ще й по зубах добре дістанемо!

— Коли то вже ми раз станемо самі собою?! Чому ми вже раз не будемо козаками, а не якимись чужими попихачами? То Польщі, то Москви, то ще за незнать кого там!! Наше військо сильніше як польське і московське, але нам вони тільки розказують, а ми слухаємо їх і ще наперед забігаємо, щоб стати їхніми підніжками. хоч властиво це вони повинні нам коритись! Гетьман повинен комісарів у Польщу висилати і там лад робити з бутною шляхтою, а не ми чекати, коли то якась ніколи не виконана обітниця впа-

де з ласки для нас! А московський цар що нам? Був він під татариним, платив ярлик і тихо сидів, то чому не може платити його християнським козакам? А ми, дураки, чекаємо на ласку "православного царя", щоб він нам, наче жебракам чи дітвакам, кинув кілька червоних?...

Коли Конашевич помер, Сулима явно-славно свої думки голосив.

Та то не були одиноко його думки. Так думала властиво вся козацька сила, крім тих багатих козаків, що бажали спокою для розвитку своїх маєтків. Тому то козаки рік-річно наїздили на Царгород та грабили турецьку землю. Бувало, що чотири козацькі чайки більше наганяли страху муслемам, як чума в Морей. Польський уряд, боячись війни з турком, старався стримати ті козацькі походи, але козаки відповідали зовсім правильно: "Мир склав король, не ми". Тому сам король писав, що козаки створили собі державу в державі.

1625 р. почалася таки війна з ляхами. З Запоріжжя вирушив новий гетьман Марко Жмайло на поляків. До головних боїв прийшло під Криловом і над Круковим озером біля Дніпра.

Козаки виявили надзвичайну вмільсть оборонятися в таборі серед шанців, так що польські війська не могли здобути їхніх становищ. Прийшло до переговорів і вибрано знову Гетьманом поміркованого Михайла Дорошенка.

У тому часі Сулима весь час жив у Кульчицях. Розвів порядну господарку. Часто бував у Львові та при тім вів культурну працю. Завів у своєму селі школу для дітей і підготовляв теж молодь для братських шкіл. У неділі й зимою вів розмови з громадянами та вчив їх зріло дивитися на справи нашого краю й нашого козацького війська. Майже кожного року з Кульчиць і околиці виїздило по кільканадцять юнаків до братських шкіл і на Січ. Помалу Сулима про-

водив теж у життя свої погляди на папу й на унію. З часом переконався, що український на- рід, так би мовити, власною інтуїцією хилиться до Риму. Тепер осталося йому ще з'ясувати при- чини тої протиунійної пропаганди, що її вели деякі передові українці того часу.

Була весна 1626 року. Томина неділя. Земля пахла теплом і життям. Гомін пташні сплітався зі співами молоді. У ясній світлиці, при відчи- неному вікні, сидів Сулима, а на білому ліжку лежала трохи ще бліда його Параня. Коло неї немовлятко.

— Ти, Параню, геть узяла верх! Бо вже чет- вертий гість у нашу хату і знову дівчинка! — усміхнувшись почав розмову Іван.

— Та воно Бог знає що робить, зрештою і так ні турки, ні поляки, ні навіть московити не можуть собі дати ради з козаками. А ще як би твоїх чотирьох козаків прийшло, то вже хоч бе- ри і з землі втікай...

— О, або ж дівчат не можна навчити оруду- вати шаблею? Чекай, чекай, як тільки Маруся буде мати з десять рочків, а потім Оксана і Ле- ся, то ти побачиш, що то за козачки з них бу- дуть.

— Не говори навіть такого, Івасю, дівчата мають своє завдання в житті: їм бути добрими господарями. А Оксанку я бажала б на черницю віддати, ти ж знаєш, яка вона богобойна, як ангел який!

— Та хай буде по твоєму, серце, навіть ко- ли б усі були черницями, то я не проти цього. Бог дає діти і Бог бере їх собі на службу. Коли був я в Італії, бачив там дуже багато черниць та ченців. У нас якось на це мало звертають уваги. А нам теж треба таких, щоб вимолювали Божу поміч тим, які мечем християнство та Україну боронять...

— Добре кажеш. Тільки коби Господь і Пречиста Мати допомогли нам наших діток по Божому виховати. Як дитину змалку наклонити до Бога, то потім її вже жадна сила від Нього не відтягне.

Отак при родинних справах наступила весна 1628 Божого року. Сулима зі свого кульчицького господарства слідив за розвитком подій. І він бачив, що козацтво набирає щораз більшої сили та починає вже просто полякам диктувати. Це його дуже тишило, як теж і те, що справа унії на добрій дорозі. Хоч упав під топором переслідувачів, заслплених білоруських братів своїх, полоцький архієпископ Йосафат 1623 року, проте кров його не пішла на марне, бо минулого року на вернувся до католицької віри сам головний противник св. Йосафата єпископ Смотрицький та почав акцію за з'єдиненням. За такий надійний оборот справи кожного дня Іван із подругою та дітьми спільно молилися перед образом Пречистої Диви за правдиве католицьке православія українського народу.

Одної неділі літа Сулими сиділи в садку та розмовляли, а дочки бавилися на веретці, як до воріт застукав козак. Це був М'якошинський. Лишивши жінку та доньок, Сулима подався в хату з гостем. Говорили до пізньої ночі. У понеділок прибулий козак зник із Кульчиць, хоч за ним шукали польські вояки. Ще того самого дня Іван із родиною пішов на кладовище помолитися на гробах своїх батьків, — бо й мати померла два роки тому, — і попрощавшись з ріднею, передав масток своєму братові Остапові. Цей виплатив йому досить малу суму, а потім зробили акт купна-продажі перед королівським урядником у Самборі.

Про ці справи мало-хто знав, а що Сулима кудись вибирається, то, крім брата та пан-отця, таки ніхто. Останню неділю в Кульчицях від-

святкували Сулими дуже врочисто. Найняли Службу Божу за живих і померлих роду Сулимів та зробили малу гостину для вибраних гостей. Чогось дивно було гостям, що Параня мала заплакані очі. Увечорі довго родина не сиділа, рано пішли спати. Коло півночі прокинувся Іван та легенько пробудив жінку. Обидвоє розбудили в сусідній кімнатці донечок. Помолитися спільно і скоро почали одягатись у дорогу. Сулима передав жінці портрет, а сам пішов на подвір'я. Осідлав коня й розбудив сусіда. Сусід Марко запряг коней до карети та примістив подругу й дітей Сулими. Тихо покотилася карета, з поперецьязуваними соломою колесами, в напрямі на схід. У Бучачі чекав на них М'якошинський та забрав Сулимів до свого зимівника біля Черкас. Там осталася пані Параня з Марусею, Оксаною, Лесею та маленькою Софійкою. М'якошинський теж уже був кілька років подружений і мав троє дітей. Його пані Наталка була з Києва. Обидві жінки почали нове життя на зимівнику.

Знову ж Микита та Іван подалися на Січ. Тут запорожці повернулися саме з невдалого походу на Крим. Дотеперішнього гетьмана-невдаху Чорного скинуто, а на його місце вибрано Івана Сулиму. Але він там довго не побув, а в травні почав адмініструвати маєтки Жолкевських на Переяславщині. Там була й пані Параня з доньками. Так прожив Іван Сулима п'ять років у спокою, працюючи та виховуючи своїх діток. Аж знову одної днини виїхав із якимсь козаком у степ, попрощавшись тепло з дружиною і дочками.

Була темна ніч. У вартовій кімнаті Кодацького замку, що його поставив польський гетьман Конецпольський пильнувати козаків, сиділо кілька вояків і підстаршина драгунів. Грали в карти, а сторожити їм і в голові не було. Правда, два вояки ходили біля брами на мурі. Але вони собі тут спокійно та безпечно забавлялись. Бо хто смів би напасти на такий нездобутий замок, як цей Кодак? Та ж це чудо військової техніки останніх часів. На будову його ввесь свій талант вложив відомий французький інженер Гійом Лявасер де Боплян. Замок стояв коло першого дніпрового порогу, недалеко устя Самари-річки, на високому правому березі Дніпра-Славути. Беріг там рогом вганяється в ріку, примушуючи її робити круте коліно. Весною почалася праця, а вже в липні могли тут приміститися дві ескадрони драгунів під командою французького старшини Маріона.

Той то вражий Маріон мав завданням не тільки не пускати запоріжців на море гуляти, але ще й підпринявся за сухопутне приборкання козацької сваволі. Не тільки казав бити з гармат по козацьких дубах, що пропливали повз Кодак, але й рибу заборонив ловити, на звіря полювати, а непослушних забивав у ручні й нашійні кайдани.

Отаких до двадцять козаків мучилися в кодацькій тюрмі і серед ночі просили, щоб Господь вирвав їх із ляхської неволі на вольний степ і вольну землю.

І вислухав Господь їхньої молитви якраз отої чорної ночі літа: з чотирьох сторін підсувалися під замок козацькі загони. Кожний числив по 200 чоловік, себто кожний мав стільки, що було всієї залози Кодака. Тільки не тягнули козаки за собою гармат; облягати ж Кодак ніхто з них не збирався. Вони мали на думці одним махом захопити кріпость та зробити їй крапку.

Козаки М'якошинського наступали з горішнього бігу Дніпра. Тут було чимало плавнів і можна було легко скритися в їх гущі. Подібно було й у сотні Волоха. Вони заходили замок із східнього боку. Тут треба було тільки видряпатися по високому березі. Не один козак потовкся, коли необережно наступав на мілку землю і посунувся майже до ріки. Найпоганіше було з півдня і з заходу. Головно з заходу, звідки припірав голий степ: видно ж далеко навіть корчики трави, не то козацьку дебелу парсуну.

Західню групу вів Довбня. Властиво не вів, бо всі сунулися на животах і що крок надслухували, чи не почують сигналу південної групи, яка мала захопити браму. Цією проводив сам отаман Сулима.

Години помалу минають. Козаки зробили великий марш, бо прийшли з-за річки Самари, де вже кілька днів сиділи скриті в дубовому гайку й очеретах. Тепер, хто де міг, відпочивав і готувався до розправи. А може не вдасться? Бо хоч усі знали сприт Сулими, таки були одурманені фальшивою чванливістю поляків, що, мовляв, Кодак не до здобуття людськими руками. Один Сулима був спокійний. Він вибрав кілька козаків і з ними посувався помалу до брами, а команду відділу мав Лесь.

— Помалу вперед і слухати, чи не ворухиться що коло брами, — дає накази своїм товаришам.

— Нічого не чути — каже козак спереду, —

видно поляки смачно сплять, бо й самі вірять, що Кодака жадна людська сила не досягне.

— Мабуть правду кажеш, — прошепотів по хвилі Сулима — але посуваймося дальше.

— Отамане, ми вже коло рова *з водою. Там на дні гострі палі, кбби хто не посунувся, бо тоді все пропало.

— Має хто аркана?

— Ось, отамане, маю довгий, тільки хто буде кидати на той пень, що там стоїть?

— Хто має охоту, нехай пробує щастя. Всюди тихо, а шум порогу заглушить наші рухи.

— Я кину, отамане, спробую щастя — відізався молодий козак Грицько Самосій.

— Тільки не прогав, бо бачиш мою шаблюку?

— Він не прогавить, отамане, я його добре знаю — сказав знову другий козак.

— Та хай, пробуй в ім'я Боже.

По тих словах козак Грицько Самосій уложив відповідно аркан і справно кинув.

Захуркотів у повітрі шкурятяний шнур і пацнув по пеньку на другому боці. Всі присіли з очікування. Грицько легесенько потягав до себе кінець аркана, врешті прошипів: — Трапив: зачепив за пень. Кіньми тягнути, не вирветься.

— А тепер прив'яжіть до того дубчака другий кінець і будемо мати міст під сам мур твердині.

Козаки скоро прив'язали другий кінець аркана і Грицько Самосій мов вивірка понісся по аркані до муру, на другий беріг. Козаки спостерігали його мавп'ячий хід із запертим віддихом, он ще зо три метри і на другім боці. Та тут сталося щось неочікуване: бренькнув аркан і Грицько полетів майже в воду. На щастя не випустив із рук линви і тим робом лишився на другому боці. Розуміється, гепнув добре собою об стромий беріг. Козаки причаїлись. Сулима дивився на твердиню, чи часом чого не помітили.

— Отамане, отамане! — вказуючи на одне

віконце твердині, шепотів молодий козак — видно почули стукіт. бо у віконці блиснуло світло.

І справді у віконці заблимало світло і його вузька смужка сплила по мурі. Козаки задеревіли та прилягли до землі. Ого, вже все пропало — подумав не один.

Але світло, як раптом показалося, так раптом щезло. Знову настала тиша серпневої ночі і тільки здалека чути було шум порогів.

Про всякий випадок козаки почекали ще трохи, а потім отаман казав принести від других козаків, що осталися подальше, ще дві міцні линви. Самосій чекав на другому боці. Йому перекинули обидві линви. Грицько прив'язав їх міцно до пенька, а звідси прикріплено їх кріпко до молодого дубчака. Для проби спустився по линвах на другий берег якийсь козак. Линви трималися сильно. Отож Сулима дав наказ, нехай бодай 50 чоловіка присунуться з великою обережністю до берега.

Не треба було довго чекати, як почали сунутися понад ровом козачі тіні. Перетягнуто і довгий дрючок. Сулима теж переправився на другий бік. У тому часі прийшов зв'язковий від М'якошинського. Повідомляв, що всі козаки вже на місці. Тільки вдертися до замку і готово. Перемога тоді наша!

Самосій подався попід муром до місця, де найлегше було видряпатися на мур. Тут поставив він дрючок і почав його укріпляти. Крім того, ще три козаки мали притримувати дрючка, щоб часом не скрутився і своїх подорожніх не кинув у воду, під якою ж стояли вбиті гострі палі...

У той час Сулима ще востаннє передумував свою задачу. Має знищити оте ненависне кодро польщини та неволі на Запоріжжі. Не досить що вже в Україні місця нема, куди б не ступила ворожа польська стопа, враз із жидами та своєю

шовіністичною релігійною політикою, але от і на Запоріжжя вони вже пхаються. Куди ж нам тоді вибиратися, хіба на Дон, або на Кавказ? Польща неси́та! Але побачите, що козаки мають ще силу і десятому будете за́казувати, щоб на вільні запорізькі землі не пхався...

— Отамане, вже готов дрючок і починаємо лізти на мур — прошепотів Самосій.

— Добре, але кожний нехай бере з собою трохи клоччя і кресало, бо треба буде вогнем давати знаки для других козацьких загонів. Розумієш?

— Так, пане отамане!

Першим поліз на мур Самосій. Тихо. Тільки один вартовий ходить біля воріт. Але й він теж видно дримає, бо що хвилини спирається на мур і задирає голову догори. У вартівні ще світиться, та галасу нема: видно теж дримають, а може й усі сплять. Бо то славне польське військо любить і на варті задрімать. Ми їх знаємо ще з-під Хотина. Там їх татари чи турки застукували в ночі, як баранів, і перерізували. Коли б тут наші українці сторожили, то були б непереливки, але драгуни, і то ще збиранина з тих різних західних народів, нам не страшні.

Самосій дав знак, щоб другі вилазили на мур. Кожний козак не ставав на мурі, а клався плазом біля свого товариша; здавалося: вночі мур підріс на які дві п'яді вище. Останній виліз Сулима. На долі осталося ще до 20 люда. Вони мали зараз теж дряпатися на мур. Але перші мали зробити їм місце.

Сулима дав козакам знак спускатися на подвір'я твердині біля брами, де був звідний міст. Без гомону сплигнуло з високого муру 30 вояків. Сховавшись за виступом башти, Самосій обсервував вартового. Той цілком спокійно сперся об мур і дримає. Бистрі козацькі очі доглянули примкнені повіки, хоч була чорна ніч. Тіль-

ки з ножем за поясом і коротким арканом посу-
нувся Грицько здовж муру до вартового. Той
не рухався. Вже близько відчув козак спокійний
віддих вояка: він стоячи спав. Грицько не спі-
шився, хоч за ним зорило пару десятків козаць-
ких очей. Помаленьку присунув свої кріпкі до-
лоні до горла драгуна і легенько його обійняв.
Минуло кілька хвилин і на місці вартового хо-
див одягнутий у драгунську юбку козак...

Та що з того, коли брама замкнена окремими
ключами і ті ключі, як не в Маріона, то на вар-
тівні. Треба взяти вартівню. Трьох запоріжців
помалу скрадається сходами башти. Чують:
хтось вийшов та йде надолину. Сулима чекає на
нього за закутом. То підстаршина; йде мабуть
проверити вартового. Іде й посвистує. Без зброї.
Помалу напوماцки нащупує сходи. І нагло: тра-
тить рівновагу й без звуку паде в чийсь сильні
обійми. Очі заходять мрякою, а обійми тиснуть
кліщами драгунське горло.

— Хлопці тепер скоро на башту й розброїти
варту — наказав Сулима.

Козаки не далися двічі просити. Кілька їх на-
пали на сонних драгунів і відразу їх викінчили.
Самосій побіг до муру й передав наказ Сулими:

— Всі частини козаків усіми способами полі-
зуть на мури. Небезпеки вже немає!

І з віконця башти показався вогник раз, два,
три. Це знак, що башта вже в руках запорож-
ців. Сулима зараз поділив козаків по п'ять чо-
ловіка і післяв зайняти кожен башту, де були
гармати та зброя. Зі східного боку показалися
поміж будовами кріпости якісь тіні. Це йшов
М'якошинський, а далі помалу просувався Во-
лох і Довбня.

— А де ж решта вартових? — запитав ше-
потом Сулима Микиту.

— Всі перебиті. Але брами не відкривайте.

щоб котрий не втік, як настане переполох. А де ж командант?

— Зараз ми пошукаємо його хату, а тепер братися до решти драгунів.

Наче якісь дивні тіні, мов ті мурашки обсідали козаки забудування кріпости й добиралися до мешкань драгунів. Драгуни так були допекли запоріжцям, що ніхто їх не жалів. Одинокі спасти життя можна було втечею від грізних козаків, але як тут було втікати? Запалали смолоскипи. Може яка десятка драгунів то тут, то там почала робити спротив козакам. Та вже пропало: драгунські трупи щораз густіше вкривали подвір'я й приміщення твердині.

Он привели козаки якогось перестрашеного старшину до Сулими.

— Не вбивайте мене, панове козаки, в мене ж жінка, діти! Майте наді мною милосердя. Я ж християнин! — просився старшина.

— Слухай, капітане, — каже йому Сулима — скажи де в'язні, що їх твій жорстокий фараон Маріон запроторив у диби?

— Даруєте мені життя, то зараз скажу...

— Відповідай, капітане, на питання, не церемонься: де в'язні?

— Але, пане козак, пощадіть мене, в мене молода пані і діти. Будьте такі добрі, будьте такі ласкаві... Я більше не буду йти на ваші землі. Не буду, пощадіть!

— Слухай, капітане, я з тобою не маю часу передиратися, — відвітив гостро Сулима — кажи, де в'язні?

— Вони там у підвалі, біля мешкання пана команданта Маріона... Пане, пощадіть мене!...

— Хлопці зараз мені визволити в'язнів! А ти, капітане, послухай тепер моєї мови: просишся і покликаєшся на молоду жінку й дитину чи дітей. Але скажи мені, що ти колись зробив з тією козачкою на Даниловім зимовнику? Знаєш кот-

рою? Бо ти там був, пане капітане Рожере Блюа, правда?

Капітан поблід ще гірше, як перед тим, мовчав.

— А бачиш, що я тебе пізнав і там ти на себе засуд смерти підписав. Ця козачка теж мала чоловіка, який десь у твоєму підвалі конас, а може вже і сконав. І в неї були діточки. П'ятеро було, неправда, а що ти зробив з тим найменшим хлопчиком? Не вхопив ти за ніжку і не розбив головки до порога? А що ти з його мамою зробив? І ти ще покликуєшся на свою християнську гідність, а може ти ще скажеш, що ти католик?

— Так, так я католик, простіть більше не буду, ніколи не буду... Винагороджу, простіть пане отамане... Пане Сулима, та ж ви папський приятель, помилуйте!...

— Хай Господь тобі пращає, але спокутувати мусиш тут на землі за своє безправство! Хто невинну кров пролляв, той мусить своєю заплатити! Вас сюди ніхто не прислав, ані сам уряд не силував. Всі драгуни кріпости це наємники-жолдаки і то добре плачені. Тому кінець вам. Кожному сьогодні буде належна плата!

Сулима пішов далі, хоч ще далеко за ним неслися благання капітана Рожера й інших. Однак козаки вже ніяким заявам не вірили. Вони десятки років бачили, як то з ними поводилося польське правосуддя. Найлагідніша кара в поляків — було посадити на паль, не кажучи вже про повідрізувані вуха, носи, руки, ноги, повиколювані очі... І то не за напасть, не за грабіж, насильство, а за те тільки, що хотіли жити вільними людьми на своїй власній землі!

Сулима однак під карою смерти заборонив мучити винних. Як винен смерти, нехай умирає, говорив, але не вільно над ніким знущатися; за це чекає смерть!

За той час козаки витягли сплячого Маріона. У його кімнаті знайшли цілий склад вин і горілок. У куточку кімнати знайшли непритомну дівчину з недалекого хутора. Збив її той французький нелюд, бо не годилася на його плюгавства. У підвалі були теж заковані ще кілька дівчат та молодиць, які мали бавити панів драгунів. Їх запорожці зараз увільнили й вислали далеко від замку. Самого Маріона судив М'якошинський. Його обвинувачили не так у командванні ненависною кріпостою, як у нелюдській поведінці з населенням, головно з жінками.

— Слухай, — каже тоді йому Микита — тебе присуджено до смерти, а вина твоя в тім, що ти зневажив дівочу честь тої, що ми її знайшли непритомною в твоїй кімнаті. Тут не Франція, ні не Польща, а козацька Україна, а в нас за таке карають смертю!

Маріон хотів ще щось говорити, але козаки відвели його під під баштову стіну й розстріляли.

Вся кріпость гула мов великий ярмарок. Чулися постріли, там зойкали ранені й конали побиті. Тут же вигукували козаки, тріщали замки, валилися стіни, виношено цілі бочки вина і їх зараз таки розбивано на подвір'ї. Виношено харчі й інші запаси. Цілі купи одежі й обстановки стояли на подвір'ю кріпости. До Сулими підбіг Самосій:

— Пане отамане, вся залага знищена, всі в'язні вільні, що далі робити?

— Поклич командантів кожної ватаги. Буде коротка нарада.

За короткий час посходилися провідники на ступу під велику башту і тут була коротка нарада. Сулима повелів зовсім знищити твердиню, забрати тільки цінні військові речі, всю ж решту спалити, щоб не остало каменя на камені.

— Так, пане отамане, і я таке думаю — сказав Микита.

— Прощу давати накази і до сходу сонця, щоб з Кодаку не було і сліду! — рішив Сулима.

Кожний командант зібрав свій відділ і твердиню поділено на четверо. Запрацювали сокири, джагани та молоти. Гармати вивожено на Запоріжжя, мушкети теж забирали козаки до своїх схованок, а всю решту складано на купи й підпалювано. Бухали до неба вогняні стовпи, дим жер очі. Увихалися запорожці й нищили-нищили до основ ненависну будову. Рів, що відділяв кодацьку фортецю від суші, був уповні засипаний. Ще важче було знищити підземні комори на порох. Тому Сулима зарядив вихід усього війська на степ, а Самосієві приказав висадити порохівню в повітря. Саме сходило сонце, коли з учорашньої твердині піднісся чорний стовп диму і степом прогомонів могутній гук. Каміння летіло аж до Дніпра й бухало в воду. З твердині осталася повна руїна. Із поритої страшно землі, з-посеред куп каменя й глини підіймався дим обгорілого дерева й усього, що ще могло горіти. Трупів майже не подибано, бо все прикрито вибухом та скинено в рів, який був тепер цілком присипаний.

Оставивши сотню кінних козаків у недалеких плавнях, Сулима наказав відступ на Січ.

Коли вже від'їхали далеко в степ, товариш Сулими, Павло Бут, пізніший відомий ватажок Павлюк, каже: — То називається чиста робота!

— Та коби то був на ній кінець. Тепер треба чекати дальших відомостей і розвитку подій, бо знаю, що Конєцпольський нам тої штуки не подарує і буде на найгірші підступи пускаться, щоб тільки нас у свої руки добути...

— А я гадаю, що полякам відхочеться нас більше чіпати!...

— Самим то так, але вони будуть уживати нас, щоб свого доконати. Це їхня система. По

лицарському воювати вони не хочуть і не вміють. А передовою зброєю в них підкуп, брехня й обіцянка, якої ніколи не сповняють. Це ви всі найкраще знаєте...

— І правда воно, отамане.

— Коли б наші козаки були мудрі, ми могли б використати для великих цілей цю останню ніч біля Кодака; але трудно покладатися на це. Я ж знаю наших, вони більше дивляться на своє особисте щастя, як на щастя всього козацького народу. А нам тепер послідовно приходиться знищити всі замки на наших землях, як це зробили ми оце щойно з Кодаком. І вигнати поляків аж за Вислу. Там де не тільки пан польський, але і хлоп польський живе. А в нас в Україні нехай буде пан і хлібороб козацькі, українські!

— А може б ми пішли на царську службу? — спитав легенько Павлюк. Сулима на нього гостро подивився і каже:

— Павле, я вважав тебе за багато мудрішого... Ти знаєш, що то є царська ласка?

— Або що?

— Це батіг і нагайка та тюрма! Я московитів знаю. З ними стрічавсь я часто і нам, ще заки знищити Польщу, треба взятися до тої татарської орди — Москви. Бо потім буде пізно.

— А то чому ж? Та ж москалі такі прихильні, а цар посилас дарунки нашим владикам та навіть козакам?

— Ото якраз і зле, що він ті подарунки посилас, бо це отруя для нас. Дарунок очі засліплює. Ви не знаєте, що такої неволі, яка панує в Московії, нема на цілому світі, тому цар може посилати нам награблене, а колись як нас підкорить, то всотеро собі відбере... Розумієш!?

— Ну то добре, але скажи мені, отамане, як то ми самі собою вдержимося? Та ж то треба мати силу і повагу?

— Сила в нас є, але на жаль поваги бракує, а знаєш до кого? До нас самих! Чи нам треба було чісїсь помочі, щоб знищити сьгодні оце ніби чудо техніки і нездобуту твердиню, Кодак? Правда, ми самі це зробили. І так само можемо інші речі поробити, тільки нам треба мати інший спосіб думання. Не бути такими каліками, що, мовляв, ми самі нічого не зуміємо. Такі думки впоюють нам вічно поляки й москвичі і їхні між нами поплентачі. Коли б ми всі трималися разом і мали на оці наш власний спільний добробут і добро всіх українців-козаків, то були б такою сильною державою, як колись наші предки за Володимира Великого чи Мономаха! І віра у нас була б така, як була за Володимира й Ярослава, а не то грецька то московська — одна під турбаном турецьким, а друга під московською шапкою.

— А яка б то віра тоді була?

— То була б віра, ота, скажу, уніятська. Чи ж не мав її Ярослав, бо інакше не міг би дружити своїх дітей із західними володарями. І ніде не читаємо, щоб їх перехрещували! Те саме зробив і король Данило. Голова Церкви мусить бути духовний, а не якийсь там цар чи султан...

— Але я на таке ніколи не погоджуся!

— Бо ти ніколи не думав ще своїми думками, а думаєш чужими московськими, турецькими та польськими.

— Ні, вибач, польськими ні!

— Так, так, Павле, ти якраз думаєш чисто польськими думками. Зараз тобі поясню: гадаєш, що поляки є за тим, щоб ми зблизились до Заходу, до Риму? Ніколи в світі. Таж тобі відомо, що митрополитові Могилі заборонив король утворювати так звані латинські школи, дозволив тільки на руські. А дуже вони боронили перед смертю полоцького архиєрея уніята Йосафата? Що, може не знаєш, що польської влади ніхто

тоді не бачив, аж уже по вбивстві почали слідство... А ти над тим не думаєш!?

— Та воно ти, отамане, щирю правду кажеш. Поляки так само унію ненавидять, як і православ'я, чи навіть, правду скажу, православ'я вони тепер більше підпирають, як унію. Зразу бо вони думали, що унія піде на їх принаду, то її ніби підпирали, але тепер вони більше ненавидять унію, як саме благочестя. Зрештою унію не робили поляки з Римом, але наші владики!...

— От бачиш, Павле, що ти теж так само думаєш, як я. Тому я тобі й усім кажу, що я є православний католик, іншими словами: уніят. І головою Церкви визнаю римського папу, хоч усе наше східне зберігаю, бо й папа самий не збирається нам цього забороняти. І хочу, щоб уся українська земля мала віру від духовної влади, а не через царів, королів чи султанів!

Черкаський староста вислав цілу сотню війська до Кодаку. Капітан Пшивара мав сконтролювати поведінку вояків залоги й відібрати звіт від команданта Маріона. Вже кілька днів їхали вони степом. Майже не зустрічали козаків чи татар. А сьогодні на обід мали вже прибути на місце. З військом їхав теж пан шляхтич Усейський, що будував Кодак. Він знав степ, як свою долоню і тому навіть заложився з капітаном, що найдалше до обіду будуть на місці. Зараз за тим ліском, що показався біля Дніпрових плавнів мало бути видно самий Кодак. Військо бадьоріше приспішило кроку; стало веселіше їхати. Ще кількасот ліктів узлісся, а там степ і серед нього, при Дніпрі, Кодак. Видно як на долоні. Тільки виїхати ще дещо направо. Але яке ж було здивування самого пана Усейського, коли, замість високих кодацьких башт, побачив тільки смужку диму, що стелилася в небо.

— Капітане, ми мабуть зблудили — сказав по хвилині.

— Та не зблудили, але Кодак вам іще не за тим лісом, а за другим, ото ж, бачите, я виграв заклад.

— Ні, ви не виграли, то не може бути! Я ж тут околицю знаю, як своє рідне місто!

— На масш, а чого ж тоді кажете, що ми зблудили? — глузував собі з бутного шляхтича Пшивара.

І були б ще довше перечилися, поли б не старий вояк, що теж добре знав цю околицю, не докинув своєї завваги. — Так, ми біля кодаць-

кого порога, чи не чуєте, як він шумить? Але що замку не видно, то якась містерія.

Підігнали коней. У ніздря воїнів донісся запах спаленини. Старий вояк зараз промимрив: — Мабуть Кодак згорів чи його спалили!

— Не говори дурниць, старий! — крикнули нараз і Пшивара й Усейський. Але старий не помилявся: Кодака, як корова язиком злизала. Котрийсь із вояків повторив слова Павлюка: — Робота чиста і то мусить бути робота чубатих!

Вояки позлазили з коней і поплентались на руїни. Без усякої обережності: мушкети покидали в траву, коней пов'язали й пустили пастиись у степ, а самі, широко коментуючи бачене, пішли вбік засипаного валу...

На це тільки чекала козацька сотня у плавнях. Хильцем підсунулися й оточили поляків. Заскочені ляхи навіть не думали боронитись. Їх перебито, не пощадивши ні Пшивари, ні Усейського, хоч ті обіцявали великий окуп: козаки вже нікому полякові не вірили.

Із сотні спасся тільки один Антек Неволя, що не був на погорілім замку. Він чогось припізнався, бо сам був хворий і кінь його був вельми лінивий. Коли козаки справлялись із його товаришами, Неволя непомітно прокрався до Пшивариного араба і полетів назад до Черкас.

Староста навіть вірити не хотів оповіданню Антка. Коли той божився і покликувався, що це найщиріша істина, староста казав всипати йому 25 буків і замкнути як дезертира в тюрмі. Та від того військо не повернуло. Староста почав жалувати свого вчинку. Ще раз прикликав до себе Антка і почав пильніше випитувати про зруйнування замку. Антек не багато міг розказати. Староста взяв тоді дві кварцяні сотні і поїхав сам перевірити річ на місці. Як побачив, знепритомнів, а потім тиждень пролежав хворий. А там порозсилав гінців до Конецпольсько-

го, до інших старостів, до Кисіля та до самої Варшави.

**
*

Данілка Гаврілович Пошехонов, царський "дяк", який вів московську агентурну роботу в Києві, був дуже занепокоєний. Він краще, як хто інший розумів вагу знищення Кодака, а до того ще таким ватажком, як Сулима. Виходило: козаки Польщі не бояться. Турки від них уже роками дрижать, і то в самій своїй столиці, в Істамбулі. Виходить: тепер прийде черга і на "благочестіваго царя-батюшку". Козаки вже ходили кілька разів на Москву; вже її облягали і попалили московський край. Але найбільша загроза, то таки від того Сулими. Десь вештався по морях і став у Римі вражим уніятю. На нікого не хоче орієнтуватися, тільки на свої власні сили і на западницький Рим. Як так далі він поведе, то Україна цілком вирветься з-під впливів "благочестіваго царя".

Не довго вагаючись, пішов гаспадін Данілка до воєводи Адама Кисіля. Той був старий пристосуванець: в людській крові рибку ловив для себе та трохи для своїх патронів у Варшаві.

— Гаспадін Адам! Щось нам треба робити, бо наша православна віра геть чисто пропаде! Ви ж чули, що накоїв отой вражий уніят і папіст Сулима?

— Чув, чув. Хто б то був сподівався! А то такі кошти і за одну ніч!...

— Ну то що ви думаєте робити?

— Одинокий вихід тут сипнути червінцями. Я королівськими, а ви, коли в тім ваш інтерес, царськими...

— То ми в згоді, як так. Завтра починаю. Перекупимо кількох козацьких старших і головних спричинників передамо в Варшаву, а там вже зроблять з ними все до порядку. Тільки правильно і чесно, гаспадін воєвода!

— А я все чесно поступаю — майже обурився Кисіль.

І поплили королівські й царські гроші на південь України. Де карбованці не помагали, помагало царське слово.

— Ви знаєте хто такий Сулима? Та ж то бісів уніят, папіст. Та ж він від папи золотого патрета отримав і нічого не думає, тільки продати козаків еспанцям і французам, католикам заклятим. Чекайте, чекайте, хай такі як Сулима запанують над вами, тоді будете ще гірше в ярмі ходити, як досі ходили в польським шляхецьким! А чи вам тепер зле? Кільком голодранцям захотілося в героїв бавитися і на турків нападають, бо слави здобувати хочуть, а через те цілий край і Україна і Польща, а навіть і Московщина спокую не має! І то так по справедливості? То по православному?!

Ті слова мало кого переконували, бо кожний знав, що Сулима це зробив для оборони козацьких вольностей. Теж кожний бачив, що турки й татари ідуть рік-річно в Україну, не зважаючи, чи нападають на них козаки, чи ні: їм ясиру треба багатого. От що! А козаки не слави тільки ідуть здобувати, але відбивати бранців і вкоротити загребушим бісурменам руки. А що нам під Польщею зле, того теж заперечити не можна! Дуже зле: шляхта вже до всього свої пальці пхає. І до родини, і до громади, і до маєтку, навіть до церкви. А жиди-орендарі звідки взялися? Таж їх не привела унія, ні Сулима, а ті, хто проти Сулими виступають і проти них Сулима йшов!...

Не всі вірили словам, але гроші робили своє. Бо все трапиться між народом одна-друга паршива вівця, чи краще паршивий баран, і засвітяться йому гроші, як тому Юді. Отож такі любителі польських золотих і московських червонців уважали за більшу честь мати цяцьки мамо-

ни, як стати за правду, за Україну, за свободу, за правдиву віру!...

**
*

І так на початку листопада 1635 р. царський дяк і королівський воєвода запивали в Києві могорич. Утіха в них була велика: їх політика ввінчалася успіхом.

— А бачите, гаспадін Пошехонов, як нам пішло гарно, гей по маслі, неправда? — казав воєвода. — А ви мені підсували нечесну гру? Коли б не мій сприт, то ви були б ще рік чекали і певне нічого не вскурали б...

— Ет, гаспадін воєвода, — знову говорив дяк — як би не мої червінці, то справа була б затягнулася... Ви ж бачили, що слова мало робили враження на тих чубатих горлорізів... Їм годі те сулимство вибити з голови! Але трапилися ще розумні люди, самі заробили і нам теж допомогли. Ви, гаспадін воєвода, повинні тепер бути іменовані канцлером речіпосполитої!

— А ви, пане дяк, за таку ловку штуку повинні бути першим по самім царським сіятельстві! — віддячувався Кисіль.

— От хороше скінчилося, як у казці! — тішився хитрий кацапура. — Вже Сулима з товаришами поїхав у Варшаву, а нам тепер тільки треба заходитись, щоб їх усіх на голову покарали. Бо то бачите, воєвода, той Сулима має великі зв'язки. За ним певне вставиться отой папський посол, чи як його кажуть, нунцій! Побачите. Тепер треба ще трохи помастити варшавських панів. Вони ні на золоті, ні на червінці ніколи ситі не стануть...

Ще того самого дня пігнався з Києва особливий посланець до Варшави з важними листами до московського агента при королі, Сергея Івановича Лавідушкіна. Хоч той уже здавна мав інструкції щодо Сулими, бо це була одинока ма-

буть козацька особистість, що нею найбільше цікавилася Москва, але пильно прочитав нові вказівки Пошехонова.

— О гаспадін Данілка Гаврілович Пошехонов, пажалуйста! Ви гадаєте, що я дурний? Таж у мене здавна першим ворогом царя і матушки Маскви отой папіст Сулима. Бо коли б він дістався до влади, то певне ціла Україна, Білорусь і Молдавія пішли б на унію! А потім він пішов би на Москву. То не дурненький самозванець Димитрій, ані не шляхецький панок Володислав, то геній! А тоді пропала б Москва. Він повелів би нам заплатити всі довги, починаючи від Боголюбського посьогодні!

І Лавідушкін думав. Не тільки думав. Він скоро почав тактику з червінцями. Не жалував їх. Сипнув куди треба. І скоро побачив, що не помилився...

**
*

Король із своїми прибічниками, себто канцлером і гетьманами мав нараду. Тайна вона була. На ній рішалася доля Сулими й товаришів.

Справу почав канцлер Томаш Замойський:

— Висока королівська гідносте і ви всі панове магнати речіпосполитої! Оце зійшлись ми вирішити дуже важну справу: засудити чи звільнити п'ятьох проводирів нападу на Кодак. Просимо подати тут свою гадку. Бо їх уже судить соймовий суд, але всетаки від найвищої ради, точніше від їх милости короля, залежить помилувати їх...

— Що то за мова: помилувати? — насупився гетьман Конецпольський.

— А що ж у тім злого? — відбився Томаш Замойський.

— Таких грабіжників і ворохобників не можна помилувати, бо інакше ми нашу річпосполиту приведемо до повної згуби, розумієте, мої панове, чи не розумієте ви того?

— Так, так ми це дуже добре розуміємо, але

що ми скористали з того, що у Львові стяли Івана Підкову, а Наливайка й Шаулу в Варшаві? Хіба те, що з таким Жмайлом ми мусіли піти на угоду і з Федоровичем теж?! Хоч ви, пане гетьмане, відгрожувалися "цей пожар кров'ю хлопства загасити"? Неправда?

Гетьман не обзивався, бо канцлер говорив правду. Тут у справу вмішався сам король:

— Панове, тут ідеться про Кодак, неправда? А хто його казав вам ставити і тим дразнити козаків? То ви, пане гетьмане, на свою власну руку зробили? І за це ми маємо відповідати? Кажете, треба жити в згоді з турками? А мені здається, що ще більше треба жити в згоді з християнами. І то ще такими як Сулима, таж він, мої панове, католик! Приятель папи!

Король перестав говорити і подивився на приєвних. Канцлер сидів спокійно і видно було, що мова короля йому подобалась. Теж каштелян Домбровський був за королем. Тільки гетьман сидів похнюплений.

— На мою гадку, — говорив далі король — вистачить покарати Сулиму каторгою, а в відповідний час випустити, бо такого визначного військового генія наша річпосполита буде потребувати і він її ще з неодної біди вирятуює, більше може як наші бутні шляхтичі, що словами вміють воювати, не ділом! А інших варт цілком не брати до уваги. Вони ж виконували тільки наказ вождя Сулими...

— Але що тоді скажуть турки? — спитав коронний гетьман.

— Нічого не скажуть. Ми засудили за своїми законами. Таж Кодак не Очаків, ані не Кафа, щоб вони нам війну виповідали за знищення нашої кріпости?!

— О, я не думаю таки з такою потугою зачіпатися!

— А де ж ми їх зачіпаємо? Зрештою від Ле-

папта турецька зірка починає падати вниз. Гордий султан казав, що на папському троні своєму коневі вівса насипле і буде його годувати. А справа пішла цілком другим боком. Тепер сам мусить утікати перед козаками серед ночі в одній сорочці...

— Як так — обурився Конєцпольський — то нам такого короля не треба, що тримає зі зрадниками батьківщини! Справу, думаю, рішає соймовий суд, а він є над королем, бо в нас король виборний!

Король замовк і більше не говорив. Знову Томаш Замойський не дуже то боявся загонистого Конєцпольського, то й твердо сказав:

— Але Павла Бута, то таки помилувати треба!

— Того схизматика? Його можна. Не схизматики для речіпосполитої страшні, але уняти й оті папські приятелі, то так!

— Ой, мої панове, лиха доля жде нашу речіпосполиту, коли ми поступаємо за вимогами бісурменів і протегуємо приятелів Москви! — закінчив сумно король.

Король, канцлер, каштелян та багато панів були за Сулимою. Вони знали того великого вождя. І в душі завидували козакам, що такий талант є між ними. Сулима був не тільки вояком великого формату, але ще більше людиною. Його оцінка релігійного питання, просто була незвичайним явищем. Унятський митрополит Рутський назвав Сулиму новим українським Амвросієм!

Зовсім противної думки був примас Гембіцький та польський єпископат. Вони боялися таких, як Сулима, та називали його папським гоштаплером. Уважали, що для більшого добра польської політики, треба конче виелімінувати Сулиму з арени подій. Знав про це і московський агент, тому й тут підплачував, щоб Сулиму за-

судили на горло. Також пускав чутки між польські церковні кола, що Сулима тільки вдає католика, а властиво то обіцяв православним, несполученим із Римом, патріярха окремого від московського і від грецького. Недаром Сулима всюди так підкреслює, що він є православним католиком. Себто хоче мабуть і сам тим патріярхом бути...

**
*

А тимчасом вівся суд над Сулимою та товаришами. Соймові каяфи й анни вели довгі перепитування і списували цілу купу протоколів. Приводили свідків і вимучували зізнання, які не мали нічого спільного з процесом. Коли ж одного разу побачив Сулима між суддями московського боярина в шубі, відомого нам Лавідушкіна, зразу ж пізнав, що його справа пропаща.

— Тут кацапські гроші йдуть. А вони сильніші від очей давуна з Індії. Може ще вас котрого увільнять, але мене кара смерти не мине. Я так і чую, бо москаль папи ні його приятеля не стерпить...

І дійсно так було. Що довше тягнувся суд, то більше закидів зустрічав проти себе Сулима. Йому стали закидати союз із папою проти Туреччини, Московщини й Польщі, цілком не беручи до уваги знищення Кодаку. Коли отаман звернув на це увагу суддям, то ще посадили його в темницю і ноги забили в диби.

10 грудня мала місце остання розправа. На ній було багато шляхти та кілька послів. Між ними сидів на першому місці московський резидент, потім турецький. Папського нунція не просили. І потім, як просив Сулима побачення з нунцієм, то судді на те не згодилися.

Головний прокурор почав читати закиди проти Сулими й товаришів. Довго читав, а начитав такого, що ні приший, ні прилатай. Нарешті звернувся до суддів і сказав: — Іменем добра

речіпосполитої й сусідніх держав вимагаю для отамана Сулими й товаришів найсуворішої кари на горло!

Судді радили потиху, а потім знову став один із них читати іншій акт обвинувачення. Тут уже навіть не згадувано Кодаку, все тягнулося коло віри та небезпеки для чужих держав.

— Сулимо, тут московський резидент мачає пальці — шепнув до Сулими Павло Бут.

— О, він мусів добрі гроші сипнути, що так полячки співають під його нуту — відповів другий суджений.

— Так, бо ми москалям найбільше страшні! — відповів стиха Сулима.

— Але тим поляки на себе петлю готують — сказав Бут — їх ще будуть тії Лавідушкіни судити аж буде дрантя сипатися! Кожний за своє дістане по заслугі!

Ще щось хотіли говорити, але знову почали судді дальше розправу.

Голова суду встав та по кількох словах оголосив, що прочитають зараз засуд. Заля здригнулася. Спокійні тільки сиділи суджені запорожці. Тоді голові суду, Жолкевському, подано папір і він почав читати присуд:

Ватажка своєвільних козаків, Івана Сулиму, за непоправне утруднювання міжнародніх зносин та перешкоджування співжиттю з сусідськими великодержавами Польщі річпосполитій нашій, великому царству отоманському і государству московському, а при тім за каригідне знищення кріпости Кодак на Дніпрі, присуджує соймовий суд до кари смерти. Стятого мається поцвертувати і на пострах усій козацькій ребелії повісити трупа в чотирьох сторонах столиці. За подібні злочини присуджується до кари смерти і Микиту М'якошинського та Василя Довбню.

Дмитра Гоголя та Павла Бута дорогою королівської ласки звільняється від вини й кари.

На залі якийсь час було тихо, аж раптом піднісся один із реєстрових козаків, що то приставав був Сулиму й товаришів до Варшави. Він почав тремтячим голосом:

— Панове судді! Тут зайшла велика помилка. Таж нам доручено зловити отих ватажків тільки на те, щоб їх приставити до Варшави і зробити показовий суд, але нам виразно обіцяно, що їм не грозить кара смерті. Коли б так, то ми ніколи в світі не були б мачали рук до того братовбивства! І то нам дано на це королівське слово!

— Так, то правда — відповів королівський суддя — але в часі розправи вийшли наверх для підсудних такі некорисні справи, що їх ніяким способом помилувати не можна.

— Які ж то справи, просимо нам їх сказати, щоб ми могли оправдатися перед тими, що нас питатимуть. То певне турецький резидент щось має проти них?

Але турецький резидент мовчав. Він навіть був нахмарений і невдоволений. Реєстровики зразу зміркували, що тут хтось інший пхав пальці. Один із них звернувся до московського резидента, що пильно слідив за ходом розправи. А цей не втерпів і гримнув коротко і зв'язко:

— Бо ті всі три папісти!

Тоді сталося щось несподіване: третій реєстровик сотник Шпак Матвій встав, витягнув з кирея жменю черв'яків, та кинувши їх, промовив:

— Я продав кров неповинну за московські гроші!

По тих словах вийшов, а за ним перші два козацькі старшини. Москаль тільки цинічно посміхнувся, наче хотів повторити оте фарисеїв: "А мені що до того? Глядіть самі!"...

Голова суду спитав іще, чи мають що засуджені сказати? М'якошинський і Довбня зреклися своїх слів, тільки Сулима висловив спільне

бажання, щоб їм дали до в'язниці українського католицького священика, що тоді перебував у Варшаві, старенького сповідника св. Йосафата, о. Геннадія Хмельницького. А потім почав говорити своє останнє слово:

— Панове поляки, москалі й турки! Не говорю цих моїх слів для вас, бо вам вони мало допоможуть, але говорю їх з огляду на мене, моїх товаришів і цілого українського, козацького народу. Найперше вам скажу, що вашого засуду не признаю, бо ви не маєте влади мене судити. Коли б я знищив твердиню на корінній польській землі, то справедливо я мав би перед вами відповідати, але Кодак був незаконно і проти всяких прав поставлений на вільній українській козацькій землі. А такі замки можуть ставити у нас, на нашій землі, тільки господарі цієї землі, що ними були колись наші князі, а тепер є ними козацькі гетьмани.

— Найбільше ярости у вас викликає знищення цілої залози. І це мені закидаєте, що католик так не повинен робити. На це таку даю відповідь. Залозу знищено для ширшої оборони українсько-козацького люду. Бо коли наш нарід їх не чіпав, то вони чинили з ним такі речі, що годі їх тут описувати, і чинили не тільки з військовими людьми, але з жінками й дітьми. І коли б осталися живими по знищенні Кодаку, були б сторицею більше каліцтва, насильства й сліз виточили з нашого бідного люду! Зрештою Кодак це прообраз майбутности кожної ворожої твердині та її залози на козацькій землі!

— Та засуджено мене не за Кодак, а за те, що я посмів без відома таких божків ваших, як король чи московський цар, пертракувати з римським папою. Слова одного з резидентів щойно це виразно засвідчили. Так, бо ви вороги всі однакові. І тому вам мало тримати нас у тілесній неволі, але хочете на нас накласти ще гірші кай-

дани "паньствоваго католицизма" і "царського православ'я", на що на жаль жаден із українських провідників, який хоче вільної держави, такої, яка була за Володимира, Ярополка-Петра і короля Данила, ніколи не пристане!... Ви тепер погодилися — поляки з москалями — а навіть готові туркам руку подати, бо ми почали думати про єдність і то релігійну: ви смертельно перелякалися, коли митрополит Йосип із Вільна і Петро Могила з Києва стали думати про помирення і про український патріархат... А ще більше не вигідним стало вам те, що ми, політичні провідники українського народу, з ними разом думаємо і відчуваємо. Я знаю, ви б мене скоро помилували, коли б я вирікся папи і відкинув від себе цей золотий медальйон Павла У-го! Та цього ніколи не буде. Моя остання просьба до вас така, щоб мене поховали разом із тим портретом! Нехай моя смерть буде запорукою вільного державного життя мого народу і приведе всіх до Петрового православ'я!

Кінець.

Буенос Айрес, 30. V. р. Б. 1959

- 48) **Олександр Мох. КНИЖКИ І ЛЮДИ.** Серія друга. Літературно-критичні нариси. 1954. Ціна \$1.00.
- 49) **Теофіл Коструба. НАРИСИ З ЦЕРКОВНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ X-XIII СТОЛІТТЯ.** 1955. Ціна \$2.00.
- 150) **СВ. ПИСЬМО СТАРОГО ЗАПОВІТУ — КНИГА ТОВИТ** у перекладі о. д-ра Володимира Дзьоби. 1954. Ціна \$0.25.
- 151) **о. Йосиф Схрейверс, ЧНІ. ЧУДЕСНЕ ЖИТТЯ СЕСТРИ ВАРВАРИ.** 1954. Ціна \$1.50.
- 152) **М. Кузьмович-Головінська. ЧІЧКА.** Новеля. Ювілейне видання. 1954. Ціна \$1.75.
- 153) **Олена Кисілевська. ПО РІДНОМУ КРАЮ.** Мандрівні спомини. 1955. Ціна \$2.00.
- 154) **о. д-р Ісидор Нагаєвський. РИМ І ВІЗАНТІЯ.** Вселенська Церква і патріарх Фотій. 1956. Ціна \$2.50.
- 155) **Юрій Мозіль. ЗАПИСКИ ПОЛІТВ'ЯЗНЯ.** 1958. Ціна \$1.00.
- 156) **В. Лозинський — М. Ценевич. ПРОКЛЯТИЙ КАМІНЬ.** Історична повість. 1958. Ціна \$1.50.
- 157) **М. Кузьмович-Головінська. ГОРБАТЕНЬКА.** Оповідання. 1958. Ціна \$0.50.
- 158) **Юрій Мозіль. НА ВРОНКАХ.** Спомини політв'язня. 1959. Ціна \$1.50.
- 159) **Олександр Микола Мох. НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КАТОЛИЦЬКОЇ ПРЕСИ.** (Друкується).
- 160) **Митрополит Василь Липківський. ВІДРОДЖЕННЯ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ 1917-1930.** — 1959. Ціна \$3.00.
- 161) **о. Олексій Заклинський. ЗАПИСКИ ПАРОХА СТАРИХ БОГОРОДЧАН.** Спомини. (Друкується)
- 162) **Федір Одрач. ПОКИНУТА ОСЕЛЯ.** Оповідання. 1961. — Ціна \$2.50.

- 163) **Богдан Курилас. ДІЯЛОГИ ВАСИЛІЯНОК.** Історична п'єса в 5 діях із часів переслідування св. Церкви Росією в 1838-1843 рр. 1961. — Ціна \$1.00.
- 164) **д-р Юрій Герич. ОГЛЯД БОГОСЛОВСЬКО-ЛІТЕРАТУРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЙОСАФАТА КУНЦЕВИЧА.** 1961. Ціна \$0.50.
- 165) **омм. КІНЕЦЬ СВІТУ.** Чи, коли і як буде? (Друкується).
- 166) **д-р Богдан Казимира. ПЕРШИЙ ВАСИЛІЯНИН У КАНАДІ.** 1961. Ціна \$0.50.
- 167) **Володар Буженко. ІВАН СУЛИМА.** Історична повість із козацьких часів. 1961. Ціна \$1.50.
- 168) **Теofil Коструба. ЯК МОСКВА НИЩИЛА УКРАЇНСЬКУ ЦЕРКВУ.** 1961. Ціна \$0.50.
- 169) **Василь Королів-Старий. ЗГАДКИ ПРО МОЮ СМЕРТЬ.** — Спомини. — 1961. — Ціна \$1.50.
- 170) **Наталена Королева. ПРЕДОК.** З анналів і легенд. Історична повість. 1961. — Ціна \$3.00.
- 171) **о. д-р Ісидор Нагаєвський. ОБ'ЄДНАННЯ ЦЕРКВИ Й ІДЕЯ ПАТРІАРХАТУ В КИЄВІ.** Історична студія. — 1961. — Ціна \$1.00.
- 172) **Теofil Коструба. НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНИ.** (Друкується).
- 173) **Федір Одрач. НА НЕПЕВНОМУ ҐРУНТІ.** Спомини. (Друкується).
- 174) **Микола Олександрович. МАРКІАН ШАШКЕВИЧ.** Відродження українського письменства в Галичині. 1961. — Ціна \$0.50.
- 175) **Іван Добрачинський. ЛИСТИ НИКОДИМА.** Повість. (Друкується).
- 176) **Марія Кузьмович-Головінська. МАРІЯ.** Сценічна картина у 3 відслонах. 1962. — Ціна \$0.50.
- 177) **о. др. Юрій Федорів. НА СВЯТИХ МІСЦЯХ.** (Друкується).

Дальші випуски в підготованні.

Замовляйте на адресу:

ALEXANDER MOSH ("DOBRA KNYZKA")
6 Churchill Ave., Toronto 3, Ont. — Canada